Секция за история на българския език
Институт за български език
„Професор Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ СБИРКАТА НА В.И. ГРИГОРОВИЧ – ЧАСТ ОТ БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО.

ПАЛЕОГРАФИЯ. КОДИКОЛОГИЯ. ДАТИРОВКА.

Дисертация за присъждане на образователна и

научна степен „доктор“

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки;
Професионално направление: 2.1.Филология;
Специалност: История на българския език

Автор:
Татяна БРАГА

Научен консултант:
Професор д-р
Елка МИРЧЕВА

Created by Universal Document Converter

София

2022 г.

Created by Universal Document Converter

Декларация за оригиналност и достоверност

от **Татяна Ивановна Брага**

Във връзка с провеждането на процедура за получаване на образователната и научната степен „доктор“ към Института за български език „Професор Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките

декларирам, че:

1. Резултатите и приносите в научната разработка на тема **„ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ СБИРКАТА НА В.И. ГРИГОРОВИЧ – ЧАСТ ОТ БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО–ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО. ПАЛЕОГРАФИЯ. КОДИКОЛОГИЯ. ДАТИРОВКА“**, които представям във връзка с процедурата, са оригинални и не са заимствани от изследвания и публикации, в които нямам участие.
2. Всички чужди публикации, използвани за разработване на дисертацията, са надлежно цитирани и описани в библиографията, приложена към разработката.
3. Научната разработка в цялост, както и нейните отделни части, не са представяни в подкрепа на друга процедура за придобиване на образователна и/или научна степен в университет или друга образователна институция в България и чужбина.
4. Представената от мен информация във вид на документи и публикации, лично съставени справки и други съответства на обективната истина.

13.06.2022 г. ДЕКЛАРАТОР:

гр. София /**Татяна Брага**/

Created by Universal Document Converter

Благодарности!

Този труд е резултат от дългогодишното ми увлечение по новобългарските ръкописни сборници от 17–18 век, известни под името дамаскини. В дисертационния труд са представени резултатите от многогодишните проучвания на най-отдавна познатите в науката дамаскини, които криеха отначало много тайни, част от които бяха разкрити, но съм убедена, че интересни открия още предстоят.

Благодаря на научния си консултант – проф. Елка Мирчева за неоценимата подкрепата през целия период на работа, за професионализма, ясните и целенасочени напътствия, ерудиция и всеотдайност, която оказа неоценима помощ в събирането на материал и даде своята подкрепа в трудния път на неговото интерпретиране.

Благодаря, че повярва в мен и възможностите ми!

Сърдечни благодарности на моето прекрасно семейство и родителите ми, които ме подтикнаха отново да поема по пътя на научните търсения и ме мотивираха през цялото време. Особено благодарности за търпението, грижите, за вярата и насърчението!

Благодарности поднасям на ръководителя на Секцията проф. дфн Марияна Цибранска-Костова, на дамаскинарите от Секцията доц. Ваня Мичева и доц. Георги Митринов, а също на всички колеги за обективните и ценни препоръки, в резултат на които дисертационният труд придоби завършено научно-изследователско съдържание.

Благодарности за научната подкрепа и напътствия на всички научни сътрудници, колеги и приятели в Института за български език към БАН!

От автора

Created by Universal Document Converter

СЪДЪРЖАНИЕ

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. ПРЕДСТАВЯНЕ НА ТЕМАТА
2. МОТИВИ ЗА ИЗБОР НА ТЕМАТА
3. АКТУАЛНОСТ И ЗНАЧИМОСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО
4. ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД
5. ОСНОВНА ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО
6. МЕТОДОЛОГИЯ И КОМПОЗИЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

ПЪРВА ГЛАВА. ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО. ИСТОРИЧЕСКИ И ЛИТЕРАТУРНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПОЯВАТА НА НОВ ТИП КНИЖНИНА В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ XVI–XVIII ВЕК

1.1. БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА, КНИЖНИНА И ПРОСВЕТА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

1.2. ДАМАСКИНИТЕ – НОВ ЛИТЕРАТУРЕН ЖАНР. БЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА „СЪКРОВИЩЕТО“ НА ДАМАСКИН СТУДИТ

1.3. КЛЮЧОВИ АСПЕКТИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ XVII–XVIII ВЕК. ДАМАСКИНИ И СБОРНИЦИ СЪС СМЕСЕНО СЪДЪРЖАНИЕ

1.4. НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ XVII–XVIII ВЕК. КНИЖОВЕН ЕЗИК НА НАРОДНА ОСНОВА

1.5. ПРЕГЛЕД НА ЕЗИКОВЕДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ДАМАСКИНИТЕ

1.6. ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК И НАЧАЛОТО НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

1.7. КЛАСИФИКАЦИИ НА ДАМАСКИНИТЕ. МЯСТО НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ В ТЕЗИ КЛАСИФИКАЦИИ

ВТОРА ГЛАВА. НАУЧНИЯТ ПРИНОС НА В.И. ГРИГОРОВИЧ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРИСТИКАТА, СЛАВИСТИКАТА И ОПАЗВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

2.1. „ОЧЕРКЪ ПУТЕШЕСТВІЯ ПО ЕВРОПЕЙСКОЙ ТУРЦІИ“. ПРИНОСЪТ НА В. ГРИГОРОВИЧ В ОПАЗВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

2.2. АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРИСТИКАТА И СЛАВИСТИКАТА, ЗАСЕГНАТИ В „ОЧЕРКА“

Created by Universal Document Converter

ТРЕТА ГЛАВА. ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ. ПАЛЕОГРАФИЯ. КОДИКОЛОГИЯ. ДАТИРОВКА.

3.1. ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ – ДОСЕГАШНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И СПОМЕНАВАНИЯ В НАУЧНИЯ ПЕЧАТ

3.2. ПАЛЕОГРАФСКО И КОДИКОЛОГИЧНО ОПИСАНИЕ НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Рукопись на нововолгарскомъ языкѣ. № 62 – Одески дамаскин № 36 (62)

Рукопись на нововолгарскомъ языкѣ. № 63 – Одески дамаскин № 37 (63)

Рукопись на нововолгарскомъ языкѣ, Переводъ съ греческого Йосифа Брадатого. № 64 – Одески дамаскин № 38 (64)

Рукопись нововолгарская. № 65 – Одески дамаскин № 39 (65).

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЛЕКСИКАЛНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

4. 1. ЛЕКСИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

4. 1. 1. ДОМАШНАТА ЛЕКСИКА В ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

ОБЩОСЛАВЯНСКА ЛЕКСИКА

НЯКОИ ЛЕКСИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ, ПРЕДМЕТ НА БЪДЕЩИ ПРОУЧВАНИЯ

ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКО ФОНЕТИЧНО ВЛИЯНИЕ В ЛЕКСИКАТА НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

4. 1. 2. ЛЕКСИКА С ЧУЖД ПРОИЗХОД В ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

ЛЕКСИКАЛНИ ЗАЕМКИ ОТ ОСМАНСКИЯ ТУРСКИ ЕЗИК

ГРЪЦКО ЛЕКСИКАЛНО ВЛИЯНИЕ

ЛЕКСИКАЛНИ ЗАЕМКИ ОТ ДРУГИ ЕЗИЦИ

4. 2. ПРИПИСКИ И БЕЛЕЖКИ В ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ

ПРИНОСИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА. ИЗПОЛЗВАНИ ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ ПРИЛОЖЕНИЯ

Created by Universal Document Converter

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. ПРЕДСТАВЯНЕ НА ТЕМАТА

Българската дамаскинска книжнина от XVII–XVIII в. е самобитно собствено българско явления в развитието на старата българска литература. **Дамаскините** са голям дял в старобългарската книжнина, литературен жанр, появил се в края на XVI в. като резултат от превода на сборника „Съкровище“ на гръцкия автор Дамаскин Студит (Θησαυρός Δαμασκηνού Ὑποδιακόνου καί Στουδίτου). Появата на нов тип сборници – дамаскините, бележи началото на ново, оригинално явление както в българската книжнина, така и в развитието на българския книжовен език (Мирчева 2001).

Дамаскинската книжнина привлича вниманието на изследователите още от средата на XIX век. С течение на времето са натрупани множество изследвания, в които дамаскините са анализирани като културно, литературно и езиково явление. Обзорът в нашата работа включва публикации на различни български и европейски автори, целта е максимално да очертаем дискутираните проблеми около новобългарските дамаскини. По отношение на езика и текстологията дамаскините са привлечени в обобщаващите изследвания на редица автори (Григорович 1848; 1880; Цонев 1894; Лавров 1899; 1904; Милетич 1908; 1923; Аргиров 1895; 1900; Jagic 1877; Мочульский 1890; 1903; Петрунь 1927; Мирчев 1958; Ангелов 1963; Петканова-Тотева 1965; 2001; Берштейн 1957; 1973; Куев 1983; Дьомина 1965; 1971; 1985; Милтенова 1980а; 1986; Илиевски 1972; 2015; Мирчева 1997; 2001; 2014; Митринов 2005; 2020; Мичева 2013; 2015; 2017; Младенова; Велчева 2013 и други.

Състав на дамаскините, лингвистичен анализ, художествени и стилистични особености и изразни средства, правописни принципи, диалектна основа, формиране на езикови норми, връзка с езика на предишни и следващи исторически епохи – това далеч не е пълният списък въпроси, които са приоритет в изследователската работа на много лингвисти. Всички изследвания и публикации, свързани с феномена „дамаскин“, водят до извода, че дамаскините са свързващото звено между Късното средновековие и Българското възраждане. Събирайки в себе си старото и новото, те са свидетелство за приемственост и книжовни традиции в историята на българския език. Дейността на дамаскинарите от началото на XVII век, развита от техните последователи в края на XVII – началото на XVIII в., е качествено ново явление, което съществено се отразява върху езиковата ситуация през преднационалния период.

Created by Universal Document Converter

Въпреки безогледното унищожаване на българските книги през османския период, общият брой на запазените дамаскини е над 200, като най-голям брой се съхранява в българските библиотеки – Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ); Националния археологически институт с музей при БАН (НАИБАН); Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия (ЦИАИ); Националния исторически музей (НИМ); Народната библиотека „Ив. Вазов“, Пловдив (НБИВ); Библиотеката на Рилския манастир (РМ). Истински научен интерес към старобългарската книга се появява с основаването на Българската академия на науките (БАН), а по-късно и със създаването на Националните библиотеки и Софийския университет.

В началото на XX в. се появяват и научните описи на ръкописни сбирки, в които намират място и дамаскините. В това отношение особена заслуга има Б. Цонев, който описва в два тома ръкописите в НБКМ, ръкописите от БАН, славянските ръкописи в някои чужди библиотеки (Цонев 1910; 1923). В България отлично подготвени палеографи са Й. Иванов, К. Мирчев, Хр. Кодов, Б. Райков, които направиха верни датировки на множество недатирани ръкописи. Палеографи от по-младото поколение са Б. Велчева, Б. Христова, Кл. Иванова, Ел. Коцева. Техните трудове, посветени на редица български паметници, изграждат представа за българската книга като съществена част от огромната славянска кирилска книжнина.

Много от дамаскините откриваме извън България, в европейски книгохранилища – манастири, музеи, частни библиотеки. Ценни български ръкописи се пазят в библиотеките на Одеса, Москва, Киев, Любляна, Санкт-Петербург, Белград, Загреб, атонските манастири, Букурещ, Виена, Лондон, Париж, Рим. Част от българските ръкописи в техните депозитории също са описани. Заслуга за това имат руските учени А. Горки, А. Викторов, В. Мочулски, сръбският учен Л. Стоянович. Някои ръкописи в чуждите библиотеки са описвани и поотделно, най-често при тяхното издаване.

Тези ръкописи са изнесени извън България по различно време и по различни пътища. Голяма част от тях – по време на османското нашествие, когато редица книжовници и културни дейци напускат България, пренасяйки запазените църковни и манастирски ръкописи, и намират убежище в атонските манастири, Сърбия, Влашко, Киевска Рус. За опазване на старобългарското ръкописно наследство известна роля имат и редица експедиции за събиране на ръкописи, станали особено популярни през XIX в. Български ръкописи са намерени в малки градчета и села из българските земи от пътуващи изследователи и колекционери. По този начин много ръкописи попадат в

Created by Universal Document Converter

колекциите на руските учени П. Сирку, В. И. Григорович, А. Гилфердинг, а след това стават притежание на библиотеките в Москва, Санкт-Петербург, Одеса, Киев и др., спасени от унищожение и достъпни за науката (Куев 1986).

От днешна гледна точка изнасянето на тези ръкописи е възможно да прилича на плячкосване и грабеж на национални ценности, има и такива мнения, но нека си спомним как през онази епоха са попълвани колекциите на френския „Лувър“, руския „Ермитаж“, други музеи в Европа. Не бихме могли да даваме оценки, но ще посочим само едно авторитетно мнение на старобългариста Куйо Куев, който пише, че в църквата „Св. София“ в Охрид е имало 23 славянски ръкописа на пергамент и хартия, а днес там няма нищо. Каква е съдбата им, не се знае. Запазено е само онова, което е взел В. Григорович (Куев 1983: 64).

В. И. Григорович е украински славист, чието име и днес в науката се асоциира с учен, който насочва вниманието си към дамаскинската книжнина (Романски 1937: 162). Единствен от поколения университетски учени, той успява да сбъдне мечтата си да посети българските земи, по онова време все още в границите на Османската империя. Личността му е емблематична за българистиката и славистиката. Заслугите на проф. В. И. Григорович към българския народ са отбелязани компетентно от редица български и европейски учени (Романски 1937: 97 – 176; Куев 1983: 59 – 66; Маркишка 1978: 67 – 83, Дроснева 2015: 50 – 54). Приносите му във формирането и развитието на българистиката и славистиката от XIX в. до наши дни са огромни, както и ролята на учения за откриването, проучването и запазването на редица старобългарски книжовни паметници и представянето на самобитния български народ, съхранил през вековете своя език, бит и книжовни традиции.

Огромно значение за науката има най-вече фактът, че В. Григорович спасява от унищожение голям брой паметници на старата българска писменост и култура, чиято научна стойност е неоценима. Заслугата на Григорович обаче е двойна: той прави достояние на учените тези свои находки, подтиквайки колегите си, като П. Шафарик, И. Срезневски и О. Бодянски, към разрешаването на нови славистични проблеми. Известни са факти как В. И. Григорович предоставя на наши възрожденци, с които поддържа активна връзка, ръкописи от своята колекция за популяризиране и по-нататъшни изследвания. Така на Раковски при лична среща в Одеса ученият дава ценния препис на „Житие и страдание грешнаго Софрония“, смятано за първата автобиография на българин, част от която Г. Раковски успява да издаде във в. „Дунавски лебед“. На друг български славист, М. Дринов, В. Григорович подарява

Created by Universal Document Converter

ръкописна „Александрия“, която днес се пази в НБКМ, 4342. По този начин част от ръкописите от сбирката на Григорович се връщат обратно в България (Брага 2021б).

След успеха на експедицията по българските земи В. Григорович естествено е смятан за най-добия познавач на България, както и най-компетентния ценител на българската книжнина. Славистиката тогава все още са оформя като област на знанието сред учените слависти от различни страни и вплитането на българистиката в нея се случва именно благодарение на професор В. И. Григорович.

По време на научното пътешествие ученият открива четири интересни ръкописа от XVII – XVIII в., написани на народен български език (Григорович 1848). Ръкописите се отнасят към сборниците, които е прието да се наричат д а м а с к и н и (Петканова 1965; Дьомина 1968 – 1985; Мирчева 2001). Тези дамаскини, заедно със значително количество други глаголически и кирилски паметници, които Григорович събира по време на научната си командировка и отнася със себе си, образуват т. нар. **сбирка на Григорович**, станала впоследствие много популярна поради обстоятелството, че в нея се намират някои изключително ценни старобългарски ръкописи: Мариинското евангелие, Охридският апостол, Боянското евангелие, Рилските глаголически листове, Слепченският апостол, Григоровичевият паримейник и др.

Впоследствие ученият подарява колекцията си от книги по славянознание и ръкописи на Императорския Новоросийски университет[1] (гр. Одеса). Това е най-значимата колекция[2], подарявана някога на университета. След смъртта на учения сбирката е разделена на две. Едната част се съхранява във фондовете на Одеската национална научна библиотека (ОННБ), другата се пази в Москва (Российская государственная библиотека (РГБ), фонд 87 [3]

В Одеската част от сбирката на В. Григорович българските ръкописи са много по-малко на брой, отколкото са ръкописите в Москва. От друга страна, в Одеса се пазят ръкописи от по-ново време. В това число влизат четирите ръкописни сборника от XVII – XVIII в. – **Одеските дамаскини.** Съществуването на тези ръкописи е известно в науката, но на практика те не са изследвани. Това са ръкописни паметници със сложна и интересна съдба. Появили се като резултат на българската любов към писменото

[1] Днес Одески национален университет „Иля Илич Мечников“.

[2] Дарението на В. И. Григорович представлява отделна библиотека, нарича се „Отдел по славянской филологии профессора В.И. Григоровича“. Общият брой дарени от В. Григорович книги са: 61 ръкописа, 650 съчинения в 761 тома. През следващите години отделът продължава да се попълва с други издания от библиотеката на учения.
http://liber.onu.edu.ua/pdf/dariteli.pdf – посетен на 26.01.2022.

[3] http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/viktorov.pdf – посетен на 16.04.2022.

Created by Universal Document Converter

слово и като грижовно опазване на българската книга, четени и пазени от поколения, преписвани и допълвани, а впоследствие поверени на един учен и по този начин най-вероятно спасени от унищожаване.

Някои автори наричат ръкописите „Григоровичеви“ по името на учения (Петканова 1963: 79 – 88). В настоящата работа ще приемем традицията ръкописните паметници да се назовават по мястото, където се съхраняват, като Люблянския, Ловешкия [1], Берлинския дамаскин [2] и др. Така новобългарските ръкописи от сбирката на В. Григорович в нашето изследване са **Одески дамаскини [3],** по мястото, където се съхраняват в момента – гр. Одеса. С това име е предложено да бъдат въведени и в научно обращение.

► Темата на дисертационния труд е „ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ СБИРКАТА НА В. И. ГРИГОРОВИЧ – ЧАСТ ОТ БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО – ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО. ПАЛЕОГРАФИЯ. КОДИКОЛОГИЯ. ДАТИРОВКА“

Начална точка на изследването бе поставено през 2002 година, когато след защита на магистърската диплома, свързана с новобългарския Тихонравов дамаскин (Брага 2001; Брага 2002), се насочих към четири малко познати в науката ръкописа от този жанр. В дисертационния труд са представени резултатите от многогодишните проучвания на най-отдавна познатите в науката дамаскински сборници. Възможността да работя с тези дамаскини, да прочета някои трудни за намиране книги, първи издания и публикации от XIX век, посветени на българските дамаскини, ми позволи да разбера важната роля, която новобългарските дамаскини като езикови паметници са изиграли, за да започне научният свят да възприема българите като отделна група славяни.

Одеските дамаскини, написани на новобългарски език, представляват интерес с оглед цялостното им проучване: уточняване на времето на създаването им,

[1] Ловешкият дамаскин се съхранява в регионалния исторически музей, гр. Ловеч, Люблянският дамаскин – в библиотеката на гр. Любляна, Берлинският – първоначално се съхранява в Пруската императорска библиотека (днес Берлинска държавна библиотека).

[2] Берлинският дамаскин от края на XVIII в. – нач. на XIX в. се е смятал за изгубен. Описан е от Б. Цонев, но се мисли за унищожен в бомбардировките през войната. След десетилетия, през 1983 г. дамаскинът е разпознат в Полша, понастоящем се съхранява в библиотеката на Ягелонския университет, гр. Краков (част от т. нар. „Берлинка“). Вж. Чарамелла Р. Нови данни за Берлинския дамаскин. Старобългаристика 20/3, 1998, 120 – 129.

[3] Изказвам благодарност на администрацията на Одеската национална научна библиотека за съдействие в процеса на проучването на ръкописните паметници.

Created by Universal Document Converter

авторството на кописте, графичните характеристики, съдържанието, украсата и орнаментите, определяне мястото им в дамаскинската книжнина. През годините бяха направени редици изследвания, изводите от които намериха място в български и чуждестранни издания (Брага 2003а; 2003б; 2004; 2005; 2021а; 2021б; 2022а; 2022б; 2022в).

След като бяха систематизирани изследвания и публикации на различни български и европейски автори, се стига до извода, че в наши дни науката разполага само с общи сведения за Одеските дамаскини. Известно е само едно описание на ръкописите, издадено от В. Н. Мочулски[1] (Мочульский 1890: 110 – 118). В описанието на В. Мочулски те са под № № 36 (62), 37(63), 38 (64), 39 (65). Трябва да отбележа, че В. И. Григорович, когато описва ръкописите, донесени от българските земи, веднага им дава самостоятелни номера: ръкопис № 62; № 63; № 64; № 65. През 1876 г. ръкописната сбирка е разделена на две и ръкописите съответно отиват в различни библиотеки в градовете Одеса и Москва. По-късно Одеската част минава от Университетската библиотека в Одеската научна библиотека „А. М. Горки“. И всеки път ръкописите получават нов библиотекарски шифър. Обаче трябва да вземем под внимание, че някои от ръкописите са познати вече под определени номера.

Днес дамаскините, предмет на настоящото проучване, се съхраняват в Одеската национална научна библиотека, сигнатурите им са съответно: 1/117, 1/114, 1/154, 1/123. Тези сигнатури са почти непознати в научната литература, затова в работата си ще се придържам към тези, посочени от самия В. И. Григорович – **№ 36 (62), № 37(63), № 38 (64), № 39 (65),** впоследствие и в описа на Мочулски (Мочульский 1890).

В описанието на В. Мочулски, направено в края на XIX век, информацията за дамаскините е доста оскъдна и откривам известни неточности в датирането. Разбира се, сега, с развитието на научното познание за дамаскините, се усъвършенстват и методите на датиране. Опирайки се на научни наблюдения и на методите на научния и сравнителния анализ, въз основа на палеографски и кодикологични наблюдения, ще бъдат коригирани редица данни за Одеските дамаскини.

Палеографските констатации, необходими за датирането на недатираните паметници, ще се правят въз основа на атрибутирани паметници. Именно тези ръкописи предлагат съвкупност от графични, правописни, езикови закономерности, които ще бъдат използвани, за да установим приблизително времето на написване на

[1] http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/mochulskiy.pdf – посетен на 28.05.2022.

Created by Universal Document Converter

недатираните паметници, възможното авторство и книжовно-калиграфските школи, където са създадени Одеските дамаскини. След това вече ще може да се премине към изпълнението на езиковедски задачи.

Без всяко съмнение дамаскините като цяло, и Одеските дамаскини в частност, са ново явление в българската литература, защото са написани на език, алтернативен на традиционния тип писмен език, близък до говоримия, познат в науката с термина **книжовен език на народна основа (КЕНО)** (Дьомина 1968). Всичко това прави Одеските дамаскини интересни за проучване, мотивира обекта, целта, задачите и методите на настоящото изследване.

2. МОТИВИ ЗА ИЗБОР НА ТЕМАТА

Мотивите за избор на дисертационната тема са свързани с това, че през последните десетилетия в България значително нарасна интересът към връщане на българското историческо и културно наследство, част от което са ръкописните паметници. Поради историческите условия, в които е бил поставен българският народ, той не е могъл да запази част от своите книжовни паметници, които днес намираме в европейски библиотеки и музеи в Одеса, Москва, Санкт-Петербург, Любляна, Букурещ и др. Разпръснати в множество библиотеки, в различни описи в продължение на повече от два века, много от тях по тази причина остават непознати в научната литература до днес. Такъв е случаят с **Одеските дамаскини** от сбирката на В. И. Григорович, които се пазят извън България. Новобългарските дамаскини, случайно открити от украински учен пътешественик Григорович през XIX век, след повече от век все още са неописани и малко познати в научната традиция. Те се споменават спорадично в описи и някои изследвания с обобщаващ характер. Одеските дамаскини засега не са били предмет на специално проучване, предлаганата разработка е първа стъпка в тази насока.

Основният мотив за избор на темата на дисертационния труд е, че описанието на Одеските дамаскини и въвеждането им в научно обращение ще представи нови данни за малко известни досега в науката новобългарски писмени паметници и ще разшири познанието за дамаскинската книжнина, ще помогне за съхраняването и опазването на старобългарското културно-историческо наследство. Освен това изследването ще е една малка, но значима крачка за връщането на Одеските дамаскини обратно в България.

Created by Universal Document Converter

На второ място, съществен аргумент при избора на тези сборници като основен обект на настоящата работа е фактът, че Одеските дамаскини са писмени паметници, написани на новобългарски език, който е първи опит да се използва говоримият език за книжовни нужди. Не на последно място, съм мотивирана още веднъж да подчертая важната роля и научния принос на проф. Виктор Григорович в развитието на българистиката, славистиката и опазването на българското книжовно наследство.

3. АКТУАЛНОСТ И ЗНАЧИМОСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В началото бих искала да отбележа, че подобно цялостно изследване върху Одеските дамаскини досега не е осъществявано в българската специализирана научна литература. От тази гледна точка темата на дисертационния труд е актуална и предоставя възможности за задълбочен научен прочит. Обект на изследване са почти непознати в българските научни среди ръкописни паметници. Това аргументира ползата от изследването и определя целта и задачите му.

Уникалният състав на Одеските дамаскини и съхранението им в книгохранилище извън България изискват време за идентификация на текстовете и затрудняват изследванията. В последно време Covid ситуацията, политическите, а сега и военните събития в Украйна създадоха значителни затруднения в пътуванията за работа с тези паметници. В същото време смятам, че вече направените проучвания на Одеските дамаскини ще улеснят значително учените при издирването на конкретни творби и преписи от тях за сравнение и анализ. Това прави изследването актуално за историята на българския език, литература и култура.

Със средствата на научния анализ настоящето изследване, което е първо по рода и обема си, цели да запълни една сериозна празнина в знанията за Одеските дамаскини. Това ще даде във времето възможност на учените за по-активни и плодотворни проучвания на дамаскинската книжнина. Многоаспектността на проучването позволява изграждането на една системна картина на формирането на книжовния език на народна основа от XVIII век.

4. ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на изследването са ръкописни сборници, написани на новобългарски език:

- № 62. Рукопись на нововолгарскомъ языкѣ XVI в.“ – **Одески дамаскин № 36 (62)**;
- № 63. Рукопись на нововолгарскомъ языкѣ XVI в.“ – **Одески дамаскин № 37 (63)**;

Created by Universal Document Converter

- № 64. Рукопись на нововолгарскомъ языкѣ XVII в. Переводъ съ греческого Иосифа Брадатого“ – **Одески дамаскин № 38 (64)**;
- № 65. Рукопись нововолгарская“ XVIII в. – **Одески дамаскин № 39 (65)**.

Писмените паметници се съхраняват в Отдела за редки издания и ръкописи в Одеската национална научна библиотека (ОННБ).

Предмет на настоящото изследване са палеографските, кодикологичните и лексикални особености на ръкописите.

5. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Основната цел на дисертационния труд е да се направи анализ и да се систематизират най-важните особености на Одеските дамаскини от различни гледища – историческо, филологическо, изкуствоведско, което ще очертае мястото на ръкописите в българската литературна и книжовноезикова традиция, както и ролята им в историческото развитие на българския език, литература и култура в периода на Предвъзраждането. Липсата на изследвания по тази тема поставя необходимостта Одеските дамаскини да бъдат изследвани в цялата им пълнота; да се набележат основни проблеми, които биха могли да станат предмет на други проучвания и интердисциплинарни изследвания.

С оглед незначителния брой съществуващи изследвания върху Одеските дамаскини, се открояват няколко проблематични кръга: палеографско и кодикологично описание, локализация, (пре)датировка, лексикални особености на ръкописите.

► Постигането на поставената цел се свежда до решаването на следните задачи:

➢ да се изследват четирите Одески дамаскина от ръкописната сбирка на В. И. Григорович и да бъде направено възможно най-пълното и комплексно палеографско и кодикологично описание на Одеските дамаскини с цел въвеждането им в специалната научна литература;

➢ да се съпоставят Одеските дамаскините с атрибутирани ръкописи, с цел да сравним съдържанието им с други, известни в науката, описани и датирани паметници, което би ни ориентирало за взаимовръзките между тях, и би допринесло за разширяване на познанието за дамаскинската книжнина;

Created by Universal Document Converter

- въз основа на анализа на водните знаци да проверим първоначално изказаните хипотези относно времесъздаването на ръкописните сборници и евентуално да се предатират два от Одеските дамаскина, което би допринесло и за корекция на данните в съществуващите описи;

- да се изследват графичните характеристики, тип писмо, техниката на оформяне на буквите в четирите Одески дамаскина от гледна точка на правописната практика в контекста на създаваната през XVII век дамаскинска книжнина;

- във основа на тези характеристики, както и във основа на украсата на ръкописите да се потвърди или отхвърли тезата относно калиграфско-художествената школа, в която са работили книжовниците, създали Одеските дамаскини;

- въз основа на мнението на водещи специалисти при посочването на сравнителния материал акцентът обосновано е поставен върху познати на науката, добре илюстрирани и украсени дамаскини. Сравнителният анализ между елементи от украсата, орнаментите, графичните характеристики на тези известни дамаскини и Одеските дамаскини цели да потвърди или отхвърли хипотезите относно авторството на анонимните кописти на Одеските дамаскини № 36 (62) и № 37 (63);

- чрез съпоставка между лексикални данни от четирите писмени източника от XVII – XVIII в., Одеските дамаскини, да се очертаят устойчиви тенденции в езиковата специфика на дамаскинската книжнина през периода;

- въз основа на анализа на лексикалните особености на текстовете на Одеските дамаскини, да направим функционално-стилистичен анализ както на книжноезиковата норма, в рамките на която се осъществяват, така и за територията, върху която протичат;

- да открием и анализираме приписките и бележките на книжовниците, създали Одеските дамаскини. Това би могло да ни насочи към личността на книжовниците, а също ще даде информация за материалните и духовните условия през онази епоха;

- да се очертаят перспективи за бъдещи лингвистични изследвания на четирите новобългарски дамаскина с цел определяне мястото им в дамаскинската традиция.

В приложенията за първи път са публикувани елементи от украсата и орнаментите, приписки и бележки на книжовниците, създали Одеските дамаскини, както и непубликувани досега откъси от ръкописите. Поради по-широкия обхват и

Created by Universal Document Converter

целите на нашата работа обаче не може да се претендира за абсолютна пълнота и изчерпателност. Това, което не влиза в обсега на настоящото изследване, са морфологичните и синтактичните особености на ръкописите, които ще са предмет на други изследвания.

6. МЕТОДОЛОГИЯ И КОМПОЗИЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За изграждането на концепцията на дисертацията са използвани различни съвременни методи, класификации и критерии за описание, прилагани при подобни проучвания днес. Основаваме се на описателен, аналитичен, статистически метод, а също и на метода на сравнително-историческото езикознание. Използваните методи в работата включват графико-лингвистичен анализ и сравнение. Изследователските методи, приложени в изследването, са също и изкуствоведски – сравнителен художествен анализ, както и интердисциплинарни: палеографско и филиграноложко изследване, исторически анализ. Покрай търсенето на най-подходящи изследователски методи бяха засегнати отново все още не напълно разрешените въпроси по отношение проучванията на ръкописните паметници и мястото им в славянската книжнина.

Проучени са електронни източници и справочна литература, които включват:

• подбор и проучване на източници, свързани с изследователския проблем;

• намиране, извличане, синтезиране и оценка на информация от различни източници;

• подбор, анализ, класифициране и систематизиране на информация;

• аргументиран и подкрепен от доказателства анализ на данни в защита на научни тези за изследване на ръкописи;

• комбиниране на различни подходи и модели за анализ и представяне на изследвани данни;

• набор на текста в електронен вид на откъси от ръкописните паметници.

Разработката е насочена основно върху палеографските, кодикологичните и лексикалните особености на Одеските дамаскини. Обектът, целите и задачите на дисертацията обусловиха съчетаването на филологическия анализ с литературния и в известна степен с изкуствоведския. Като цяло подходът е интердисциплинарен.

Според методологията и теоретичната основа дисертационната разработка се определя като историко–филологическо изследване с насоченост към палеографско, кодикологично и лексикално проучване. Резултатите от изследването могат да разширят знанията за дамаскинската литература, а заключенията – да станат основа за

Created by Universal Document Converter

други сравнителни анализи. Така дисертационният труд обединява лингвистичния и историко-културния подход, като акцентът е върху културните аспекти на епохата, в която се създава българската дамаскинска книжнина.

КОМПОЗИЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Научната разработка съдържа 305 страници и се състои от увод, четири самостоятелни глави, заключение, следвани от приносите на дисертационния труд, списък на съкращенията, библиография с 489 заглавия, основно на български и руски език, 25 на украински, гръцки, чешки, сръбски, френски и английски език, 27 електронни източника, Приложение 1 (цветни илюстрации), Приложение 2 (непубликувани фрагменти от Одеските дамаскини).

Created by Universal Document Converter

ПЪРВА ГЛАВА. ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО. ИСТОРИЧЕСКИ И ЛИТЕРАТУРНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПОЯВАТА НА НОВ ТИП КНИЖНИНА В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ XVI – XVIII ВЕК

1. 1. БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА, КНИЖНИНА И ПРОСВЕТА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Старобългарската литература е най-старата славянска литература, която продължава творческото дело на братята Кирил и Методий и се опира на литературните традиции, създадени от тях. Старобългарската литература създава фонд литературни творби, които помагат в опазването на православното християнство, а общохристиянското и общославянското ѝ съдържание дава тласък в развитието на други литератури. Епохата на старобългарската литература е най-ранният и най-дългият период в историята на българската книжовност. Той продължава осем века, от втората половина на IX в. докъм края на XVIII в. (Ангушева 2009: 15). В мирогледно отношение старобългарската литература се базира на християнската философия и догматика. Тематиката и съдържанието на литературата се определят главно от нуждите на държавата, църквата и народа, както и от културното равнище на читателя християнин в различните епохи (Петканова 2001: 10).

От всички славянски народи българският най-напред се сдобива с книжнина на роден език – през 863 г. братята Кирил и Методий съставят славянската азбука и за пръв път превеждат от гръцки на старобългарски най-необходимите богослужебни книги. Разцвет българската книжнина достига едва след 885 г., когато в България пристигат Кирило-Методиевите ученици и когато в границите на тогавашната българска държава се оформят две главни културни средища – Преслав и Охрид. Съзнавайки голямата роля на литературата на роден език в живота на обществото и народа, тогавашната върховна власт в лицето на княз Борис и цар Симеон създава всички условия за плодотворен книжовен живот. В резултат на това се появяват автори и съчинения, някои от които достигат равнището на тогавашната византийска литература. Най-значителните книжовници от последната четвърт на IX и първата четвърт на X век са: Климент Охридски (Ангелов, Куев, Кодов 1977: 55 – 61), Йоан Екзарх (Динеков, Куев, Петканова 1974: 64 – 67), Константин Преславски (Георгиев 1962: 54 – 56), Черноризец Храбър (Куев 1974: 165 – 166) и др. Известни преводачи и преписвачи са Тудор Доксов, презвитер Йоан, презвитер Григорий.

Created by Universal Document Converter

Под въздействие на два нови мощни фактора – християнското учение и старобългарската писменост – през IX – X в. завършва процесът на образуване на единна българска народност. Старобългарската азбука се обявява за официална, старобългарският книжовен език става език на църквата, на книжнината, на народа. Ограничава се употребата на гръцкия език в богослужението. Изграждат се основите на българското училище: Българската църква получава самостоятелност. Утвърждава се култът към Кирил и Методий като първи славянски светци; канонизират се още редица личности, българи по произход – Климент Охридски, Наум Охридски, Иван Рилски и др. (Йовчева 2009: 230–237). Епохата на цар Симеон влиза в литературната история като „Златен век“. Чрез преводите от гръцки, чрез обучението на ред книжовници в най-изисканите училища на Византия и чрез наследяването на преводаческото и творческото дело на Кирил и Методий българските писатели усвояват жанровата система, философията и стилистиката на една напреднала и авторитетна за времето си литература. Според Д. Петканова те още отначало стъпват на високо стъпало и постигат резултати, които са почти на равнището на византийската книжовна култура. Българската славянска литература не изживява дълъг и мъчителен път на формиране – нейното начало съвпада с нейния разцвет (Петканова 2001: 12). Книжовният разцвет в България се съпътства с подем в развитието на другите изкуства – архитектура, живопис, декоративно изкуство.

В края на X в. (971г.) Преслав пада под византийска власт, разграбен и разрушен. След 1018 г., когато българските територии окончателно стават част от Византийскта империя, условията за по-нататъшна развитие на старобългарската литература и култура са неблагоприятни (Милтенова 2009: 398). Книжовният живот през тази епоха е неорганизиран, не може да посочим значителни книжовни огнища, в които литературната дейност да се направлява и подпомага. Висшата духовна власт е византийска, но в манастирите и селищата остават да служат множество духовници българи. Българската литература става дело на тези родолюбиви духовници.

България се освобождава от византийска власт през 1187 г. Веднага обаче не е възможно да започне нов период в развитието на българската литература. Главен център на българската държава, църква и книжнина през този период става Търново. Литературата отразява, макар и непълно, живота на Втората българска държава. Без да губи основните си черти на средновековна литература, тя изживява значително развитие и обновление. В резултат от обновителния процес в условията на нормално развитие на образованието българската литература по времето на Иван Александър и

Created by Universal Document Converter

Иван Шишман стига до втория си разцвет. Най-забележителният момент от литературния живот по това време е школата на Патриарх Евтимий. Към нея принадлежат писателите Григорий Цамблак, Киприан, Константин Костенечки. През този период работи един от малцината известни за науката видински книжовници Йоасаф Бдински (Бояджиев 2009: 581–582). Появяват се нови идейно-тематични и естетически акценти в литературната продукция, промени в образите на светците, преосмисляне на традицията и стилът (Ангушева 2009: 522–534).

След падането на Търново под османска власт в 1393 г., а Видин в 1396 г. настават съществени промени в политическия, социалния и културния живот на българите. Загасват най-значимите културни и образователни центрове, които създават славата на българската средновековна култура. Лишени от самостоятелна държава и подкрепата на независимата българска църква, редица книжовници и културни дейци напускат България, пренасяйки запазените църковни и манастирски ръкописи. От XIV в. насетне вече повече южнославянски клирици намират пристан и поле за изява в руски земи. Киприан става митрополит Киевски, Московски и Всеруски, Григорий Цамблак е единственния български писател, обогатил непосредствено четири литературни традиции – българската, сръбската, влахо-молдовската и руско-украинската (Ангушева 2009: 582–597).

Турското нашествие на Балканския полуостров през XIV в. нанася извънредно големи щети на поробените народи. От началото на XV в. до средата на XIX в. периодът на османско владичество се характеризира с политическо безправие, с демографски изменения, със загуба на големи материални и духовни ценности. В конфликта на двете народности с две различни вероизповедания вярата се оказва най-яркият разграничителен белег. Затова и асимилационната политика на Османската империя започва още с падането на Търново. Ограбване на манастири, черкви, дворци, разрушаване на архитектурни паметници, обръщане на християнските храмове в джамии, избиване на мирното население, разграбване на богатствата, разрушаване на села и градове са постоянните спътници на робството през вековете (Гандев 1972: 15 – 17). Според едни сведения тогава се унищожават повече от 6000 книги, а според други– 12 000 (Снегаров 1958: 169 – 172). Всичко немохамеданско, всичко българско, всичко християнско бива потъпкано. Във връзка с посещението си в Търново през 1838 г. френският пътешественик Ами Буе пише, че там мохамеданите „са унищожили всичко, което би напомняло за българската народност“ (Тодоров 1953: 144). А казаното от Ами

Created by Universal Document Converter

Буе за Търново важи и за много други български градове, села и области, както и за Балканския полуостров.

Поради унищожаването на огромни книжовни богатства връзката с предходните литературни епохи отслабва. Падането на България под османска власт не може да се смята за край на литературното развитие. Поробена, ограбена, разорена, с прокудена или избита интелигенция, България не прекъсва своя книжовен живот. След няколко десетилетия смут, отчаяние, страх, книжовността в българските земи започва да се съвзема от големия удар, но българското литературно развитие се забавя до началото на XVIII в. С малки отклонения книжнината остава на равнището на средновековния мироглед и в рамките на средновековните жанрове.

Съдбата на южнославянската стара книжнина през вековете не е лесна, не се знае обемът на унищоженото или изнесеното книжовно българско наследство. В този смисъл е интересен трудът на К. Куев (Куев 1983: 63 – 73), който се опитва да проследи съдбата и миграцията на произведенията на старата българска литература през вековете, били те в оригинал или пък в преписи. Целта му е да представи старобългарското книжовно наследство през вековете и да посочи по този начин огромните културни щети, нанесени на нашия народ в миналото; да събере и подреди огромния брой ръкописи, разпръснати из различните книгохранилища у нас и в чужбина. К. Куев посочва, че в запазването на ръкописите голяма заслуга имат, от една страна, някои манастири и от друга, някои събирачи, колекционери.

Основен пазител на православната култура в българските земи през Османския период става монашеството. Българските манастири, макар и намалели като брой, продължават да играят важна роля на религиозни центрове и да поемат функциите на енорийските църкви (Радославова 2020: 10). Църковните служители и монаси пазят останалите богослужебни и църковни книги, преписват и превеждат, съставят сборници, мнозина се превръщат в първите летописци, отразявайки събитията от историята на свободната българска държава. В този период литературният живот се пренася в западните български земи. През XVI – XVII в. най-значими книжовни огнища стават Рилският манастир, София, Кратово.

През XVII в. български православни книжовници продължават българската и по-общо южнославянската ръкописна традиция от XIY-XYI в. На различни места из българското езиково землище, намиращи се под юрисдикцията на Цариградската патриаршия, Ипекската патриаршия или Охридската архиепископия, главно в манастири, но понякога и в села и градове, монаси и бяло духовенство създават

Created by Universal Document Converter

ръкописни книги, предимно нужни за богослужението – служебници, требници, триоди, октоиси, минеи, пролози, псалтири,евангелия, апостоли, но също и сборници с устойчив състав с четива по църковния календар, по-рядно сборници със смесено съдържание (Димитрова 2009: 727).

Редом с богослужебните книги, написани на стария книжовен език, през първата половина на XVII в. се появява и става много популярна нравоучителна християнска литература, написана на език, близък до говоримия, народния български, която като стил и послание е ясна и достъпна за мнозина – това са поучения, жития, апокрифи, подредени обикновено според църковния календар в сборници с относително устойчив състав (Димитрова 2009: 729), наричани дамаскини от създателите им и от учените по името на гръцкия книжовник Дамаскин Студит (Петканова 1965, Дьомина 1968: 9–11,37–42). Това е нов момент в развитието на макрожанра на сборниците, тъй като основната отличителна черта на дамаскините е новият тип книжовен език, на който са написани (Мирчева 2001).

1. 2. ДАМАСКИНИТЕ – НОВ ЛИТЕРАТУРЕН ЖАНР. БЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА „СЪКРОВИЩЕТО“ НА ДАМАСКИН СТУДИТ

Дамаскините са значителен дял в старобългарската книжнина, появяват се като резултат от превода на сборника „Съкровище“ (Θησαυρός Δαμασκηνού Ὑποδιακόνου καί Στουδίτου, издаден във Венеция през 1558 г.) от гръцкия писател, родом от Солун, Дамаскин Студит, който е доста прочут в Гърция през XVI в. като писател и проповедник. Автор е на редица историко-литературни съчинения, от които някои са известни и в славянски превод. Но с най-голяма популярност е съставеният от Дамаскин Студит сборник на проповеди, известен като „Съкровище“, който съдържа 36 слова. Това е съдържанието на оригиналното Дамаскиново „Съкровище“ в първите му издания:

1. Слово за Благовещие – 25.03.
2. Слово за Рождество Христово – 25. 12.
3. Слово за Богоявление – 6.01.
4. Слово за Сретение – 2.02.
5. Слово за възкресение Лазарево – събота от 5 нед. на Великия пост;
6. Слово за Цветоносие – 6 нед. на Великия пост;
7. Слово за погребение Христово – Велики петък;
8. Слово за възкресение Христово – Пасха;

Created by Universal Document Converter

9. Слово за Възнесение;
10. Слово за Св. Дух;
11. Слово за Преображение Господне – 6.08.
12. Слово за Успение Богородично – 15.08.
13. Слово за Въведение Богородично – 21.11.
14. Слово за Св. Георги – 23.04.
15. Поучение против плача за умрелите – събота на 7 нед. след Пасха
16. Поучение за поста и въздържанието;
17. Слово за Св. Теодор Стратилат – 8.06.
18. Слово за Св. арх. Михаил и Гавриил – 8.11.
19. Слово за Св. Евстатий – 20.XI.
20. Слово за Св. Николай Мирликийски – 6.12.
21. Притча за митаря и фарисея – Неделя на митаря и фарисея;
22. Притча за блудния син – Неделя на блудния син;
23. Слово за Второто пришествие – Неделя месопустна;
24. Слово за изгонването на Адам;
25. Слово за поклонение на кръста – 3 нед. на Великия пост;
26. Слово за иконите;
27. Слово за Св. Мария Египетска – 1.04 и 5 нед. от Великия пост;
28. Слово за Томина неделя – 2 нед. след Пасха;
29. Слово за Неделята на мироносиците – 3 нед. след Пасха;
30. Слово за Неделята на разслабления – 4 нед. след Пасха;
31. Слово за Неделята на самарянката – 5 нед. след Пасха;
32. Слово за Неделята на слепия – 6 нед. след Пасха;
33. Слово за Неделята на никейските отци – 7 нед. след Пасха;
34. Слово за Неделя всех светих – 2 нед. след Петдесетница;
35. Слово за Св. Димитър Солунски – 26.10.
36. Слово за Св. Теодор Тирон – 17.02. и събота преди Неделя сиропустна.

На гръцки език са известни няколко печатни издания на този сборник: от 1558 г., 1603 г., 1618 г., 1628., 1664 г., всичките издадени във Венеция. В сравнение с другите съчинения на Дамаскин Студит, именно този сборник получава най-голямо разпространение в южнославянската литература, авторът снабдява сборника си с едно предисловие, в което мотивира решението си да пише разбираемо, за „множеството“.

Created by Universal Document Converter

„Ако градината е заключена и кладенецът запечатан, каква ползва от двете?“ – пише той. Словата, написани на трудноразбираем за народа език, са като заключена градина и като запечатан кладенец – ценностите, които съдържат, са недостижими за читателя и слушателя. За да има полза от книгата, да наслади тя човешките души, авторът я прави разбираема – отваря широко градината и открива кладенеца, от който всеки може да пие (Петканова 1992: 56).

След като през 1557–58 г. във Венеция излиза първото издание на съчинението на Дамаскин Студит, то претърпява много издания. Първите три включват 36 слова на Дамаскин Студит, а в по-късните се добавят съчинения на други новогръцки писатели: Албертос Маринос и Йоаникиос Картанос. „Съкровището“ принадлежи към един нов тип литературни съчинения в гръцката книжнина – религиозни по тематика, но използващи за книжовна употреба говоримия новогръцки език от XVI в. Тяхната поява несъмнено е във връзка с някои тенденции в новогръцката литература, резултат от културно–историческите условия, довели до издигането на Венеция като център на гръцката просвета и култура, от една страна, а също и на литературните процеси и влияния, довели до появата на съчинения от типа на „Съкровище“ на Дамаскин Студит (Мирчева 1993: 134 – 144). Съществуват някои общи балкански литературни тенденции от XVI – XVII в., които имат отношение към появата на новото явление за българската литература от XVII в. – новобългарски дамаскини.

При разглеждането на въпроси от старата българска и византийска литература като преломни обикновено се отбелязват годините 1393 г. – разгромът на Втората българската държава, и 1453 г. – падането на Константинопол (Цариград), столица на Византия. Това е краят не само на държавността, но и краят на културния и литературния живот. Но във връзка с това трябва да си спомним за последвалата почти двувековна война за византийското наследство между Турция и Венеция. Венеция, като част от островите на Архипелага и о. Крит, пада окончателно под турска власт едва в 1669 г. Връзката на новогръцката с европейската култура през тези два века се извършва с активното посредничество на свободните гръцки земи и чрез новогръцки писатели, родом от о. Крит. Освен това в Италия намират убежище такива видни личности като Йоан и Константин Ласкарис, Димитрий Калкондила, Йоан Аргирополу и други. В средата на XV в. във Венеция съществува голяма и богата гръцка диаспора, която успешно подхранва интереса към старогръцкия език, литература и култура. Особено важно е проследяването на връзката с гръцките венециански издания от XVI –

Created by Universal Document Converter

XVII в., които се превеждат впоследствие на български език и стават съществена част от българската литература.

Според Е. Мирчева от важно значение са преработките, перифразирането на класически съчинения на византийската литература и постепенното налагане на говоримия език за книжовна употреба. Този нов подход към класическото наследство и формирането на нов тип книжовен език на народна основа дават съществено отражение върху българската литература и езиковия развой на българския език през XVII в. (Мирчева 2001: 26 – 27).

Доминантата в дамаскините от XVII в. са словата на Дамаскин Студит, които заемат едно относително устойчиво звено в тях. Извън творбите на Дамаскин Студит в дамаскините се срещат още достъпно написани жития, късни византийски обработки на деянията на апостолите, поучения. Недамаскиновите слова са преработки (езикови и често литературни) на стари български преводи на гръцки произведения. В новобългарските дамаскини са включени преработки на старите преводи на Житието на Йоан Златоуст, на Протоеангелието на Яков I – X глава (Мирчева 2001: 97 – 101).

Появата и широкото разпространение на тези сборници в българското общество през XVII и XVIII в. (и дори в началото на XIX в.) е част от тенденцията в Европа и на Балканите през XVI – XVII в. да се създава достъпна за широки среди литература, включително и религиозна проповед, на говорим, разбираем език (Дьомина 1985: 17 – 23). Вероятно и в българското общество, както и другаде, този тип литература задоволява нуждата на т. нар. трето съсловие от четиво на разбираем език, отговаря на очакванията и интересите не само на духовенството, но и на занаятчии и търговци, които придобиват все по-голяма икономическа и социална роля и съответно имат пораснали културни потребности (Димитрова 2009: 729).

Българските книжовници от XVII в. очевидно са осъзнавали необходимостта от създаване на книжовен език на народна основа. Въвеждането в употреба на говоримия език обаче не става без трудности, на дамаскинарите им липсват образци, модели, а понякога и езикова подготовка. Всички тези трудности безспорно повишават значението на съзнателното преминаване към нов тип книжовен език. В този период е важна непрекъсващата тясна връзка на българските книжовници и монаси с атонските манастири, които стават свързващо звено между българската литература и гръцките първоизточници. С дарителство на български търговци се поддържа българският Зографски манастир, където се обучават български майстори и зографи. По този начин българската дамаскинска книжнина бързо се разпространява в югозападните райони, в

Created by Universal Document Converter

Стара планина и Средногорието, където се оформят и развиват редица писачески средища, а по-късно и калиграфско-художествени школи. Има данни, че манастирът поддържа активни връзки със Света гора (Караджова 1995). Според предложената и защитена в настоящото изследване теза, Одеският дамаскин № 37 (63), с голяма вероятност може да е свидетелство за книжовната връзка със Зографския манастир и мигрирането на преписвачи през XVIII в., което също допринасят за разширяването на репертоара от новобългарски дамаскински текстове.

Голям скрипторий в българските земи през XVII в., в който са се поръчвали ръкописи и за други места, е манастирът „Св. Троица“ („Варовитец“) близо до рударския и занаятчийски център Етрополе в Стара планина. Друг скрипторий, в който са се правели ръкописи за други места, е имало в с. Аджар (с. Свежен, Карловско) в Средна гора – той е енорийски, а не манастирски (Димитрова 2009: 728). Особено активни са аджарските кописти от втората половина на века. За повече от 20 известни днес ръкописа се смята, че принадлежат на Аджарска калиграфска школа (Radoslavova 2004).

Има сведения, че ръкописни книги за нуждите на църквата са били създавани през XVII в. и на друг и места – в манастири, села, градове: в манастира „Св. Троица“ до Враца (в началото на века) и в самото селище, а също в Търново, Ловеч, Троян, Дряново, Гложенския манастир др. В тях са работили обучени хора, които са можели да четат на архаичния по онова време книжовен език, да преписват и да компилират, като са проявявали художествен усет при украсата на ръкописите и литературни предпочитания при избора на текстове (Димитрова 2009: 728)

Най-значимите книжовни средища през XVI – XVIII в. са Етрополе, Карлово, Аджар, Куклен, Котел, Рилският манастир, които със своите забележителни образци дават началото на ранната новобългарска дамаскинска книжнина. Тези средища не са съществували изолирано, а са поддържали връзки помежду си (Ангелов 1976: 37 – 51).

Още с първото си издание от 1558 г. книгата „Съкровище“ на Дамаскин Студит (Θησαυρός Δαμασκηνού Ὑποδιακόνου καί Στουδίτου) се превръща в любимо четиво за православните християни с достъпния си и вълнуващ стил и език. Д. Петканова изброява още 6 издания на сборника до края на XVI в., 4 от които преди смъртта на автора през 1577 г. Следват нови 8 гръцки издания през XVII в., още 12 от XVIII в. и поне 5 от XIX в. (1812, 1821, 1848, 1849 и 1893). Търсенето на Дамаскиновите поучителни слова не престава дори и през XX в. Двете най-късни издания на сборника, които Петканова посочва, са от началото на XX в. – от 1903 и 1910 г. (Петканова-

Created by Universal Document Converter

Тотева 1965: 11 – 13). В действителност дори и това не е краят. „Съкровището“ на Дамаскин продължава да се радва на читателски (и издателски) интерес сред вярващите православни в Гърция и в още по-близко до нас време. В дигиталното пространство могат да бъдат открити изданието на Михаил Саливерос от 1926 г. в Атина[1] и едно относително неотдавнашно – в Солун от 1997 г.[2].

Основното, ако не и единствено място, в което се печата книгата, е Венеция, изключение представляват споменатите най-късни издания от 1926 и 1997. Съставът на печатните издания на гръцкия сборник се оформя още през XVI в. и през следващите векове остава практически постоянен[3]. При толкова активния интерес към гръцкия текст на Дамаскиновото „Съкровище“, естествено е да се появят и негови преводи на други езици, по-специално на езиците на други православни народи. Известни са преводи на църковнославянски, руски и турски (за тюркоезичните християни в Мала Азия), както и на новобългарски. Всички те обаче са ръкописни преводи, на нас не са ни известни преводни печатни издания на Дамаскиновия сборник, на новобългарски език със сигурност печатни преводи няма.

Това обстоятелство, заедно с проблема за сравнително бавното и ограничено развитие на българската печатна книга до Освобождението, отчасти ни дава и обяснение за продължителната традиция на ръкописното превеждане и разпространение на особено ценени произведения като словата на Дамаскин Студит.

БЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА „СЪКРОВИЩЕТО“ НА ДАМАСКИН СТУДИТ

На български език „Съкровище“ се превежда доста скоро след неговото публикуване. Първите преводи на гръцкия сборник в българска среда са направени на традиционен, архаичен книжовен език, т.е. езикът на превода е далече по-консервативен от езика на оригинала и е предназначен за духовенството, коего знае този архаичен език на църквата. Сравнително скоро обаче след тези преводи се появяват техни адаптации на новобългарски – по подобие на онароднения език на Дамаскин Студит (Димитрова 2009: 731).

---

[1] http://invenio.lib.auth.gr/record/126440/ – посетен на 21.01.2021.
[2] http://www.politeianet.gr/books/thisauros-damaskinou-88576 - посетен на 21.01.2021.
[3] Срв. изд. Θησαυρός Δαμασκηνού Ὑποδιακόνου καί Στουδίτου; του Θεσσαλονικέος, Ἐνετίησι, Παρά Νικολάωτού Σάρω, 1752 (По Каталога на НБКМ- R .гр. 752.1)с Θησαυρός Δαμασκηνόυ Στουδίτου, Ἐνετίησι, Ἐν τή Τυπογαφία Π. Θεοδόσιου, 1806? (R.гр.806.10) и Θησαυρός Δαμασκηνού, 1858 (?) (R.гр.858.7)

Created by Universal Document Converter

В последните десетилетия на XVI в., т.е. скоро след излизането на „Съкровище“ във Венеция, още от едно от първите три гръцки издания 1557–58, 1561 или 1562 г. (Дьомина 1968: 42; Илиевски 1961), Григорий епископ Пелагонийски (Прилепски) прави превод на архаичен, традиционен книжовен език, употребяван от южнославянските книжовници през XV-XVI в. Преведени са всички текстове от първоначалния състав на Съкровище, като точно е следван гръцкият оригинал като съдържание и състав, но не е намерено от преводача съответствие на разкрепостения дух на езика на оригинала. Този превод е известен досега по 7 преписа, един от които е Кичевският дамаскин (Петканова 1965: 45, 51 – 53, Дьомина 1968: 42 – 44, Илиевски 1972). Вероятно още в края на XVI в. независимо от превода на Григорий Пелагонийски е направен още един превод на Съкровище, отново на същия архаичен, консервативен книжовен език на църквата. Не се знае името на преводача (преводачите), не е ясно къде точно е работил. Смята се, че това е станало в средногорско средище – затова обикновено в науката се нарича „средногорски“ превод, а ръкописите, пазещи този превод, се наричат архаични средногорски дамаскини.

Според Б. Цонев (Цонев 1919: 280) една от възможностите за локализация на този превод е манастирът Варовитец близо до Етрополе. На различно мнение е Д. Петканова, която предполага, че преводът е направен в югозападните български земи, може би в Рилския манастир, и го нарича „рилски превод“ (Петканова 2001: 658). Въпреки това Е. Дьомина смята, че нито един от споменатите по-горе автори не е в състояние да намери убедителни доказателства, за да подкрепи своята теория (Дьомина 1968). Според хипотезата на Б. Христова, подкрепена от Д. Радославова място, където може да е направен този превод е Ловечкия манастир „Ястреб“ (Христова 1991).

И двата споменати превода са направени на архаичен, консервативен книжовен език, традиционен за българското духовенство през XVI–XVII в. (Димитрова 2009: 732). Тези преводи възникват независимо един от друг, но имат общи черти, които се дължат именно на това, че са направени на един и същи книжовен език, че използват едно и също старо книжовно градиво (Василев 1993).

Известен е и още един превод на Съкровище, направен на архаичен книжовен език. Запазен е в Букурешкия дамаскин от XVII в., писан с юсов правопис, принадлежал на манастира „Нямц“ (днес се пази в библиотеката на Румънската академия в Букурещ под №146). Този превод почти не е изследван и затова не е ясно кога и къде е създаден. Има предположение, че е направен в югозападните български

Created by Universal Document Converter

земи или на Атон в края на XVI в. или началото на XVII в. (Петканова 1965: 48 – 50, 100, Дьомина 1968: 53), според най-новите мнения принадлежи на Самуил Бакачич.

Освен това през 1691 г. йеродякон Самуил Бакачич Русин прави на Атон друг превод на част от Съкровище по гръцко издание (Петканова 1965: 101–102, Дел Агата 1999: 43). Този превод на архаичен книжовен език също не получава разпространение. Всъщност нито един от тези преводи не получава много широко разпространение. Все пак наличието на няколко превода, направени на Балканите в края на XVI в. или в началото на XVII в. е свидетелство за интереса към популярния гръцки сборник сред българските книжовници – главно в манастирите (Димитрова 2009: 733).

За българската литература е важен не толкова фактът на превеждането – нещо обичайно за многовековното развитие на нашата литература. От много по-голямо значение е, че преводът на Дамаскин-Студитовия сборник поставя началото на създаването на нов тип сборници – дамаскините. Те твърде скоро започват да се попълват и с други текстове, с така наречените **недамаскинови слова**.

В монография „Не-дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век“ Елка Мирчева подчертава, че българските дамаскини не трябва да се разглеждат изолирано от общите литературни процеси. В дамаскинската литература от XVII в. според Елка Мирчева от много по-съществено значение е, че дамаскинарите се обръщат към старата българска литература – оригинална и преводна с един нов подход, заимстван от съвременните им гръцки автори – те адаптират, преразказват, използват отделни части за оригинални, компилативни по характера си, съчинения. Достига се до резултат, непознат в предходните векове – особен вид преработки, които променят чувствително авторския текст – промяната е и стилна, и езикова (Мирчева 2001: 31). Несъмнено това е част от един модерен за времето си процес, характеризиращ литературния процес на Балканския полуостров от тази епоха, като свързващо звено тук са Венеция и Атон.

Според авторката чрез превода на сборника „Съкровище“, а по-късно и на други новогръцки автори, българската литература не само разширява своя репертоар, а и по-важното е, че в нея чрез тези новогръцки съчинения прониква идеята за връщането към старобългарското наследство (преводно и оригинално), което се приспособява към новите литературни вкусове на епохата. Това влияние е характерно само за българската литература. Известни са два руски и един сръбски превод, които остават без каквито и да е последствия за старата сръбска и руска литература. По-нататък Е. Мирчева

Created by Universal Document Converter

обобщава, че преводът на книги, написани на новогръцки говорим език, е предпоставка за съзнателен опит за създаване на български книжовен език на народна основа, който намира отражение в новобългарските дамаскини от XVII в. (Мирчева 2001: 283).

Дамаскините исторически се променят през XVII – XVIII век. През XVII в. те преживяват еволюция, излизат от рамките на църковната практика и често се превръщат в четивни сборници, написани на достъпен, говорим народен език с разнообразна тематика – жития, поучения, апокрифи и др. Правят се нови частични преводи на „Съкровище“ на новобългарски език от рилския превод, естествено на по–архаичен език, или от нови гръцки издания на оригинала. Още при превеждането се извършва и компилаторска работа. Дамаскиновите слова се съчетават с други творби, заети от по-стари български сборници, преведени от съвременни гръцки сборници или заети от руски печатни книги. Същинските дамаскини (еднородните) постепенно изчезват. Новосъздадените сборници са вече от друг тип – смесени. В сравнение със „Съкровище“ те като цяло променят своите функции. Тук преобладават творбите, поначало предназначени за четене извън църквата. Така сборникът „дамаскин“ от сборник, обслужващ богослужението, се превръща в четивен. Той се разпространява в градове, села, манастири, чете се от различни по социален състав читатели и изпълнява занимателни, познавателни и възпитателни функции като извънцърковно четиво.

Доминантата в народните сборници от XV – XVI в. са апокрифните и близките до тях повествователни творби, житийните и поучителните творби (Петканова 2001: 659). По количество Дамаскиновите слова в сборниците от XVII в. още заемат водещо място. Например в Копривщенския дамаскин от общо 20 творби 9 са Дамаскинови, в Тихонравовия дамаскин от общо 44 творби 12 са от Дамаскин Студит. Други сборници от този тип са Троянският, Дряновският, Протопопинският, а също така няколко дамаскина от XVIII в. (например Свищовския). Въпреки това сборниците продължават да се именуват от преписвачи и читатели „дамаскини“ по името на Дамаскин Студит.

Д. Петканова посочва относително устойчивото звено от апокрифи в тези дамаскини, които са в групата на десетина апокрифи, които, както и Дамаскиновите творби, се повтарят в различен брой и в различна комбинация в различните сборници. Най-често срещаните от тях са: Видение на апостол Павел, Ходене на Богородица по мъките, Успение на апостол Йоан и др. Най-разпространените поучения в дамаскините от XVII в. и в свързани по състав с тях сборници от XVIII. в. са: Поучение против пиянството, както и ред Златоустови поучения (Петканова 2001: 659). Въпреки че сборниците вече са смесени, те като цяло са близки до Дамаскиновия сборник

Created by Universal Document Converter

„Съкровище“. Наблюденията показват, че в тях са подбрани творби главно с нравственопоучителен характер. Дамаскините от XVII в. под влияние на говоримия език, на тенденцията към демократизиране на книжнината и поради въздействието на Дамаскин Студит и други гръцки писатели са написани на новобългарски език.

През XVIII в. сборниците стават още по-разнообразни по съдържание. В тях словата на Дамаскин Студит започват да намаляват. Това е в резултат на разгърналата се компилаторска работа. Появяват се „дамаскини“, които съдържат едно-две Дамаскинови слова или не съдържат такива. Всички те обаче спазват нравоучителната тенденция на дамаскинската книжнина от XVII в. и са написани на още по-достъпен народен език. Дамаскинарските сборници се обогатяват с нови преводи от гръцки, с нови езикови адаптации и литературни преработки на стари преводи, с нови компилации, с текстове от източнославянски печатни книги (Петканова 1965: 85 – 100, 111 – 134, 1969; Мирчева 2001: 41 – 43).

На гръцко-българските книжовни отношения от XVII – XVIII в. е посветена студията на Д. Петканова-Тотева (Петканова-Тотева 1969: 51 – 151). Специално място в нея се отделя на Дамаскин Студит и Агапий Критски – най-четените гръцки автори в България през XVIII в. Авторката разглежда конкретни явления от литературата на XVII – XVIII в., като се обръща към издирването на литературните източници на Йосиф Брадати и Софроний Врачански, и достига до справедливия извод, че явленията у нас не могат да се разглеждат откъснато от литературните явления в страните, с които България е свързана в съответния исторически момент (Петканова-Тотева 1969).

Първата половина на XVIII в. ни предлага интересни личности, които по начин на мислене и литературни интереси стоят на границата на старото и новото, поддържат здрава връзка със средновековната традиция, но в същото време се откъсват значително от нея (Петканова 2001: 18). В лицето на дамаскинаря Йосиф Брадати през този период в българската литература се появява критическа струя, насочена към политическите, нравствените и социалните теми (Ангелов 1963: 157 – 175). Особено активен е кръгът около Йосиф Брадати – известни са имената на книжовниците Никифор Рилски, Теофан Рилски, Янкул Хрельовски, Роман Габровски и др. Дамаскинари работят и в Пазарджик, Бачково, Враца, Североизточна и Северозападна България. Едни от последните дамаскинари са поп Пунчо от Мокреш и даскал Тодор от Пирдоп (Ангелов 1963, Петканова 1965: 134 – 212, Стоянов 1984). В началото на XIX в. даскал Тодор Пирдопски също редом с дамаскините и богослужебните книги преписва два пъти *История славянобългарска* (Караджова 1997).

Created by Universal Document Converter

В повечето случаи книжовниците пишат на книжовен език на народна основа, в който има доста книжни елементи. Книжовниците през XVIII в. се влияят от съществуващата през XVII в. книжовна традиция на език, близък до говоримия, като допускат и елементи от родния си говор, например в т. нар. Пантелеев дамаскин се отразява говорът на с. Белене (Свищовско), в Пазарджишкия дамаскин се отразява тракийски говор, в сборниците на Йосиф Брадати – западнобългарският говор (Петканова 2001: 659 – 660).

В резултат от развитието на дамаскинската книжнина понятието „дамаскин“ променя своето съдържание. Както виждаме, то вече не означава сборник с Дамаскинови творби, а сборник с поучително съдържание, предназначен за извънцърковно четене и написан на народен език. По съдържание дамаскинската книжнина от XVII – XVIII в. остава, общо взето, религиозна. Религиозен е и мирогледът на създателите, които обикновено са възпитани в манастирските или килийните училища, без да имат достъп до литературата на напредналите страни. Затова като цяло дамаскините са включени в рамките на средновековната литература, макар че вече не са типично средновековно явление и показват черти на една преходна литература. Както от литературно, така и от езиковедско гледище, те са интересен материал за проучване. Написани на говорим народен език, в който се отразяват най-различни диалектни особености, те предлагат изключително богат и интересен материал за проучване на историята на български език и различните говори в минало.

През вековете Дамаскиновите слова не се преписват от един-единствен превод. Сборникът „Съкровище“ непрекъснато привлича вниманието на преводачите и преминава през няколко пълни и няколко частични превода. През XVII век от западнобългарския превод произхождат два нови частични превода на новобългарски език. През XVIII век най-значимият превод е направен от Йосиф Брадати, направо от гръцкия текст. Естествено възниква въпросът: защо такова голямо разпространение получава именно „Съкровище“ на Дамаскин Студит. Защо голямото книжовно дело на Йоаникиос Картанос, Ритор Теофан, Алексиос Рартурос и други остава почти или напълно непознато в българските предели? По мнението на Елка Мирчева (Мирчева 2001: 31) изборът до голяма степен е случаен. Преводът и по-нататъшното разпространение на „Съкровище“ на Дамаскин Студит явно идва да задоволи определени литературни потребности.

Превеждането на сборника на Дамаскин Студит безспорно е събитие за българската литература. Но още по-важно е, че се създават условия за налагане на един

Created by Universal Document Converter

нов стил, нов поглед към класическото старобългарско наследство – преводно и оригинално, както и за стремеж към осъвременяването му. Това е процес, който довежда до създаването върху основата на произведения, познати в старобългарската литература, на по същество нови творби, в духа на дамаскините – недамаскиновите слова. Те разширяват състава на българските дамаскини и дори напълно изместват оригиналните слова на Дамаскин Студит (Мирчева 2001: 30).

Дамаскинската книжнина е нов етап в историята на българската култура. Широко разпространявана в продължение на почти три века, тя създава специфична атмосфера, в която се използва книжовен език на народна основа, разполагащ с понятия и термини из най-разнообразни сфери и имащ потенциала да се превърне в добра основа на една нова литература (Дьомина 1985: 47). От тази специфична дамаскинарска атмосфера, съчетала авторитета на старината и порива към нов тип книжовност и език, се ражда българската възрожденска чувствителност, българският възрожденски дух, българската възрожденска интелигенция и съответно новобългарската литература и новобългарският книжовен език. Новобългарските дамаскини изиграват успешно ролята на необходимия мост между средновековната българска книжнина и новата българска литература и книжовен език (Димитрова 2009: 740).

1. 3. КЛЮЧОВИ АСПЕКТИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ XVII – XVIII ВЕК. ДАМАСКИНИ И СБОРНИЦИ СЪС СМЕСЕНО СЪДЪРЖАНИЕ

Дамаскинската книжнина привлича вниманието на изследователите още от средата на XIX в. Събирайки в себе си старото и новото, те са свидетелство за приемственост и книжовни традиции в историята на българския език. Дейността на дамаскинарите от началото на XVII век, подхваната и развита от техните последователи в края на XVII – началото на XVIII век, е качествено ново явление, което се отразява върху езиковата ситуация на преднационалния период.

Българският XVII век е интересен с един нов по своя характер феномен – появата на книжовен език, алтернативен на традиционния тип писмени формации, писмен идиом, близък до говоримия език, познат с термина **книжовен език на народна основа (КЕНО),** който въвежда Е. Дьомина (Дьомина 1968), и изследва съчетаването на традиционни и народни елементи в него като част от общобалканския процес на възраждане и просвещение. Запазвайки връзката с многовековната българска писмена традиция, дамаскинарите от началото на XVII в. създават нов тип книжовен език,

Created by Universal Document Converter

аналитичен по своя строеж, в който са отразени живите говорни особености. В Т. 1 от монографичното си изследване за Тихонравовия дамаскин Е. И. Дьомина подчертава, че новобългарските дамаскини, независимо в кое книжовно средище или скрипториум се компилират или преписват (западнобългарски, средногорски, централнобалкански), в езика им, наред с териториални (диалектни) черти, са отразени и общобългарски говорни особености на всички равнища: фонетика, граматика, лексика (Дьомина 1968).

Като следват модела на Дамаскин Студит, дамаскинарите създават книги на достъпен и разбираем за всички слушатели и читатели писмен език. Основа на този книжовен език е говоримата реч. За нуждите на тази нова норма:

- вземат се средства от старата традиция и се създават или приспособяват думи за абстрактни или за нови понятия;
- спазват се определени езикови и правописни правила.

Новобългарският език е аналитичен (със силно редуцирана падежна система, почти без инфинитив, с определителен член, с аналитични степени за сравнение и нови форми за бъдеще време). В основата му лежат особеностите на преходните и централните балкански говори в Етрополско, Тетевенско, Луковитско, но това не е чист диалект, а е нов тип книжовен език на народна основа, в който са съчетани стари книжовни елементи с форми от живия, народния език (Дьомина 1985). Търсената последователност при използване на езиковите средства показва, че книжовниците са имали съзнание за езикова норма. Така талантливи хора на духа и словото създават целенасочено, с ясна идея един издържан новобългарски книжовен език, език на книги, предназначени да въздействат на широки кръгове слушатели и читатели (Димитрова 2009: 735). Повече черти на народния език и по-голяма вариантност се наблюдават в ръкописите от XVIII в. Освен това през този век в езика на българските книжовници навлизат и форми от езика на печатните църковнославянски книги с източнославянски графично-фонетични черти (Кочева 2005).

ДАМАСКИНИ И СБОРНИЦИ СЪС СМЕСЕНО СЪДЪРЖАНИЕ

Дамаскините представляват в най-общия смисъл сборници, които променят състав си през XVII в. и особено през XVIII в., когато в състава им влизат все повече текстове, които не принадлежат на Дамаскин Студит. В това отношение от особена важност е да се определят критериите, по които те трябва да се разграничават от останалите видове сборници и най-вече от така наречените сборници със смесено

Created by Universal Document Converter

съдържание. В проучването си „Не-Дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век“ Елка Мирчева поставя въпроса за многобройните текстове, които попълват състава на новобългарските дамаскини, но не са част от знаменития сборник „Съкровище“ на гръцкия книжовник Дамаскин Студит. В новобългарските сборници покрай оригиналните съчинения на Дамаскин Студит навлизат и други текстове. И това става твърде рано – още в архаичните средногорски дамаскини. Процентът рязко се засилва през XVII в. Именно тези недамаскинови слова в дамаскините, по мнението на Е. Мирчева, стават причина за смесването на дамаскините със сборници със смесено съдържание – двата основни типа, създадени в България във вековете на робство и станали типично явление единствено за българската литература (Мирчева 2001: 1 – 2).

По функционален признак дамаскините принадлежат към големия тип чети-сборници (Милтенова 1980). В българската научна литература „сборници със смесено съдържание“ и „дамаскини“ често се смесват и дори се изравняват по съдържание. По-старите български изследователи като Б. Цонев разбира под „сборници със смесено съдържание“ смесването на различни диалекти в дамаскинските сборници от XVII – XVIII в. (Цонев 1919). Б. Пенев свързва този термин само със сборниците от времето на турското робство и се стреми да отдели от тях дамаскините, смятайки „сборниците със смесено съдържание“ за по-широко понятие, включващо в себе си дамаскините (Пенев 1976). П. Динеков отбелязва, че народните сборници от XVII – XVIII в. могат да се разделят на две групи: „сборници със смесено съдържание“ и „дамаскини“ (Динеков 1963: 403 – 404). Строга граница между тях не може да се прекара, защото съдържанието е близко. Дамаскините съдържат предимно преведени слова на Дамаскин Студит; сборниците със смесено съдържание могат да съдържат и слова от Д. Студит.

Ясно разграничение на „сборниците със смесено съдържание“ от „дамаскините“ правят в изследвания си Е. И. Дьомина и А. Милтенова. В Т. 1 от тритомното си изследване и издание на Тихонравовия дамаскин Е. Дьомина дава по-тясно по смисъл определение на термина „дамаскин“: „Дамаскины – это рукописные сборники поучительных слов, житий, апокрифов, проповедей, распространившиеся в Болгарии с конца XVI по начало XIX века, в которых в полном, расширенном или редуцированном виде представлен какой-либо из характерных типов исторически сложившегося устойчивого состава статей, содержащего, в частности, произведения Дамаскина Студита“ (Дьомина 1968: 40). Въз основа на това определение Дьомина определя словата, които образуват устойчивия състав на няколко типа дамаскински сборника, и

Created by Universal Document Converter

по този начин ясно разграничава дамаскините от останалата книжнина на XVII в. чак до началото на XIX в.

А. Милтенова за първи път поставя въпроса за едно предшестващо и съпътстващо появата и развоя на дамаскинската литература явление – сборниците със смесено съдържание. В дисертационния си труд „Към характеристиката на българската литература през XV – XVII в. (сборници със смесено съдържание)“ въз основа на 40 ръкописа, опирайки се на класификацията на Е. Дьомина, авторката дава следната дефиниция: „Сборник със смесено съдържание“ е обединяващ жанр от „чети“ тип с неустойчив състав и разнообразно съдържание, който се обособява като преобладаващо явление в българската литература от началото на XVI до средата на XVII век.“ (Милтенова 1980 а).

Авторката определя основните белези, по които трябва да различаваме двата типа сборници: 1. Сборниците със смесено съдържание предхождат дамаскините. 2. Характерният им състав се различава от този на дамаскините. 3. В сборниците със смесено съдържание липсват Дамаскинови слова (Милтенова 1980 а). Така не може да се говори за взаимно проникване, но може да се предположи, че е имало известно влияние в посока от сборниците със смесено съдържание към новобългарски дамаскини. Двата типа сборници са литературни явления от различни епохи и се обособяват при различни исторически условия. Трябва да се подчертае, че сборниците със смесено съдържание и дамаскините имат еднаква функция – и едните, и другите са имали неделово, небогослужебно приложение, а според структурата си и двата типа спадат към групата сборници с неустойчив, непостоянен състав. Като тип литературен паметник новобългарските дамаскини стоят най-близко до сборниците със смесено съдържание. В научната литература двата типа паметници често са били смесвани и разглеждани заедно, въпреки ясната граница, прокарана между тях. Те все пак са резултат от общи процеси в развитието на българската литература във вековете на робството (Мирчева 2001: 57).

Във всички посочени по-горе изследвания дамаскинските сборници от XVII и XVIII в. се разглеждат като единно цяло, без оглед на техния състав и т. нар. недамаскинови слова, както и без оглед на проблемите, свързани с тяхното адаптиране или преработка в новобългарските дамаскини от XVII в. Недамаскиновите слова в дамаскините дълго време не са били предмет на проучване, а точно те са в основата на редица класификации на дамаскините. В тази връзка особено важна и актуална е монографията на Елка Мирчева „Не-дамаскинови слова в новобългарските дамаскини

Created by Universal Document Converter

от XVII в.“, в която авторката, опирайки се на дефиницията на Е. И. Дьомина и на ясното разграничение на дамаскинските сборници от сборниците със смесено съдържание, направено в цитираните изследвания на Е. Дьомина и А. Милтенова, предлага изследване на т. нар. недамаскинови слова в дамаскините от XVII в.

Монографията на Е. Мирчева е важна с оглед поставените от нас задачи в изследването на новобългарски дамаскини. Обобщението, което прави авторката, е свързано с функционалния признак на дамаскините, които принадлежат към големия тип чети-сборници. Като литературен паметник новобългарските дамаскини стоят най-близко до сборниците със смесено съдържание, които се появяват в края на XIV, началото на XV в., а преобладават в XVI в. Приликата между двата типа сборници обаче е твърде малка и преминаването на конкретни текстове от сборниците със смесено съдържание към дамаскините – твърде ограничено. Сборниците със смесено съдържание и дамаскините са представители на литературни явления, характерни за различни периоди и различни исторически условия. Като цяло обаче и сборниците със смесено съдържание, и дамаскините отразяват промените в йерархията на жанровете, настъпили във вековете на робството. Това е главната причина за свободното проникване и съжителство в тях на съчинения с най-различен произход и жанрова принадлежност (Мирчева 2001: 284).

Предлаганата тук работа се опира на дефиницията на Е. И. Дьомина и на ясното разграничение на дамаскинските сборници от сборниците със смесено съдържание, направено в цитираните изследванията на Е. И. Дьомина, А. Милтенова и Е. Мирчева.

1.4. НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ XVII–XVIII ВЕК. КНИЖОВЕН ЕЗИК НА НАРОДНА ОСНОВА

Първото споменаване в научния печат на българските дамаскини дължим на В. И. Григорович. След своето прочуто пътешествие по славянските земи професор В. И. Григорович е смятан за най-добър познавач на България и на Балканския полуостров и най-компетентен ценител на българската книжнина. С пълно право името на В. Григорович и днес в науката се асоциира с учен, който пръв привлича вниманието върху известната днес дамаскинска книжнина (Романски 1937: 162).

По време на пътешествието му по славянските земи В. Григорович открива няколко интересни ръкописа от XVII – XVIII в., написани на народен български език. Ученият пише за тези ръкописи в „Очеркъ ученаго путешествия по Европейской

Created by Universal Document Converter

Турции“ (Григорович 1848), като още тогава ги назовава „новобългарскіе рукописи“ (Григорович 1848: 191). Впоследствие, разглеждайки обстойно ценните книги и ръкописи от славянските земи, В. И. Григорович стига до извода, че е бил прав в предположенията си, че езикът, на който са написани ръкописите, е новобългарски. За това говорят бележките, оставени с ръката на В. И. Григорович във всеки от четирите Одески дамаскина: „Рукопись на новоболгарскомъ языкѣ“. По този начин В. Григорович за първи път открива и съобщава, че българите имат книжнина, написана на говорим език. От времето на нейното откриване до днес тя неизменно предизвиква интереса на поколения изследователи.

Но понеже В. И. Григорович не излиза в печата с оценка за изключителното значение на новобългарските сборници като първите в историята на българската писменост паметници, написани на народен български език, „откриването“ на дамаскините и първото запознанство с тези литературни паметници в науката преписват на друг учен, академик В. И. Ламански. По време на посещение си в гр. Любляна ученият обръща внимание на сборник с интересни езикови особеностите. Ученият решава, че съставителят на този сборник е славянин – българин. Става дума за дамаскин, който по-късно става известен в науката като Люблянски.

В. Ламански описва Люблянския ръкопис, дава кратък преглед на фонетичните и граматичните особености на паметника, представя откъси от текста и характеризира историколитературното значение на паметника. Ученият подчертава значението на Люблянският дамаскин „за пак възбудения интерес към произхода на древнославянския език и към точното развитие на българските наречия“, защото „езикът на този български ръкопис е народен“ (Ламанский 1868: 351). Но понеже тогава сборниците, написани на новобългарски език, в литературата и науката са били съвсем неизвестни, не е удивително, че авторът на статията така определя сборника: „Люблянският български ръкопис, въпреки своята недревност, принадлежи към най-любопитните паметници на славяните и е паметник на чисто народно българско наречие по онова време. Засега, доколкото ми е известно, това е единственият по рода си паметник….“ (Ламанский 1868: 378).

По-късно В. Ламански прави системно изследване на тези нови за славистиката паметници, наречени от самите им преписвачи дамаскини, и през 1868 г. излиза със статията си „Болгарское наречие и письменность в XVI – XVII вв.“ (Ламанский 1868), в която отбелязва голямото значение на тези паметници за историята на български език и за сравнителната граматика на славянските езици. Ламански дава висока оценка на

Created by Universal Document Converter

майсторството на българския писател, „който така изкусно владее народната реч и така ярко се стреми да изложи обикновено и удобопонятно“ (Ламанский 1868: 90), а също отбелязва, че той правилно и последователно се придържа към приетия правопис. Ученият предполага, че „всичкото това е доказателство, че този писател през първата половина на XVII в. в България не е бил единично явление. Той не може да няма предшественици, примери и образци. Този ръкопис не може да бъде единствено произведение на българската книжнина от XVII в.“ (Ламански 1868: 104).

Проучвайки този ръкопис, авторът прави опити да датира паметника въз основа на езиковите особености на езика: „по чистотата на народния език, по простотата на представяне, по редица съвременни индикации, освен че е паметник на българския език, в същото време е много любопитен паметник на българската литература. Ние го отнесохме към XVI – XVII в. Всъщност той не би могъл да бъде написан в края на XVII или в XVIII в. Езикът на паметника е чисто народен, чисто български. Обаче такива отклонения от съвременния език, могат да бъдат особености на български диалект от XVI – XVII в., но не и по-късно“ (Ламански 1868: 352 – 353).

В друга своя статия Ламански повдига дотогава неразработения въпрос за създателите на новобългарския книжовен език, представен в дамаскините, и въпроса за възможното съществуване на цяла школа на писатели и преводачи, целта на които е била създаването на писменост на народен български език (Ламанский 1864: 167). Статията на учения, въпреки че има погрешни интерпритации, изиграва важна роля в науката. В нея за пръв път е дадено кратко описание на народния български език през XVI – XVII в. Този труд поставя начало на изучаването на новобългарската писменост в научната литература.

В българската наука за дамаскините пръв през 1865 г. съобщава И. Момчилов в труда си „Сборник от образци за изучаването на старобългарски език по сичкото му развитие“ (Момчилов 1865). Той говори за писмен паметник, който впоследствие става известен в науката като Еленски дамаскин[1], наречен така от Б. Цонев (Цонев 1923: 34, 41). На доста места в ръкописа е поставен печат, от който личи, че е бил собственост на черквата „Успение Богородично“ в гр. Елена. За историята на Еленския дамаскин не се знае нищо от неговото създаване до 1816 г., когато вече със сигурност се знае, че се е намирал в църквата на гр. Елена. Около 1914 г. ръкописът е собственост на еленското

[1] През 1923г. ръкописът попада на временно съхранение в Археологическия музей в София под № 2008 (днес НАИ при БАН). После постъпва в сбирката на НБКМ през 1978 г., където е реставриран от отдела БИА на НБКМ (Каталог 1982: 210, № 580). Сигнатура: НБКМ 1418.

Created by Universal Document Converter

училищно настоятелство и по това време е зает от художника Иван Енчев-Видю, който изследва художествената му украса. Ръкописът представлява интерес с оглед украсата и художественото изпълнение, понеже в него откриваме голямо сходство в украсата и графиката с Одеския дамаскин № 36 (62), по-подробно на тези особености ще се спрем в трета глава на работата.

Малко по-късно друг автор, А. Ф. Гилфердинг, публикува житие на Йоан Рилски от ръкопис, с който се запознава в гр. Белград по време на пътуването по славянските земи, и прави описание му. Този писмен паметник е известен в науката като Романов дамаскин (Гильфердинг 1868: 124 – 131). Авторските приписки в този дамаскин са сходни с тези в Одеския дамаскин № 38 (64). И в двата случая става въпрос за преписи на ръкописи, първоначално писани от Йосиф Брадати.

Важна стъпка напред в проучването на новобългарската писменост е статията на руския славист И. И. Срезневски (Срезневский 1874: 140 – 362). Особено е ценно съобщението за Аджарския ръкопис. Запознаването с него позволява на Срезневски да се убеди в това, че в България са били направени и двата превода на изследвания текст на Дамаскин Студит „на език церковнославянский и на язык простой болгарский“ (Срезневский 1874: 229). По този начин И. И. Срезневски за пръв път поставя въпроса за двата превода от „Съкровище“.

В първото десетилетие на XX век в България нараства интересът към националното ръкописно наследство. Комисията на Министерство на народната просвета, а след това и БАН издава серията „Български старини“, в които публикува редица среднобългарски текстове. По това време за дамаскини съобщават Б. Цонев (Цонев 1894; 1910, 1923; 1934), Ст. Шишков (Шишков 1911), Спространов (Спространов 1902). Л. Милетич издава два новобългарски дамаскина: Копривщенския дамаскин от XVII в. (Милетич 1908) и Свищовския дамаскин от XVII в., (Милетич 1923), съпровождавайки изданията си с филологически увод.

В научните трудове на В. И. Ламански, Б. Цонев, П. А. Лавров е посочено изключителното значение на дамасканите като важни източници за историята на българския език и историческата диалектология, които отразяват състоянието на говоримия българския език през XVII – XVIII в. в. и диалектните особености на много области на България. В края на XIX – начало на XX век филолозите за пръв път се срещат с нова писменост и са поставени пред необходимостта да я опишат; да бъде определено мястото на тези сборници в историята на български език и литература.

Created by Universal Document Converter

1. 5. ПРЕГЛЕД НА ЕЗИКОВЕДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ДАМАСКИНИТЕ

Неоценимо достойнство на дамаскините е това, че са написани на народен български език, това е първият след вековно прекъсване опит говоримият език да стане основа на книжовния. Въпросът за това как да бъде оценено мястото на дамаскините в новобългарската литература, както и въпросът как да класифицираме езика на новобългарските дамаскини, са дискусионни. Голямо значение за разбирането на историята на българските дамаскини и причините на тяхната популярност имат изследванията, посветени на литературната дейност на Дамаскин Студит и неговия сборник „Съкровище“ (Певницкий 1877: 3 – 44).

По въпросите, свързани с езика на българските дамаскини, съществува внушителна литература. Изследванията нарастват постепенно в резултат на натрупаните сведения за отделни дамаскински сборници и от публикуването на отделни ръкописи. С увеличаването на броя на новооткритите дамаскини естествено възниква и въпросът за тяхната класификация по език (Дьомина 1968). Специална глава „Езикът на българските дамаскини“ е посветена на този въпрос в обобщаващото проучване на Д. Петканова-Тотева (Петканова-Тотева 1965: 214 – 236).

Според характера на книжовния език, на който са написани, дамаскинските сборници биват архаични и новобългарски. Езикът на архаичните дамаскини е предмет на сравнително неголям брой изследвания (Илиевски 1964; 1960 – 61; Василев 1980а; 1987; 1990; 1993а). От архаичните преводи досега има издание само на Кърнинския дамаскин, осъществено от П. Илиевски (Илиевски 1972). В. Василев преди време подготвя за издание представител на другия архаичен превод – „средногорския“ – Еленския дамаскин от XVII в., придружен с проучване на фонетични, морфологични, лексикални, синтактични особеностите на сборника. Ръкописът на изданието, напълно готов и намерил издател, след смъртта на В. Василев остава непубликуван и днес е изгубен за науката.

Като цяло езикът на архаичните български дамаскини е недостатъчно изследван, за сметка на това езикът на новобългарските дамаскини предизвиква по-голям интерес сред изследователите. Най-често, когато се говори за дамаскините, за дамаскинска книжнина и за езика на дамаскините, се имат предвид именно новобългарските дамаскини от XVII – XVIII век. Преобладаващата част от изследванията и изданията са насочени именно към новобългарските дамаскини.

Created by Universal Document Converter

Още П. А. Лавров в монографията си констатира безспорното влияние на Дамаскиновото „Съкровище“ върху българския книжовен език (Лавров 1899а: 40). В много от проучванията през XX в. се търси характера на диалектната основа на различните типове дамаскини (Велчева 1961; Кочева 1980). Някои изследвачи се насочват към изучаването на взаимоотношенията между старо и ново, между норма и традиция в новобългарските дамаскини, примерно на основата на правописни особености (Велчева, 1966). В. Василев търси приемственост между книжовния език от традиционен тип и архаичния превод на дамаскините, а също и в преливането на правописни правила от архаичните дамаскини в новобългарските и връзката им с предходните етапи от историята на българския книжовен език (Василев 1980; 1990).

Често проучванията са съсредоточени върху изясняването на развоя на отделни граматични категории (Велчева 1964; Дьомина, 1960; 1970 б) или на някои особености в домашната или чуждата лексика в дамаскините (Бернщейн 1941; Кочева 1968 а). Има изследванията на някои синтактични въпроси (Дьомина 1975, 1979; Байрамова 1995).

В някои работи се поставя въпросът за постепенното усъвършенстване на новобългарския книжовен език и личния принос за това на книжовници от типа на Аврам иерей Димитриевич (Тончева 2008; Тончева-Тодорова 2009), направил през вт. пол. на XVII в. своеобразна преправка на словата в Новия Троянски дамаскин, която представлява крачка напред в онародняването на българския книжовен език от този период (Василев 1984; 1993 б). Трябва да се спомене също подходът на М. Байрамова и Б. Велчева към стила на дамаскинарските проповеди и художествено-стиловите им достойнства (Байрамова 1995; Велчева 20037 32–53; Велчева, Иванова 2010).

При изследването на езика на XVIII в., наред с интереса към цялостното разглеждане на дамаскините (Минчева 1982), вниманието на учените е насочено и към личността и дейността на Йосиф Брадати и Никифор Рилски (Маринов 1901; Трифонов 1940; Ангелов 1963 а, 1963 б; Петканова-Тотева 1959; Ангушева, Димитрова 2003; Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013), на рилските книжовници (Гацов 1933; Гошев 1954), на пряката връзка между дамаскините от XVIII в. и началото на Българското възраждане.

Споменаването на дамаскинарите като Йосиф Брадати, Никифор Рилски, Аврам иерей Димитриевич тук не е случайно. В една или друга степен Одеските дамаскини са предмет на тяхната преводаческа и преписваческа дейност. Ще се спрем по-подробно на това в трета глава на изследването.

Created by Universal Document Converter

1.6. ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК И НАЧАЛОТО НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Дамаскините са един от спорните моменти при определянето на началото на новобългарския език. Б. Цонев привлича вниманието към този проблем в статията си „Новобългарска писменост прѣди Паисий“ (Цонев 1894). Ученият определя мястото на дамаскините като начален етап на новобългарската книжнина, базирайки мнението си главно върху новобългарския език на дамаскините. Обаче тази теория впоследствие е отхвърлена от някои автори, които смятам, че дамаскините не могат да се приемат за начало на новата литература, понеже в тях главно езикът е новобългарски. В тяхното съдържание има твърде малко елементи, които да представят нещо ново в литературата, да разкрият един нов възглед, нови схващания. Поради това не могат да създадат една нова посока в литературното развитие.

Впоследствие в научната литература получава признание мнението на Б. Пенев, което за пръв път подробно е обосновано в курса му по история на българската литература. По негово мнение дамаскините трябва да се разглеждат като преходен етап от средновековната литература към новобългарската, започвайки от дейността на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. Не езикът, а духът на литературата е белег на една нова посока в нея; дух, който подсказва една промяна във възгледите, мирогледа, изобщо в културния живот. Всяка литература преди всичко е отражение на националната култура, било на преобладаващите идеи в нея, било на онези изключителни още, зараждащи се върху нейна почва идеи, смята Пенев (Пенев 1932: 3 – 7). Тази научна теза надделява и е подкрепена от редица автори, които се занимават с историята на литературата ни – М. Дринов (Дринов 1871: 3–26) и А. Н. Пъпин (Пыпин 1865: 82 – 83). Те поставят Паисий начело на Българското възраждането. Това мнение е подкрепено от А. Теодоров (Теодоров 1896, 1907: 201), както и в редица други ръководства – по-стари и по-нови, както и в множество статии и монографии върху историята на Възраждането от български и чужди автори. Можем да споменем тук, например, на книгата на L. Leger (Louis Leger 1885: 52 – 55.) – La Bulgarie, както и слависта Матиаш Мурко (M. Murko 1908: 238), който в прегледа на южнославянските литератури поставя Паисиевата История „an die Spitze der neubulgarische Literatur“ – на върха на новата българска литература.

Авторите, поддържащи това мнение, вземат за изходна точка съдържанието и духа на литературата. Понеже „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски се отличава от предишната черковна писменост не само със светските си елементи, но и с

Created by Universal Document Converter

националното съзнание, затова те започват с нея новобългарската литература. От друга страна, тези автори определят дамаскините като особен род книжовни произведения, които са безценен източник за езика, културата и мирогледа на българите.

Всички тези въпроси получават по-нататъшно осветляване в монографията на Д. Петканова-Тотева „Дамаскините в българската литература“ (Петканова-Тотева 1968: 199 – 207), която определя мястото на дамаскините в българската литература като начало на прехода от средневековна към нова литература. По-долу кратко ще посочим основните периоди в развитието на българската книжнина, очертани от авторката в предложената периодизация:

I. Българска литература от последната четвърт на IX век до края на XII век

II. Българска литература от началото на XIII век до втората четвърт на XV век

III. Българска литература от втората четвърт на XV век до средата на XVIII век – период на османското владичество.Този период показва интересните развойни процеси, във връзка с които може да се раздели също на два периода:

1. от втората четвърт на XV век до началото на XVII век;

2. от началото на XVII век докъм средата на XVIII век (начало на прехода от средневековна към нова литература). Този период е твърде беден на оригинални творби. В него обаче се забелязват явления, които говорят за нови търсения и за формиране на нови възгледи. Тук на първо място стоят дамаскините, които се появяват в края на XVI в. като сборници със слова на Дамаскин Студит, но през XVII в. дамаскините променят съдържанието си и стават нов тип сборници– имат разнообразно съдържание с отделни устойчиви звена. Те не обслужват вече само църковната практика и са написани на новобългарски език (Петканова-Тотева 1968: 201).

В разработките си Л. Андрейчин (Андрейчин 1969) поставя проблема по друг начин. Той въвежда вместо „новобългарски книжовен език“ термина „национален български книжовен език“ и „съвременен български книжовен език“. От тази гледна точка дамаскините не са първи етап, а предистория на новобългарски книжовен език. Повечето български езиковеди приемат с известни уточнения и допълнения периодизацията на Л. Андрейчин (История ... , 1989: 42 – 44). В руската българистична литература, в изследванията на С. Бернщейн, Г. Венедиктов, Е. И. Дьомина началото на съвременния български книжовен език се свързва в новобългарските дамаскини (Бернщейн 1963; Венедиктов 1965; Дьомина, 1969).

В изследванията на български учени върху историята на новобългарски книжовен език през последните години дамаскините се оценяват като опит за изграждане на

Created by Universal Document Converter

народен език върху народна основа. Този опит доказва правото и възможността да бъде използван пълноценно говоримият народен език за по-високи културни нужди (Мирчева 2001: 47). В многобройните периодизации на българската езикова история, предлагани от различни български и европейски автори, подходът и критериите за оценяването на мястото на дамаскините в българската литература са различни – езикови, исторически, комплексни, това е причина новобългарските дамаскини да бъдат разглеждани от някои автори като начало на новобългарския книжовен език, от други – като последен етап от развоя на архаичния тип език или като начало на съвременния период от книжовното развитие (Цонев 1919; Младенов 1929 б; Мирчев 1958; Георгиев 1952; Стоянов 1964; Бернщейн 1963; Иванова-Мирчева 1987; Цойнска 1983; Тодоров 1965; Дьомина 1969; Гълъбов 1980; Първев 1984; Велчева 1966; Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999).

В периодизацията на историята на говоримия език на К. Мирчев, където определящ е преходът от синтетизъм към аналитизъм, въз основа на новото качество (аналитичния строй) новобългарският период започва от XV в. (Мирчев 1958). Х. Първев разглежда XV – XVI в. като междинен (преходен) период, а новобългарски е в периодът XVII – XX в. (Първев 1984: 35 – 48)

В българската езиковедска литература Д. Иванова-Мирчева първа през 1972 г. отдели периодизацията на говоримия от периодизацията на книжовния език. Тя обхваща цялостната история на българския език до Възраждането. Тук дамаскините са последен етап от новобългарския период. В него са включени: а) традиционен български книжовен език (от търновски и нетърновски тип); езикът на Софийската книжовна школа XVI – XVII в.; б) черковнославянският език от XVI – XVIII в.; в) езикът на българските дамаскини от XVII – XVIII в. Периодизацията на книжовния български език е предмет на няколко публикации на Д. Иванова-Мирчева (Иванова-Мирчева 1980; 1982), в които констатациите претърпяват развитие. Една от последните ѝ разработки по този проблем е книгата „Въпроси на българския книжовен език до Възраждането“ (Иванова-Мирчева 1987). Ив. Гълъбов в труда си „Старобългарски език с увод в славянското езикознание“ също отделя говоримия от книжовния български език. Неговата периодизация достига до XX век. Авторът отделя стар български книжовен език – XI – първата половина XV в.; междинен период – втората половина XV – XVIII в.; нов български книжовен език – XVIII – XX в. (Гълъбов 1980).

Специално място на периодизацията на дамаскинската книжнина отделят Б. Велчева и Е. И. Дьомина (Велчева 1966; Дьомина 1969). В. Велчева основава

Created by Universal Document Converter

периодизацията си на развитието на книжовната норма, като решаващо е наличието на определени езикови и правописни правила, тя отделя следните етапи: 1. Архаичен старобългарски книжовен език с някои елементи на сръбски правописни особености, този голям период, продължава до XVIII в.; 2. Новобългарски книжовен език с подетапи: а) Ранен новобългарски от XVII в., формиран в източнобългарските дамаскини и б) Съвременен книжовен език с обща национално обединяваща норма, с начало XIX в.

Е. Дьомина, която е световнопризнат изследовател на дамаскинската книжнина, не приема използването на книжовната норма като основен белег при периодизацията и предлага разделянето на българската езикова история да стане според реалното демократизиране на книжовния език, характерно за дамаскинската книжнина от XVII в. Тя отделя два периода – 1. Първи период – IX до края на XVI в., когато се използва старобългарският „стандартен“, по нейното определение, език и 2. Втори период – от XVII до първата половина на XIX в. През него в книжовна употреба се въвежда говоримият език. Началото, поставено от новобългарските дамаскини от XVII в., намира своето развитие в книжовната дейност на Йосиф Брадати и неговия кръг, по-късно с дейността на Паисий Хилендански, Софроний Врачански и т. н.

Е. И. Дьомина определя този преходен период като епоха на Предвъзраждането. Тази епоха се характеризира с първия опит в следкирилометодевската епоха в България за създаването на книжовен език въз основа на живата народна реч – това са новобългарските дамаскини през XVII век. Демократизацията на книжовния език е осъществена от неизвестните дамаскинари – създателите на книжовния български език през XVII век на народна основа, които са се ориентирали в своето творчество към текста на произведенията на Дамаскин Студит и другите автори на традиционен книжовен език. Синтетичният строеж на този език не съответства на аналитичния строеж на живия народен език. Взимайки от текста почти без промяна цяло езиково равнище, дамаскинарите са се базирали на живата народна основа, само в редки случаи въвеждат в новата норма елементи на книжовната традиция, характерни за това равнище (Дьомина 1968).

Изключително важно място в изследванията на новобългарските дамаскини представлява издаденото от Е. И. Дьомина тритомно монографично изследване на Тихонравовия дамаскин (Дьомина 1968–1985). Със сигурност може да кажем, че на изследователката дължим всестранното прецизно проучване на дамаскинските сборници от XVII в., тяхната класификация, която стъпва на неоспоримите данни за

Created by Universal Document Converter

устойчивия им състав. Именно този прецизен анализ откроява ключовото място, което заема Тихонравовият дамаскин в научната литература като цяло и в проучването на дамаскинската книжнина в частност. Затова малко по-подробно ще се спрем на този дамаскин от XVII в., паметник със сложна и интересна съдба. Книгата е четена и грижливо пазена от поколения. Много пъти сменя местоположението и собственика си, за което говорят многочисленните приписки в ръкописа. От 1698 г. книгата се пази в Сопот в храма на „Св. апостоли Петър и Павел“, после е продадена в Карлово, през 1810 г. е изпратена в Кишинев с цел да бъде отечатана, което не се осъщесвява, но самото намерение за публикуване на паметника още в началото на XIX век показва ценността му. Впоследствие ръкописът е върнат в църквата в Сопот. Следващият собственик на паметника е първият руски учен българовед Ю. И. Венелин. Предполага се, че ръкописът е закупен от Венелин по време на пътуването му през Балканите през 1831 г. От Венелин дамаскинът преминава в ръцете на руския историк М. П. Погодин, а след смъртта на Погодин попада при академик Н. С. Тихонравов. През 1912 г. книгите на Тихонравов отиват в Румянцевския музей (днес РГБ, Москва). Днес ръкописът се съхранява в колекцията на Н. Тихонравов, № 702, РГБ. В сбирката на акад. Тихонравов ръкописът от с. Сопот е забелязан от руската българистка Е. И. Дьомина. Тя посвещава дълги години от своята научна кариера, изследвайки текста на Тихонравовия дамаскин, а заедно с това създава първата в науката цялостна класификация на новобългарските дамаскини. Резултатите от обемното безпрецедентно изследване излизат в три тома:

Т. 1 „Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов“ (Дьомина 1968) представя дамаскинската книжнина в нейното разнообразие. Авторката привлича огромен материал – ръкописни и издадени източници, критично оценява проучванията на специалисти в тази област, за да се стигне до оригинална филологически мотивирана генеалогия на българските дамаскини.

Т. 2 „Палеографическое описание и текст“ (Дьомина 1971) съдържа ценния текст на Тихонравовия дамаскин, при издаването на който са спазени съвременните принципи за максимално точно възпроизвеждане на ръкописа с особеностите на графичната система, надредните знаци, приписките в полетата. Налице е едно рядко съвпадение между теоретичните схващания на езиковедката, изложени в поредица статии, посветени на лингвистичните издания на средновековни и по-нови паметници, и нейните практически постижения в изданието на Тихонравовия дамаскин. В книгата са дадени пълни археографски данни за паметника и е направено описание на палеографските му особености.

Created by Universal Document Converter

Т. 3 „Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе“ е с изключителна научна стойност. В него Е. Дьомина използва постиженията на съвременната структурна лингвистика и социолингвистиката. Тя прави цялостен филологически анализ на всяко езиково явление, независимо от неговата историческа и текстова ограниченост, компетентно аргументира изводите си, като привежда данни от историята на книжовния български език от старобългарския, среднобългарския и новобългарския период и в по-широк план очертава особеностите на феномена **КЕНО** (Дьомина 1973: 118 – 141; Дьомина 1976: 285 – 290). Тя го определя като специално обработен наддиалектен писмен идиом и доказва съществуването на редица подобни идиоми в след Кирило-Методиевата епоха. Старобългарският език е тясно свързан с говоримия, но едва през XVII в. се възстановява връзката книжовен – говорим език в новобългарската дамаскинска книжнина. По мнението на авторката този нов писмен идиом има своя комуникативна и социална функция – служи за църковна проповед пред народа, като заменя неразбираемия вече традиционен с нов тип книжовен език (Дьомина 1985).

Това, че дамаскинарите смело въвеждат живата народната реч в изложението на библейските сюжети, тълкуването на религиозно-философските догми и апокрифните творби, изисква принципно изменение на съществуващите в онова време социолингвистични норми и приетите от обществото правила за използване на езиковите единици в определена комуникативна ситуация. Без съмнение приносът на Е. И. Дьомина няма аналог в проучването на българската книжнина и език от XVI, XVII и XVIII в., нейната теория за възникването, генеалогията и разпространението на архаичните и новобългарските дамаскини и до днес е значимо научно постижение, с което се съобразяват всички изследователи (Мичева 2014: 109 – 112).

Уникален характер има и четвъртата част от многотомното изследване на Тихонравовия дамаскин – **„Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век** (върху текст на Тихонравовия дамаскин)“ **(РКЕНО).** Тази книга е подготвена от 9 български и двама руски учени под ръководството на проф. Дьомина, отпечатана е през 2012 г. и е представена на Третия международен конгрес по българистика в доклад на учени от Института за български език на БАН – професор Елка Мирчева и доцент Ваня Мичева. Речникът обхваща над 6000 заглавни думи, лексикографски обработени в отделни речникови статии с тълковна и индексална част. Те дават изчерпателна научна информация за семантиката на лексемите – значения, нюанси, образни и преносни употреби, фразеологични съчетания и идиоми, както и за

Created by Universal Document Converter

граматичната им характеристика, свързана с преходни явления в правописно-фонетичната и морфологичната норма. Речникът е значим принос в развитието на историческата лексикология и историческата граматика на българския език, ценен за специалистите в областта на историята на славянските езици и българистиката.

„Речникът на книжовния български език на народна основа от XVII в.“ е първият труд в историята на българистиката и славистиката, който представя научно словното богатство на новобългарските дамаскини. Речникът обработва научно цялата лексикална и граматична информация на езиковите факти и ги представя в тълковната и индексална част на всяка речникова статия. По този начин трудът предлага уникален материал за историята на българския език, историческата лексикология и историческата диалектология. Той би могъл да бъде използван и при изследвания по сравнителна граматика на славянските езици, славянска акцентология, сравнителна история на славянските литературни езици.

Макар и да не носи пореден номер четвърти, РКЕНО е последният етап от дългогодишното изследване на този ръкопис. Трудът е замислен като речник-тезаурус. Обхванат е материал от 31 текста от целия състав на сборника, който съдържа 40 слова. Причината за това е традиционният книжовен български език на девет от четивата в дамаскина, които попадат в неговия състав от архаичните по език дамаскински сборници. Във внушителния обем от 1143 страници са представени над 6000 словоформи. Теорията на лексикографския труд е изложена в пределно стегнат вид в Предисловието (с. VI–VII) и в Увода (с. VII–XXIX). Авторите представят изчерпателно семантичната структура на лексемите, като се основават на принципите, формулирани в Старобългарския речник – отношението към многобройните фонетични варианти, прокарването на ясна разлика между преки и преносни значения, представянето на образните употреби и нюансите.

Учените от Секцията за история на българския език към Института за български език към БАН продължават и през следващите години да работят върху езика на новобългарските дамаскини. Доц. Г. Митринов работи върху интересен късен дамаскин от XIX в. и издава в съавторство Райковския дамаскин, който е ценен възрожденски паметник от Среднородопието (Гиневски, Митринов 2005). Доц. В. Мичева издава монография „Картината на света в езика на новобългарските дамаскини“ (Мичева 2015), която е пореден приносен труд в посока на изясняването на картината на света в българския език. Това езиковедско изследване има особено сериозни приноси в областта на славистиката, а именно лингвокултурологичните проучвания. Тук

Created by Universal Document Converter

авторката предлага езикът да бъде погледнат през призмата на културата и присъствието на човека в света, дава възможност научното изследване да напусне тесните рамки на лингвистичните факти и да потърси в тях нови измерения в посока на менталното представяне на всички знания за света, с които разполага човекът като колективен, а и като индивидуален субект. В резултат от прилагането на този подход става възможно очертаването на картината на света в езика, която в последно време е първостепенна задача в утвърдилата се българска школа в областта на етнолингвистиката.

Различните мнения по повод времето, когато се е формирал българският книжовен език, могат да бъдат обеденени в три позиции:

1) Историята на новобългарския книжовен език започва в края на XVI – началото на XVII век, а най-старите неговите паметници – това са дамаскините;

2) Историята на новобългарския книжовен език започва в средата на XVIII век с творчеството на Паисий Хилендарски;

3) Историята на новобългарския книжовен език започва от първата четвърт на XIX век (с „Рибния буквар“ на Петър Берон).

Когато се решава въпросът за това какво може да смятаме за началото на български книжовен език, трябва да имаме предвид, че историята на българския език е свързана с процеси на създаване на общите ортографически и ортоепически норми; с взаимодействието на традиционния книжовен език и народните говори, както и на писмен и разговорен език; с обогатяването и развоя на различните стилове и жанрове на книжовния език; със създаването на специализирана терминология.

За изследователите, които поставят началото на новобългарския книжовен език в края на XVI – началото на XVII век, като аргумент служат дамаскините, защото езикът им много прилича на разговорния. С това мнение не можем да се съгласим. Именно от дамаскините започва процесът на демократизацията на книжнината, осъществява се преходът от стария писмен език към говоримия в областта на религиозната култура. Но езикът на дамаскините все още отразява особености на различните български говори. С. Б. Бернштейн пише: „по своето съдържание, стил и лексика дамаскините са тясно свързани с миналата епоха и със старата култура, обаче те и помагат на демократизацията на тази култура“ (Бернштейн 1973: 29).

Родоначалник на съвременния български литературен език е Паисий Хилендарски, защото езикът на неговата „История славянобългарска“ отразява общобългарски наддиалектни черти. Периодът от втората четвърт на XVIII век до

Created by Universal Document Converter

първата половина на XIX в. Л. Андрейчин предлага да наричаме период на утвърждаването на идеите за народната основа на книжовен език. А вече с „Рибния буквар“ на Петър Берон трябва да свързваме началния период и кодификацията на новобългарския литературен език (Андрейчин 1978: 38).

Дотук систематизирахме натрупаните знания и основните насоки, в които са изследвани дамаскините, обобщихме историята на проучването на тези паметници, започвайки от първите сведения за дамаскините и завършвайки с трудове от последните години. Без всяко съмнение дамаскините са явление в българската литература. Общи сведения за дамаскините като паметници на българската литература са включени във всичките курсове по история на българската литература, старобългарски език и история. Като цяло изследователският интерес към дамаскинския жанр е съсредоточен върху значително по-ранните екземпляри, датиращи от втората половина на XVI до към края на XVIII в. Най-старите дамаскини (XVI – XVII в.) са Рилският дамаскин, Костенецкият дамаскин, Еленският дамаскин, Аджарският дамаскин. През XVII и началото на XVIII в. новобългарски текстове активно се създават в три книжовни центъра в Балкана и Средногорието и се разпространяват чрез многобройни преписи на различни по състав новобългарски дамаскини. Там са създадени няколко големи и добре оформени сборника: Ловешкият, Копривщенският, Тихонравовият, Портопопинският, Троянският, Новият Троянски, Люблянският дамаскин. В това число влизат и новобългарските Одески дамаскини.

През втората половина на XIX в. все още откриваме интересни дамаскини от времето, фигуративно наричано „залез на жанра“. Такива са например Устовският сборник (ок. 1860 г.); известният Райковския дамаскин от 1859 г. (Стоянов 1972: 225 – 307; Гиневски, Митринов 2005); Сборникът на Тодораки Димитров от Враца от 1864 г. и Сборникът № 60 от каталога на Д. Петканова от 1870 г., пак произхождащ от Враца (Петканова-Тотева 1965: 255; Стоянов 1978: 243–248), Охридският дамаскин от 1870 г.[1] Най-късният измежду всички засега описани сборници от края на XIX век е от с. Тешово, Неврокопско, от 1890 г. (Мирчев 1932: 149 – 186).

Общият брой на запазените дамаскини е около 200 дамаскина. Изцяло са издадени няколко дамаскина и един сборник със смесено съдържание:

1. Люблянски български ръкопис от XVII в. (Аргиров 1895: 466–560);
2. Копривщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в. (Милетич 1908);

[1] Съхранява се в Научния архив на БАН, ф.84, „Иван Снегаров”, а.е.617.

Created by Universal Document Converter

3. Свищовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII в. (Милетич 1923);
4. Тиквешки ръкопис – 1893 г. (Начов 1892: 389 – 490; 1893: 85–160);
5. Троянски дамаскин, български паметник от XVII в. (Иванова 1967);
6. Тихонравовски дамаскин, български паметник от XVII в. (Дьомина 1968; 1971; 1985);
7. Кърнински дамаскин, последно десет. на XVI в. (Илиевски 1972);
8. Райковски дамаскин от XIX в. (Стоянов 1972: 225–307; Митринов 2005);
7. Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII в. (Младенова; Велчева 2013);
8. Киевски дамаскин от XVIII в. (Илиевски; Илиевска 2015).

Откъси от дамаскини публикуват още В. Качановски (Качановский 1882: 23–41); В. Н. Мочулски (Мочульский 1903: 3–51); Д. Маринов (Маринов 1901: 104–131); Б. Ангелов (Ангелов 1963: 157–175); Ф. Буслаев (Буслаев 1861: 117–119); М. Генов (Генов 1922: 588–601); П.А. Лавров (Лавров 1899: 15–53; Лавров 1904).

Именно въз основа на тези публикации мнозина изследователи съдят за дамаскинската книжнина. Най-голям брой дамаскини се пазят в българските библиотеки, но немалко от тях се съхраняват в чужди книгохранилища. Това усложнява работата на изследователите, лингвисти, филолози, историци, защото работата е свързана с осигуряване на достъп до архивите и ръкописните сбирки. Във връзка с това интересна е работата на Д. Петканова-Тотева „Библиография на дамаскините у нас и в чужбина“ (Петканова-Тотева 1965: 75–92). Тази работа е предназначена да улесни научните работници при проучването на обилната, разпръснатата по много библиотеки дамаскинска книжнина. Статията съдържа данни, които ориентират изследователите и практически им помагат при работа със сборниците. Подреждането на ръкописите в библиографията е по векове, посочена е сигнатурата на ръкописа и библиотеката, в която се пази паметникът, дават се и общи сведения за съдържанието на дамаскините. Имайки предвид големите ръкописни богатства, които се пазят извън България, смятам за особено ценна и актуална засегнатата тема за Одеските дамаскини – малко проучени новобългарски паметници.

1. 7. КЛАСИФИКАЦИИ НА ДАМАСКИНИТЕ. МЯСТО НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ В ТЕЗИ КЛАСИФИКАЦИИ

Многобройните изследвания, както и внушителната литература за дамаскинската книжина, привличат езиковедите и водят до логични опити за класифициране на дамаскините. Първата класификация на дамаскинарската литература прави Б. Цонев (Цонев 1919: 228–237). Той установява два превода на архаичен книжовен език,

Created by Universal Document Converter

чиито названия отразяват вероятните райони на възникване – „македонски“ и „средногорски“, както и трети превод – „атонски“, представен само в един препис в Букурещкия дамаскин от XVII в.[1] Различните преводи се именуват според автора в зависимост от мястото на създаването им: средногорски, македонски, рилски, пазарджишки, ломски и родопски. Класификацията на Б. Цонев е доразвита в дисертацията на Д. Петканова-Тотева (Петканова 1968: 42–105), като нейните изследвания са насочени основно към новобългарските дамаскини. С оглед Дамаскиновите слова в сборниците, в класификацията на Д. Петканова дамаскините могат да се разделят на две основни групи (Петканова-Тотева 1968: 75–77):

1. Дамаскини, съдържащи изцяло или частично творбите на Дамаскин Студит;

Дамаскини от XVII в. – в тази група **е Одеският (Григоровичев) дамаскин № 36 (62)** – редом с Тихонравовския дамаскин, Люблянския, Копривщинския, Троянския, Сливенския, Дряновския дамаскин и др.

Дамаскини от XVIII в. – в тази група е **Одеският (Григоровичев) дамаскин № 39 (65),** заедно с Берлинския дамаскин, Свищовския, Котленския, Пазарджишкия, Янкуловия, Върбановия, Романовия, Бачковския дамаскин и др.

2. Сборници, които не съдържат Дамаскинови слова, но по същество принадлежат към дамаскинска книжнина. Дамаскини от XVIII в. Тук се отнасят **Одеският (Григоровичев) дамаскин № 38 (64) и Одеският (Григоровичев) дамаскин № 37 (63).** В тази група са и Белградският сборник № 106, Дамаскини № 448, № 719, № 328, № 1070 от НБКМ и др.

Както беше споменато, „Григоровичеви“ тези дамаскини са наречани само от Д. Петканова в класификацията ѝ. Класификацията, предложена от Д. Петканова-Тотева, и самата дефиниция „дамаскин“ е претърпяла съществени корекции в по-късните изследвания на Е. И. Дьомина и А. Милтенова (Дьомина 1968; Милтенова 1980а). Е. Мирчева обобщава досегашните класификации на дамаскините и ги систематизира по следните най-общи признаци (Мирчева 2001: 33 – 34):

I. По времето на създаването им:

В научната литература често се говори за „дамаскините на XVI в.“, за „дамаскините на XVII в.“, за „дамаскините на XVIII в.“ като за отделни завършени цялости. Това деление обаче е твърде относително, като се има предвид например, че най-старият тип архаични македонски дамаскини се срещат в преписи чак до XVIII в.

[1] Съхранява се в библиотека на Румънската академия на науките под № 79.

Created by Universal Document Converter

или че новобългарски дамаскини от XVII в. се преписват чак до началото на XIX в. (Дьомина 1968).

II. Според състава им: по този път върви изследването на Е. И. Дьомина. След прецизно текстологично проучване тя определя няколко типа устойчив състав, въз основа на което изгражда класификацията на новобългарските дамаскини от XVII в. (Дьомина 1968).

Освен посочените класификации са правени опити за групиране на отделни слова или на отделни дамаскински сборници и по други признаци – било езикови (според употребата на тогази/тогива, било по текстологични белези – наличие или отсъствие на отделен епизод в дадено слово – например наличието или отсъствието на Чудото с килимчето в Житието на св. Никола (Дьомина, 1961) или Чудото със сфунгатото от същото слово (Велчева 1961).

III. По характера на книжовния език: Според този признак дамаскините се делят на две големи групи (всяка съответно с подгрупи) – архаични и новобългарски. Този белег представлява основата на класификацията, отразена в изследванията на Е. И. Дьомина (Дьомина 1968).

В българската наука за дамаскинарската литература и до днес е актуална именно класификацията, предложена от Е. Дьомина. В монографичното изследване на Тихонравовия дамаскин Е. И. Дьомина прави обстоен преглед на проучванията на дамаскините през XIX и XX в., проследява изучаването им като паметници на българската литература и историята на изследванията върху езика на дамаскините (Дьомина 1968).

Т.1. авторката представя дамаскинската книжнина в нейното разнообразие, сравнява и анализира дамаскините и ги разделя на две големи групи: архаични дамаскини на традиционен книжовен език с 4 подгрупи и новобългарски дамаскини на говорим новобългарски език с 4 подгрупи. Привлечен е огромен материал – ръкописни и издадени източници, критично са оценени проучванията на специалистите в тази област, за да се стигне до оригинална филологически мотивирана генеалогия на българските дамаскини.

Съгласно с тази класификацията на авторката, могат да се изброят 8 различни типа дамаскински сборници. Основният делителен белег е техният език и съдържание. Сред **а р х а и ч н и т е** дамаскини, написани на стария книжовен език, могат да се посочат следните видове: *а) македонски тип* – той съдържа статии от „Съкровище“, преведени от Григор Прилепски. За този тип е характерно пълно съвпадане на

Created by Universal Document Converter

съдържанието на сборника с гръцкия му източник. Към македонския тип принадлежат: Дамаскин № 313 БНБ; Кичевският дамаскин; Киевският дамаскин; Дамаскин № 129 БНБ; Дамаскин № 515 БНБ; Дамаскин № 66 на Патриаршеската библиотека в Белград.

б) *средногорски тип* (наричан също така рилски или западнобългарски) – към него се отнасят сборниците, които съдържат статиите на Дамаскин Студит в нов друг превод. Към този тип сборници принадлежат: Рилският дамаскин № 4(10); Дамаскин № 218 от Патриаршеската библиотека в Белград; Еленският дамаскин; Аджарският дамаскин; Костенецкият дамаскин; Нежинският дамаскин. Определени статии от този тип дамаскини можем да намерим в другите сборници, като например в в Дриновския и Бобошевския дамаскини.

в) *трети тип* – без локализиращо мястото на появата му наименование. Към този тип принадлежат редица ръкописи от XVII в., в които влизат определени статии на Дамаскин Студит (средногорски превод), а освен тях и много други съчинения от различни автори. Това са: Копривщенският сборник № 685 НБКМ; Плевенският сборник № 323 НБКМ и др.

г) *четвърти тип* – към него спада само един паметник, това е Букурещкият дамаскин № 79 РАН. В него намираме нов превод на църковнославянски език, в състава му влизат 27 статии от „Съкровището“ на Дамаскин Студит (Дьомина 1968).

От разгледаните четири вида архаични паметници с най-голямо значение за българската книжнина според Е. Дьомина са тези от средногорски тип. Ръкописите, които наричаме новобългарски дамаскини, се появяват именно върху основата на средногорския архаичен превод през XVII в. (Дьомина 1968).

През XVII в. се появяват сборници, създадени вече на новобългарски книжовен език. В тях се намират слова от различни по своя произход преводи на народен език. В повечето типове новобългарски дамаскини се използват преводи от началото на XVII в. Съдейки по различни черти на езика и стила на превода, може да се стигне до извода, че техният произход трябва да се свърже с поне два балкански книжовни центъра, намиращи се в Източна България, при това в един от тях работят не по-малко от двама преводачи. Характерна за тях е мащабната промяна на ниво на състав на сборниците – на практика няма два ръкописа с напълно идентично съдържание. Словата на Дамаскин Студит все повече се преплитат с текстове от най-разнообразен произход. Този привиден хаос обаче е подчинен на ясни идеи. И авторските Дамаскинови слова, и останалите текстове се подлагат на значителна преработка, а най-съществената

Created by Universal Document Converter

особеност на тези паметници е въвеждането в книжовна употреба на народния език от XVII в. (Дьомина1985: 53).

За първите новобългарски дамаскини е характерно това, че в тяхната основа се намират произведения от дамаскинските сборници на традиционен книжовен език. За четвъртия тип на новобългарските дамаскини е характерно обаче използването и на двата нови превода от втората половина на XVII в., които, както можем да предположим въз основа на диалектните им особености, са възникнали в някой от мизийските книжовни центрове. Първият от тези преводи също има за основа произведения на традиционния книжовен език, докато създателят на втория при някои от статиите е използвал гръцкия източник (Дьомина1985: 53).

Към **н о в о б ъ л г а р с к и т е** дамаскини, според устойчивия състав на слова от Дамаскин Студит, спадат следните типове: а) *първи тип* – към него можем да причислим следните дамаскини от XVII в.: Тихонравовия дамаскин; Протопопинския дамаскин; Копривщенския дамаскин; Троянския дамаскин; № 1073 НБКМ. При този тип дамаскини може да се забележи, че включените в тях слова от Съкровището не са много (най-много са те в Тихонравовия дамаскин – 12), освен това не съществува съответствие в реда на словата (Дьомина 1985: 54–57).

б) *втори тип* – към него спадат дамаскините, опиращи се на преводите от първата половина на XVII в.: Дряновският дамаскини А и Б, Тревненският дамаскин. Доста голяма част от устойчивия състав се намира също така в Люблянския и Котленския дамаскин. В последния, написан от Софроний Врачански през 1765 година, се забелязват изменения в реда на статиите (Дьомина 1985: 57–59).

в) *смесен тип* – през XVII в. се появяват сборници, чиито съставители се обръщат към двата споменати по-горе типа. Пример на такъв сборник може да бъде Сливненският дамаскин № 709 НБКМ, написан в Източна България през XVII в. В неговия състав можем на намерим и статии, срещани само в първия тип, както и такива, които познаваме само от втория. Не се срещат статии, които не са известни от тях.

г) *трети тип* – този вид сборници също е основан на преводите от началото на XVII в. Към него принадлежат следните сборници: от XVII в. – дамаскин № 712 НБКМ, дамаскин № 271 от колекцията Барятински, от XVIII в. – дамаскин № 714 НБКМ, дамаскин № 1055 НБКМ, дамаскин № 742 НБКМ, от XIX в. – № 1089 и № 1090 НБКМ.

Според класификацията на Дьомина **Одеските дамаскини № 36 (62) и № 37 (63)**, са дамаскини от трети новобългарски пип. За този тип дамаскини е характерно неголямо количество на статии. Не се срещат дамаскини от този тип с повече от 7

Created by Universal Document Converter

слова. Тъй като те са дошли при нас главно в преписи от втората половина на XVII в., и в тях намираме по-нов вариант на текстовете по отношение на тези от Тихонравовия дамаскин може да се предположи, че протографът, от който те произхождат, е съставен по същото време (Дьомина 1985: 59–60).

д) *четвърти тип* – основан на преводи от втора половина на XVII в., с използване на статии от двата новобългарски превода. Към този тип принадлежат: **Одеският дамаскин № 39 (65)** от сбирката на В. И. Григорович; Берлинският дамаскин; Беленският (Пантелеевият) дамаскин; Свищовският дамаскин; дамаскин № 1067 НБКМ и дамаскин № 1083 НБКМ и др. За дамаскините от този вид е характерно, че за първи път се появяват новобългарски преводи на много произведения на Дамаскин Студит, между другото и на Житие на св. Мария Египетска и Слово за Успение Богородично. Една отличителна черта на този тип е също присъствието на нови преводи на много произведения, познати от по-старите типове. Друга характерна черта на четвъртия тип новобългарски дамаскински сборници е отражението на източните, мизийските говори. Почти всички сборници от четвърти новобългарски тип са били намерени в Източна България, особено в Свищов и Свищовско. Единствено **Одеският дамаскин № 39 (65)** е бил намерен в Западна България, но съдейки по диалектните му особености, той е бил пренесен там от Североизточна България (Дьомина 1985: 61).

Съгласно наблюденията на Е. Дьомина дамаскините от IV тип новобългарски тип се различават значително по своето съдържание и реда на словата, намиращи се в тях. По всяка вероятност всеки от създателите на тези дамаскински сборници е имал в по-голяма степен творчески подход към своята работа, отколкото книжовниците от по-ранни времена, като е избирал и подреждал текстовете съгласно своята визия за сборника. Освен това творческият подход на автора, по мое мнение, ясно си личи и в самите текстове. Така в **Одеския дамаскин № 39 (65)** откривам много глоси, копистът дава свои тълкувания, а често синоними на думите от контекста; наблюдава се и замяна на турцизми с домашна лексика: **ходи—връви; каза^х—рекох; жезлъ—тоѩг(а); не спѣха—бдѣ(ха); дръжаше—урисуваше; душман'ство—вражда.**

Личи си, че преписвачът последователно глосира – заменя със синоними не само турцизми, но пояснява и домашна лексика, опитва се да въведе живата народна реч в изложението на библейските истории и тълкувания. Глосирането е добре познат подход от най-ранния период от развоя на старобългарската книжнина, когато неговата задача

Created by Universal Document Converter

е била да поясни непозната гръцка лексика. Този подход е възкресен от българските дамаскинари и широко се използва, това се превръща в специфичен стилистичен подход, който доближава книжовния език до спецификите на говоримата реч. За пълна представа на този процес всичките приписки, открити в дамаскина, са представени в четвъртата глава на работата.

Освен това, по мнението на Е. Дьомина, дамаскините от четвърти тип съдържат такива статии, които не се срещат в по-старите сборници, и тази черта свидетелства, че въпреки многочислените разлики помежду им, те могат да бъдат причислени към същия тип. В класификацията си авторката посочва творби/слова, които принадлежат към устойчивия състав на IV тип новобългарски дамаскини (Дьомина 1985: 62). Този IV новобългарски тип е особено важен, защото всъщност представлява свързващото звено между дамаскините на XVII в. и дамаскините на XVIII в. В него са представени и нови преводи от гръцки автори, и различни текстови редакции на някои слова, самостоятелно изведени от архаичния средногорски превод (Мирчева 2001: 23).

Първите три типа новобългарски дамаскини, са основани на превод, който е извършен в началото на XVII в., а четвъртият тип – на преработка, осъществена във втората половина на XVII в. Освен изброените по-горе типове новобългарски дамаскини от XVII в., трябва да се спомене и за редица сборници, които са възникнали през XVIII в., и са свързани с тях само частично, заради включените в техния състав отделни произведения от Дамаскин Студит (Дьомина 1985: 60–63).

Всички изследвачи, когато говорят за езика на дамаскините, си служат с термина „превод“ и то при характеризирането на различни явления. Преди всичко „превод“ се употребява, за да се посочи, че „Съкровище“ на Дамаскин Студит е било преведено от гръцки на български език, и то на два пъти – т. нар. „македонски“ и т. нар. „средногорски“ превод. Преводи от гръцки език са били извършени и през XVIII в. в рилския книжовен кръг на Йосиф Брадали, като броят на превежданите гръцки автори се разширява с имената на Агапий Критски, Йоаникиос Картанос и др. В този смисъл употребата на „превод“ е не само уместна, но и неизбежна, защото той не би могъл да се замени с нищо друго (Мирчева 2001:18 – 19).

Е. Дьомина се застъпва за думата „превод“, като дава две основания: 1. Преводът не се свързва само с преработка от чужд текст; 2. В това си значение терминът е широко разпространен в световната практика (Дьомина 1985: 58 – 59). По мнението на Е. Мирчева, понятието „превод“ има място на ниво на езика, а не на ниво негови идиоми (ако приемем терминологията на Е. Дьомина), защото тези идиоми са част от

Created by Universal Document Converter

общата българска езикова система, подложена на развилите се през вековете процеси в българския език. В този смисъл Е. Мирчева споделя схващането на В. Василев. Заедно с това подчертава, че употребата на „нормализация“, предложена от Василев, или на „адаптация“ се отнася само за случаите, в които промяната засяга единствено книжовноезиковата норма. Според наблюденията ѝ тези случаи са по-малобройни. Според Е. Мирчева, в преобладаващата част резултатите от сравненията, било с архаичните дамаскини, било с други източници, от които даден текст прониква в новобългарските дамаскини, говорят за по-голяма или по-малка преработка на текстово равнище, съпроводена с адаптиране, обновяване на определени езикови средства с оглед на избягването на някои архаизми и даване път на новите явления в българския език (Мирчева 2001: 20).

Във фундаменталата класификация на Е. Дьомина обаче не откриваме мястото на **Одеския дамаскин № 38 (64)**. И трите части на ръкописа са дело на Йосиф Брадати, преписани от монах Никифор Рилски през 1757 г. в Рилския манастир и вероятно от Григорий поп Илийович. Палеографско и кодикологично описание на този ръкопис е представено в следващата глава на настоящото изследване. Специално място е отделено на приписките и бележките в ръкописа, както и на личността на Йосиф Брадати, който заема централно място в дамаскинската книжнина от XVIII в.

Освен споменатите класификации отделно място заема класификацията, предложена в монографията на Е. Мирчева (Мирчева 2001), в която авторката, взимайки за изходна база класификацията на Е. Дьомина, предлага своя класафикация на недамаскиновите слова в новобългарските дамаскини, систематизирайки дамаскините според празниците от неподвижния и подвижния църковен календар (Мирчева 2001: 72 – 72). В тази класификация намират място и Одеските дамаскини, някои слова от които могат да са източник на недамаскинови слова в новобългарските дамаскини като: **Премꙋдрости Соломонови** – дамаскин № 39 (65);

Видение на апостол Павел – дамаскин № 36 (62);

Єпистолия на неделята; Чин вечерни; Пасхалия; Месецеслов – дамаскин № 37(63).

Авторките на монографичния труд „Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII в.“ О. Младенова и Б. Велчева предлагат ново виждане за развитието и хронологията на новобългарските дамаскини (Младенова, Велчева 2013). Приносът на учените е приемането на дамаскините тип *тогива* като начало на новобългарските дамаскини. Значими са и схващанията им за творческата роля на книжовниците от

Created by Universal Document Converter

културно средище *тогива* за развитието на цялата българска книжнина и за възстановяването на забравеното през вековете българско присъствие в европейското културно пространство.

Съществен принос към историята на българската книжнина представлява вторият параграф от първа глава „За дамаскините от III новобългарска група и техния протосборник". В нея последователно, с редица текстологични съпоставки, се защитава вече изказаното от О. Младенова мнение, че дамаскините от III група са всъщност първите новобългарски дамаскини (Младенова 2010). Текстологичният анализ се опира на две вече съществуващи научни класификации, а разпределението на дамаскините по групи се осъщетвява на две нива: на ниво ръкопис и на ниво слова. Съществуващите публикувани описания на ръкописи позволяват да се направи класификация на дамаскините според състава на включените в тях слова (Младенова, Велчева 2013: 15 – 16). В предложената новаторска класификация намират място и два от Одеските дамаскина – № 36 (62) и № 37 (63)

След направения преглед и анализ на публикациите, свързани с класификациите на дамаскините, бих искала да подчертая, че изцяло възприемам и ще използвам в настоящото изследване класификацията на дамаскините, направена от Е. И. Дьомина. Според мен именно тази класификация може да се използва като стабилна основа за по-нататъшните изследвания на **Одеските дамаскини**, написани на новобългарски език.

За да се систематизират натрупаните знания за тези ръкописи, да бъдат определени основните насоки, в които да се изследват, смятаме за необходимо да дадем подробно и систематическо изложение на историята на откриването на тези паметници, започвайки от първите сведения за ръкописите и завършвайки с трудове от последните години.

В науката дамаскините винаги се свързват с името на професор В.И. Григорович, учения славист, осъществил научна командировка по българските земи. Именно тогава ученият открива първите новобългарски дамаскини, това са **Одеските дамаскини.** В следващата глава ще направя кратък екскурс, следвайки пътя на учения по български земи през 1844–1845 г., ще проследя пътя му по издирване на писмени документи, ценни славянски ръкописи, автентични български исторически паметници, ще опиша обстоятелства, при които славистът открива Одеските дамаскини.

Created by Universal Document Converter

ВТОРА ГЛАВА. НАУЧНИЯТ ПРИНОС НА В. И. ГРИГОРОВИЧ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРИСТИКАТА, СЛАВИСТИКАТА И ОПАЗВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

Първото споменаване в научния печат за българските дамаскини дължим на професор В.И. Григорович в „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи“ (Григорович 1848).

„Филолог, владеющий знанием древних и новых языков, между прочим и некоторых Славянских наречий. Внимательный отыскиватель памятников письма, старавшийся находить всего более древние тексты, внимательный наблюдатель явлений языка в отношении к словам, домогавшийся решить по крайней мере главные вопросы древней литературы Славянской, затрагивавший и вопросы исторические. Красноречивый изобразитель образовъ и увлекательный преподаватель ...“ – такава ярка характеристика на Виктор Григорович дава И. И. Срезневски в своето четение на Втория археологически симпозиум в Санкт-Петербург (Труды 2-го… 1874).

Виктор Иванович Григорович (1815–1875) е изтъкнат езиковед, славист, един от основателите на славянската филология в тогавашната Руска империя, професор по история и литература на славянските народи. Автор е на редица доклади, съобщения и трудове за южнославянските литератури и за българския език. Научните интереси на В. Григорович са насочени главно към средновековната славянска литература, старобългарския език и ръкописната книга. Публикациите му говорят за задълбочени познания върху историческото минало на българския народ и развитието на книжнината в средновековна България.

В тази глава ще проследим жизнения и научния път на прочутия славист, ще обърнем внимание на отношенията му с българите и приносите му във формирането и развитието на българистиката и славистиката от XIX в. до наши дни, ще видим запознанствата и общуването му с възрожденските българи, културно-националните и просветните идеи, като акцентът ще е върху ролята на В. Григорович в развитието на българистиката – откриването, проучването и запазването на редица старобългарски книжовни паметници, проучването на един самобитен български народ, съхранил през вековете своя език, бит и книжовни традиции.

Първите категорични сведения за общуване на В. Григорович с българи са още от 40-те г. на XIX в. От Москва и Одеса по пътя си към населените с българи земи В. Григорович си създава близки познанства и приятелски връзки с образовани българи от

Created by Universal Document Converter

цялата страна и българските колонии в Одеса, Цариград и Москва. Сред тях са Николай и Спиридон Палаузови, Васил Априлов, Найден Геров, Димитър Миладинов, Неофит Рилски, Георги Раковски, Любен Каравелов и др. Видният професор играе съществена роля в живота на младия Христо Ботев. През 1864 г. В. Григорович се запознава с Христо Ботев, който по онова време учи в Одеската Втора гимназия, и му възлага преводи на руски на български народни песни. С негово съдействие Хр. Ботев се записва закратко в Императорския Новоросийски университет.

Научно-преподавателската изява на Григорович обединява руските университети, приели за своя кауза славистиката: Казанския, Одеския и Московския. Ученият създава и оглавява две катедри по славистика –по история и литература на славянските наречия в Казан и Одеса. Печатните трудове на В. Григорович по времето на издаването им могат да бъдат разделени на два периода. Към първия период се отнасят публикувани трудове, когато той е професор в Казанския университет (Петровский 1914; 1915), а към втория – тези трудове, върху които ученият работи, когато става професор на Новоросийския университет, т.е. от 1864 до 1876 г. (Попруженко 1916). Животът и научната дейност на В. И. Григорович са тясно свързани с историята на гр. Одеса и Новоросийския университет. Тук той се запознава с различни народности, проучва обстановката в града и стига до заключение, че в Одеса и „... безъ лексикона можно научиться языкамъ“ (Кочубинский 1893: 31). Мнението на учения за Одеса, като за център, от който е удобно да се изучава целия край, не само не се променя, а с течение на времето, само укрепва.

Личността на В. Григорович е емблематична за европейската славистика на XIX в. (извъневропейска тогава все още няма). Единственно той от поколения университетски слависти успява или съумява да сбъдне мечтата си да посети българските земи, по онова време все още в границите на Османската империя, и да стъпи върху опита на предходните столетия (Дроснева 2013). Славистиката по онова време все още са оформя в съзнанието на учени – слависти от различни предели и вплитането на българистиката в нея се случва благодарение на В. Григорович.

Изглежда още от самото му детство пътят и интересите на бъдещия учен към славистиката са предначертани: роден в гр. Балта (Подолска губерния на Руска Империя. Днес гр. Балта в Южна Украйна, Балтски район, Одеска област) в заможно семейство, баща му е украинец, майка му – полякиня; от малък усвоява три славянски езика: полски, украински, руски. Живее в страна, вече населена с българи, сърби, гърци, немци, евреи, татари – всеки със своята религия, нрави и обичаи.

Created by Universal Document Converter

През 1844–1847 г. В. Григорович предприема научно пътуване по Балканите и преди всичко по българските земи. Но много преди да се отправи към Балканския полуостров, ученият изучава историческото минало на южните славяни, както и проблемите, свързани с възникването и развитието на старобългарската култура и по-специално с развитието на книжовното дело в Средновековна България. През 1842 г., две години преди пътуването, ученият публикува обширна студия, с която се утвърждава като млад изследовател. Магистърската му теза е „Опыт изложение литературы словен в её главнейших эпохах“ (Григорович 1843)[1], в която изучава литературата на славянските народи. Текстът на тези публикации недвусмислено показва, че Григорович тръгва на балканското си пътешествие със сравнително вярна представа за историческото и културното наследство на южните славяни. По-късно, въз основа на материалите от славянските земи, ученият издава „Обзор славянских литератур“ (Григорович 1880)[2], редица други трудове (Григорович 1852а; 1852б).

По време на пътешествието си по български земи, след него, а и през целия си живот В. И. Григорович си създава познанства с българи, много от тях интензивно поддържа, чрез него се случват и някои от сътрудничествата на българите с европейски слависти извън, а и в самата Русия. Българите очевидно са били спечелени за каузата от бележитият украинец В. Григорович, повярвали са му и са го подкрепили, като следствие на този синтез е спечелила славистиката и българистиката.

Тук ще припомня само някои интересни събития и запознанства на В. Григорович с български възрожденци, националните и просветните идеи на които ученият споделя.

Сътрудничеството с Георги Раковски: Запознават се през 1861 г. в гр. Одеса. На Г. С. Раковски проф. Григорович доверява преписа на „Житие и страдание грешнаго Софрония“, част от който Г. Раковски успява да издаде (История… 1985: 158).

Със слависта Марин Дринов го свързват дружески отношения: именно на него Григорович подарява ръкописната си „Александрия“ от втората половина на XVII в. (1870), която днес се пази в НБКМ 434 (Цонев 1910: 449 – 450).

Среща с „патриарха на българските педагози“ Неофит Рилски. При него, в Рилския манастир, В. Григорович изучава български език. Към онова време българинът отдавна е издал своята „Българска граматика“ (1835).

По време на своята научна командировка Виктор Григорович записва и много български народни песни. В Очерка си В. Григорович не отбелязва, но знаем, че в

[1] Съхранява се в НБОНУ – http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2400
[2] Съхранява се в НБОНУ – http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2341

Created by Universal Document Converter

Охрид се запознава и общува с видния български възрожденец Димитър Миладинов. Тези срещи на украинския изследовател с Димитър Миладинов го подтикват да започне системно да събира народни песни. В резултат на тази събирателна дейност, подпомогнат от брат си Константин Миладинов, през 1861 г. издава книга „Български народни песни“ на братя Миладинови. От по-късно писмо на Димитър Миладинов от 1846 г. до проф. В. Григорович разбираме, че тяхната приятелска връзка и кореспонденция продължава (Ангелов 1968: 103).

Проф. Виктор Григорович е почитан и уважаван от всички български културни и обществени дейци. Той има оживена кореспонденция с Иван Денкоглу, Любен Каравелов (Каравелов 1966: 134–135), д–р Константин Робев, Димитър Миладинов, но най-много са писмата от Николай и Спиридон Палаузови. Последният се съветва с учения относно издаването на „Синодика на цар Борил“ през 1858 г. и „Грамота на патриарх Калист като нов извор за историята на българската църква“.

Научната дейност на проф. Виктор Григорович засяга в една или друга степен всички области на българознанието: средновековната история на българския народ, езикознанието (старобългарски език и палеография, среднобългарски и новобългарски език, българска диалектология, история на новобългарския книжовен език), библиографията, фолклористикато и етнографията. И всичко това става във време, когато такъв комплекс от науки не съществува.

Огромната заслуга на учения пред науката се състои най-вече в това, че той издирва и спасява от унищожение или загубване голям брой паметници на старата българска писменост и култура. Между книгите и ръкописите, които ученият е успял да събере, има и такива, чиято научна стойност е неоценима. Заслугата на Григорович е двойна: той прави достояние на учените тези свои находки, а разработвайки проблематиката, подтиква колегите си като П.Й. Шафарик, И.И. Срезневски и О. Бодянски към разрешаването на нови славистични проблеми. Паметниците предизвикват специално професионално внимание още тогава, а чрез тях и до ден-днешен В. Григорович живее в изследователската книжнина за тях. Добавим ли и кирилските ръкописи, смята Е. Дроснева, ще се види, че освен да „разпокъсва“ и да изнася драгоценности, той всъщност ги и опазва (Дроснева 2014:162–163).

Е. Дроснева в студията „Виктор Григорович, българите и българистиката“ (Дроснева 2014) засяга един интересен проблем: как с или без охота местните българи продават, а по преценка и подаряват на учения разните си съкровища – ръкописи, монети, стари каменни надписи, как науката дораства до умението да разговаря с

Created by Universal Document Converter

информатора си – песни, предания, легенди, приказки, събирани и записвани от В. Григорович. И как съдбата на старобългарските ръкописи, достигнали до нас, е най-вярно доказателство, че предишните им собственици са „имали око“ кому да ги доверят. Така са участвали в процеса на опазване за далечното бъдеще на своето драгоценно наследство (Дроснева 2014: 162 – 163). Българската щедрост към него (В. И. Григорович) е обяснима: българите вече са натрупали доста богат опит, напредват възрожденските процеси, включително по линия на нещо неподчертавано специално: те осъзнават колко сериозно начинание е науката, как още по-интензивно трябва да подкрепят науката; че трябва и те самите да се заемат с разработването ѝ, което включва високо образование, но и неимоверно количество старания да осигурят изворовата ѝ база, така и да си опазят на по-високо ниво старинните драгоценности (Дроснева, Казански 2015: 178–184).

Ученият изпитва искрени симпатии към българския народ и се интересува не само от старините, но и от неговия фолклор, традиционна култура, просветно дело (Успенский 1915: 338–345, 479–484; Шишманов 1916: 3–221; Романски 1937: 95–176; Кирпичников 1892: 764). В. Григорович ангажира напредничави българи с развитието на българистичните и общославистичните дирения, освен това подготвя качествени бъдещи учени, продължили маниера му на общуване с българите, с учените слависти, българисти и със следосвобожденските български учени (Дроснева 2014: 163). С това заема достойно място в историята на европейската славистика, а и на Българското възраждане.

2. 1. „ОЧЕРКЪ ПУТЕШЕСТВІЯ ПО ЕВРОПЕЙСКОЙ ТУРЦІИ“. ПРИНОСЪТ НА В.И. ГРИГОРОВИЧ В ОПАЗВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Името на Виктор Григорович като познавач на българското историческо и културно наследство обикновено се свързва с неговото пътешествие през 1844–1845 г. по български земи, тогава все още във владенията на Османската империя. Той е първият учен-славист, който обхожда българските земи и се запознава непосредствено с българския народ, бита, културата, литературата десетилетия преди освобождаването на България от османско владичество, когато България и българите трябваше все още да бъдат откривани. По време на това пътешествие украинският учен има възможност

Created by Universal Document Converter

да се запознае съвсем отблизо и непосредствено с положението на българското население, пръснато по различни крайща на Балкански полуостров.

И най-важното – по време на 11-месечното си пребиваване на Балканите В. Григорович проучва ценни ръкописни паметници и други свидетелства, свързани с историята и културното наследство на българския народ. Пътешествието е тежко, неведнъж той се излага на рискове, които понякога застрашават дори живота му. В Битоля го свалят от магарето и го откарват при турския управител като подозрителна личност; по пътя за манастира „Св. Наум“ едва спасява живота си, но ученият не се разколебава пред нищо. Това е човек не само с широки и разностранни познания, но и със силна воля, който упорито и последователно се стреми към постигане на набелязаната цел (Райков 1994: 83–96). По време на научната командировка, В. И. Григорович посещава редица манастири и църкви, той се интересува преди всичко от старите славянски ръкописи, говори за състоянието на манастирските библиотеки, за някои много ценни ръкописи, за отношението на монашеството към книжовното наследство. Води дневник, който впоследствие издава. Едва ли би се намерило друго подобно съчинение, което да може да съперничи с този пътепис. За трудностите, които Григорович среща по време на своето пътуване, почти не говори. А знае се, че тези трудности не са били малки и лесно преодолими. Преди всичко той пътува по места, където няма елементарни условия за пътешественика и където на този пътешественик гледат с подозрително око. Освен това ученият не разполага с по-големи суми, за да може да плаща скъпо, както това правят някои други пътешественици (Куев 1986).

Виктор Григорович подробно и задълбочено обмисля и съставя проект за маршрута, който възнамерява да следва на Балканите (Григорович 1883)[1]. Той се запознава и използва опита на руските учени, които преди него са пътували из различни славянски страни. След това се среща последователно с О. М. Бодянски и И. Срезневски, за да обсъди с тях проектирания маршрут. В резултат на това Григорович изменя съществено първоначалния си проект, който предвиждал най-напред да посети Прага, Загреб, Венеция, и едва след това – Балканския полуостров. Непосредствено преди да се отправи на път, той си поставя ясна и конкретна задача – да проучи старите книгохранилища (предимно манастирските), и да се запознае със съхраняваните в тях стари южнославянски ръкописи. Именно поради този факт Виктор Григорович се отправя от Одеса не на запад, а на юг (Ягич 1910: 341 – 342; Романски 1937: 96 – 176.).

[1] Съхранява се в НБОНУ http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2339

Created by Universal Document Converter

Планирайки пътешествието си, славистът се опира на опита на П. И. Кепер и Ю. И. Венелин, консултира се с М. П. Погодин и О. М. Бодянски. Основната му цел е да се запознае с паметниците на славянската писменост, съхранени в манастирските библиотеки, и да опознае историята на южните славяни.

Експедицията на В. Григорович е много по-добре подготвена от тази на Юрий Венелин в 1830 г. (Тодоров 1989: 95), той проучва пътеписите и научните трудове за Балканите на Ами Буе, А. Гризебах, Й. Мюлер и П. Шафарик. Освен това в Одеса се среща с пребиваващи в Русия българи, от които получава сведения за българските земи. Научната командировка на В. И. Григорович трае в периода 1844–1847 г., в славянските земи е от 20 август 1844 г. до 11 юли 1845 година. В този период, въпреки пречките на властите, посещава Солун, Света гора, Битоля, Охрид, Струга, Велес, Струмица, Петрич, Мелник, Рилски манастир, София, Пловдив, Карлово, Калофер, Казанлък, Габрово, Търново, Свищов и Русе.

В настоящата работа е представен само кратък очерк с информация за маршрута, личните срещи и съдбата на по-важните старобългарски паметници, открити от В. Григорович. Описани са места и обстоятелства, при които ученият открива новобългарските паметници, станали предмет на изследването – **Одеските дамаскини.**

„ Очеркъ путешествія по Європейской Турціи“[1] (1848 г.)

***

През 1844 г. В. Григорович тръгва от Одеса за Цариград в своето знаменито пътешествие. Ето как споменава за пътуването самият учен: «Одиннадцать мѣсяцевъ провелъ я въ областяхъ европейской Турціи. Въ странѣ, мало еще извѣданной, мнѣ посчатливилось собрать нѣсколько свѣдѣній, небезполезныхъ, кажется, для науки. Конечно, путешествіе по Турціи оставляетъ всегда впечатлѣнія, достойныя оживленнаго изображенія. Нерѣшаясь, однакожъ, на многословное и, можетъ быть, неудачное повѣствованіе о своихъ приключеніяхъ, желаю въ сухомъ лишь разсказѣ представить ученымъ то, что могъ вынести изъ страны, которой поселеніе и памятники, сохранившіеся отъ византійскаго періода, составляли главный предметъ моихъ наблюденій. Странствуя съ этою цѣлью, я посѣтилъ аѳонскій полуостровъ и части Македоніи, Ѳракіи и Мисіи до Дуная.

[1] http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2354 – посетен на 24.06.2022.

Created by Universal Document Converter

Оставивъ Одессу, 1844 августа 20, на пароходѣ прибылъ 22 числа в Константинополь. Чувствуя необходимость перенестись скорѣе въ мьста, преимущественно для меня важныя и занимательныя..“ (Григорович 1848: 1). На 8 септември 1844 г. ученият отплава с кораб от Цариград за Солун. Като знае за голямата историческа роля на този град, той разглежда с интерес историческите паметници, като пише: „За нас, славяните, този град има още едно значение. Из него са излезли славянските апостоли Св. св. Кирил и Методий. Интересно е, че днешното гръцко духовенство, с изключение на митрополита, нищо не знае за тези светители“ (Григорович 1848).

В продължение на четири месеца (от края на септември 1844 г. – до началото на февруари 1845 г.) Виктор Григорович се намира в атонски манастири, между които Зографския, Хилендарския, Иверския, лаврата „Св. Атанасий“, Павловския, Ватопедския, руския – „Св. Панталеймон“ и др. При крайно трудни условия ученият преглежда най-внимателно хиляди стари ръкописи и други писмени свидетелства. Той не си поставя задачата да проучва всички ръкописи. Според него сравнително пълни сведения за манастирските библиотеки се съдържат в публикациите на редица учени, които посещават по-рано Атон и се запознават обстойно със състоянието им. Но в тях липсват подробни и компетентни сведения и оценки за славянските ръкописи. Ето защо Виктор Григорович си поставя задачата да проучи именно славянските ръкописи, съхранявани в светогорските манастири. В заключението на изложението си за Атон В. Григорович изтъква голямото значение на светогорските манастири за науката. По този повод той сочи двете главни насоки, които според него следва да обединят усилията на всички, които искат да се запази и да се използва най-разумно книжовното наследство, създавано и опазено през вековете в Атон. „Преди всичко, – подчертава той, – нужно е да се съхрани ръкописното богатство и да продължи издирването на ръкописи, пръснати из манастирските килии, както и извън манастирите – в скитовете, църквите и параклисите“. Виктор Григорович изказва увереност, че в Атон могат да бъдат намерени още много ръкописи. При това той смята, че там вероятно ще бъдат открити сравнително по-стари ръкописни паметници (Райков 1997: 83 – 96).

В Зографския манастир ученият е срещат с недоверие. За да се пребори с подозрителността на монасите, той проявява много търпение и настойчивост, а често съобразителност, находчивост и хитрост за да се добере до интересни книжовни паметници, проникваики в манастирските библиотеки и архивохранилища. Тук той открива над 100 ръкописа, 35 от които подробно проучва и описва (Григорович 1848:

Created by Universal Document Converter

11–14). По време на престоя си в манастира открива Драгановия миней, български паметник от втората половина на XIII в.[1], богослужебна книга с голямо значение за изучаването на литургическата поезия и музика през Второто българско царство, най-ранният известен сборник на оригинална среднобългарска химнография с музикални ноти: покрай преводни текстове включва служби за св. Иван Рилски, св. Петка Търновска, св. Кирил Философ и св. Методий.

По-късно славистът прави първото описание на друг важен глаголически паметник, като се спира на редица езикови особености. За ценния паметник Григорович разбира от австрийския консул Миханович. От него той научава, че в Зографския манастир се съхранява много ценен славянски ръкопис, писан с глаголическо писмо, впоследствие разбира, че става дума за Зографското евангелие[2], старобългарски глаголически паметник от края на X или началото на XI в., един от най-старите дошли до нас писмени паметници с богат езиков материал. Според Григорович, това е „Най-важният ръкопис и доколкото зная, единственият сега в Света гора е глаголическото евангелие, което се пази в Зограф“ (Григорович 1848). До 40-те години на миналия век за евангелието нищо не се знае, едва през 1844 г. В. И. Григорович дава първи сведения за този ценен старобългарски глаголически паметник и прави първото описание на паметника.

Друг ценен ръкопис е старобългарски глаголически паметник от началото на XI в. – Мариинско четириевангелие [3]. Открит от Григорович в Зографския манастир заедно с други 12 ръкописа (Григорович 1848: 11–14; 95–95). Едва през 1852 г. Григорович дава

---

[1] Драгановият миней (наричан още Зографски трефологий) – се състои от 219 пергаментни листа. Повечето от тях се пазят в Зографския манастир (№ I. д. 8), части откриваме в РГБ, ф. 87 (Григорович), № 1725 и Санкт-Петербург (РГБ), 6 листа са в неизвестност.

[2] Зографското евангелие съдържа 304 пергаментни листа, от които 288 са с евангелски текст, а останалите 16 са показалец на евангелските четива, т. е. синаксар. През 1860 г. монашеското братство от Зографския манастир изпраща евангелието в дар на руския император Александър II. Той впоследствие подарява евангелието на библиотека в Санкт-Петербург (РГБ), където се съхранява и в наши дни под сигнатурата: глаг. 1.

[3] Мариинското четириевангелие е споделило съдбата и на други наши стари паметници – не е дошло до нас в своята цялост, изгубени са някои части, които и досега не са намерени, разкъсано и запазените му части се намират в различни книгохранилища и различни страни. Първоначално паметникът се е състоял от 23 тетради: 1. Григоровичевата част. Главната част на паметника – 171 лист, намира се в Григоровичевото събрание в РГБ (Григ. № 6 / М.1689).
2. Михановичеви листи. Консулът Миханович в Солун получава от един грък два пергаментни листа глаголическо писмо, без обаче да се знае от кой паметник са. Той дава този фрагмент на Ф. Миклошич, който през 1850 г. го издава под заглавие Glagolitischen Fragment Evangelium Joannis, XIX, 9–28(8). Това са части именно от „Мариинското евангелие“. След смъртта на Миклошич (1891) фрагментите постъпват в Националната библиотека във Виена, където и сега се съхраняват: Cod. slav. 146 (9)

Created by Universal Document Converter

малко по-подробни сведения за този глаголически паметник, и чак през 1866 г. Срезневски вече съобщава къде е намерено „Мариинското евангелие“ – в малкия скит „Св. Богородица“ на Атон. Определено В. Григорович е имал намерението сам да подготви паметника за издаване, но не успява. Какво всъщност представлява паметникът като цялост, се разбира едва след смъртта на Григорович (1876 г.), когато сбирката му постъпва в Румянцевския музей в Москва, където се пази и днес.

Много често в ръкописни сбирки по света се пазят отделни части на един и същи ръкопис. Разделянето на кодекса на фрагменти в славянската традиция е ставало най-често през XVIII и XIX в. – времето на събиране и съставяне на голяма част от известните днес колекции (Куев 1986, Иванова 2002: 194–212). Понякога знанието, че това са части на една и съща книга, не се е запазвало или е избледнявало така, че е било нужно да минат много години, докаго някой изследовател отново ги съедини. Нерядко дори и в наши дни не е възможно да се разбере със сигурност кой е разделил за първи път книгата и кога и къде частите ѝ са попаднали в ръцете на колекционери (Димитрова, Мусакова, Бояджиев 2005: 356).

В Зографския манастир, „в нишата на неговата болница“, Григорович намира служебен празничен миней от края на XIII в., устав, българска редакция, състоящ се от две части. За този паметник, пише: „Древнеславянский памятник, дополняющий житие славянских апостолов святых Кирилла и Мефодия “ (Григорович 1862: 13–14).

В Зограф В. Григорович открива сборник на новобългарски език – **Одеския дамаскин № 37(63),** обект на настоящото изследване. Ученият не оставя бележка за това, обаче опирайки се на труда на украинския учен Ф. Петрун, който се занимава с описанието на ръкописната колекция на В. Григорович, може да се заключим, че дамаскинът е открит през 1844 г. именно в Зограф (Петрунь 1927: 152). В третата глава на дисертацията ще се върна към този факт. Според изказаната хипотеза Одеският дамаскин № 37(63) е пример за тясната връзка на българските книжовни школи със Зографския манастир.

На 20 ноември 1844 г. ученият пристига в Хилендарския манастир. Тук е посрещнат много сърдечно и с доверие. Той работи в четири книгохранилища, преглежда и преброява около 800 книги и 80 ръкописа и хрисовули на български царе. Особена ценност за учения са хрисовулът на цар Константин Асен от края на XIII век и грамотата на цар Иван Александър от 1346 г. А на чардака на трапезарията на Хилендарския манастир съвсем случайно открива най-ранния славянски паримеен среднобългарски кирилски паметник от XII–XIII в. Според Григорович паметникът е

Created by Universal Document Converter

преписан от глаголически протограф. По своята древност ръкописът заема първо място между останалите славянски паримейници.

Става дума за Григоровичевия паримейник [1], на ръкописа липсва краят, последното четиво е за 6 август, има изгубени листове и по средата. И тук, както и в редица други случаи, влагата е повредила много листове. Григоровичевият паримейник е палимпсест – техника, при която оригиналният текст е отстранен чрез търкане или промиване, а след това страницата или страниците – са използвани за друг, нов текст; личат останки от гръцки текст, не по-късен от VIII–IX в.

Освен в споменатите два манастира, В. Григорович работи в още десет атонски православни манастира. Той открива много средновековни книги, жития, служби и ръкописи, посветени на живота на св. св. Кирил и Методий, св. Климент, св. Наум, св. Иван Рилски, Йосиф Брадати (Григорович 1848). Общото впечатление от манастирите на Атонския полуостров у В. Григорович не е възторжено. В славянските манастири, населявани при основаването им предимно от българи, най-печално е състоянието на славянските ръкописни паметници. Навсякъде следите показват, че ръкописите са многочислени, а Хилендарският и Зографският манастири са центрове за преписване и създаване на славянски ръкописи и книги. Но това голямо богатство се унищожава най-вече от невежеството на монасите и целенасочено от гръцкото духовенство.

През януари 1845 г. Виктор Григорович напуска Атон и прекарва два месеца и половина отново в Солун в търсене на следи от делото на св. св. Кирил и Методий. За тази цел той посещава и се запознава непосредствено с най-старите църкви и училища, проучва библиотеката на солунския митрополит. След Солун, Виктор Григорович следва маршрут на запад към Битоля – Охрид, отбелязвайки че в тези местности, население е смесено, главната част от които са българи. В Охрид живее в семейството на д-р Димитър Робев, завършил медицина в Европа. Ученият остава впечатлен от съчетанието на европейската култура с българския патриархален бит. В Охрид В. Григорович успява да прегледа няколко ценни ръкописа в главната катедрална църква „Св. Климент“, където открива Охридския апостол[2], среднобългарски писмен паметник от Охридската книжовна школа от XII век. Написан е на кирилица с глаголически вписвания от един главен книжовник и няколко негови помощници.

---

[1] Григоровичевия паримейник съдържа 104 л., 4°, пергамент, устав, българска редакция. Съхранява се в НБОНУ, през 1876 г. заедно с останалите ръкописи на В. Григорович постъпва в Московския Румянцовски музей (днес РГБ), където се съхранява под сигнатурата Григ. № 2.

[2] Охридският апостол съдържа 112 пергаментни листа. Съхранява се първоначално в НБОНУ, днес в РГБ, сигнатура Григ. № 13.

Created by Universal Document Converter

За Охридския апостол В. Григорович пише в дневника си: „В главната охридска черква, в шкафа, намиращ се в южната стена на първия вход, са захвърлени 69 гръцки и 23 славянски пергаментни на проста хартия ръкописи“ (Григорович 1848: 184). После, когато изброява намерените славянски ръкописи, добавя: „Апостол със синаксар, на пергамент в 4°, без начало и край, писан с устав с „юс голям“, но много рядко йотуван. В този кирилски ръкопис се намират следи от глаголица, именно две страници са писани до половината с кирилица, а по-нататък с глаголически букви; освен това има в текста цели думи и изрази, например името на св. Климент е написано с глаголическо начертание“ (Григорович 1848: 186). Впоследствие ученият пише: „Имах щастието да открия в Охрид кирилски препис на апостола, който смятам за най-забележителен от досега известните. В него две страници са написани до половина на кирилица, а другата половина – на глаголица, откриват се глаголически думи и букви“ (Григорович 1852). Григорович открива и две гръцки жития на Св. Климент, едното от които е съкратената редакция от XIII в. (Григорович 1848: 118). Посещава гроба на св. Климент и остава впечатлен от иконостаса с дървената статуя на светеца (Григорович 1848: 116–117).

От Охрид ученият тръгва към Струга – манастира „Св. Наум“ – Преспа. По пътя прави карта на местността около Охридското и Преспанското езеро (Григорович 1848: 135). След Охрид продължава пътуването си и достига Слепченския манастир, в който открива около 60 старинни ръкописни книги и стара икона на св. Кирил (Григорович 1848: 135–136). Ученият е впечатлен от факта, че в манастира се е запазило славянското богослужение, докато в останалите градове и села „от Солун и Охрид и от границите на Тесалия до Скопие и Мелник се служи на гръцки“ (Григорович 1848: 136).

Добре посрещан от монасите в Слепченския манастир, ученият си тръгва с няколко ръкописа, един от които е Слепченският апостол[1], среднобългарски книжовен паметник от XII в., съдържа 154 пергаментни листа и представлява палимпсест. Този ръкопис привлича особено вниманието на изкуствоведите със своята украсата в тератологичен стил с плетенични елементи.

След Охрид и Струга Виктор Григорович посещава редица други селища и манастири, между които: Прилеп, Велес, Щип, Струмица, Петрич, Серес. От Серес

[1] Слепченският апостол през първата половина на XIX в. все още е цял и се намира в Слепченския манастир. След това обаче е разкъсан на части през различни времена и при различни обстоятелства е изнесен от манастира. Днес тези части се намират в шест различни сбирки в библиотеките на Санкт-Петербург, Пловдив, Киев, Москва - Григоровичева част, Верковичева част, Сарафови фрагменти, Киевски фрагменти, Пловдивски фрагменти, Листът на Срезневски.

Created by Universal Document Converter

ученият се отправя на север по маршрута: Петрич, Мелник, Свети Врач (днес Сандански), Джумая (днес Благоевград), откъдето на 13 юни 1845 г. пристига в Рилския манастир. Природата около манастира въздейства с красотата си на Григорович. В тази българска обител той намира радушен прием. В Рилския манастир Виктор Григорович престоява само три дни. Редовете, които той посвещава на този блестящ български паметник, ярко се отличават от останалия текст на дневника му. Изложението на В. Григорович в „Очерк путешествия по Европейской Турции“ е характерно със строго деловия си тон (по-голямата част от текста е служебният му отчет), а за Рилския манастир, за архитектурата и живописта му, за срещите и разговорите си с Неофит Рилски, за манастирското училище и за всичко друго свързано с манастира, авторът пише с нескривано вълнение, пише с почит и възторг (Григорович 1848: 148–149). Струва си да препрочетеш Очерка на Виктор Григорович, дори само за прочетеш това, което пише за Рилския манастир. Само за трите дни, преживяни в Рила, ученият е почувствал, разбрал и осмислил основното, непреходното. „По архитектурата и по украсата може да се заключи за многообразните дарования и вкуса на трудолюбивия народ. Битолските българи са неговите архитекти, разложките и самоковските – неговите живописци“ (Григорович 1848: 150).

Впечатлен и изненадан от добрия ред и стройната система на преподаване в манастирското училище на Неофит Рилски, В. Григорович пожелава сам да е ученик в училището на Рилския манастир: „Възхитен бях от реда, начина на обучението и старанието на добрите мои съученици“ (Григорович 1848: 152), после продължава „в беседите с тях се запознавах с характера на българите, узнавах за техните способности и прилежание и наистина се научавах да уважавам този така незаслужено забравен народ... Това училище е достойно за особено внимание, понеже то обещава най-благодетелни плодове на народа, угнетяван за нещастие не само от неверниците“ (Григорович 1848: 152; 154). Предизвиква възхищение и личността на отец Неофит: „Трудовете на о. Неофит, български писател, неговата граматика на новобългарското наречие, заслужават особено внимание… В летописите на просвещението на българите името на отец Неофит ще остане незабравимо“ (Григорович 1848: 153). Ученият е учуден как с толкова малко пособия о. Неофит успява да обучава ученици си и му предлага руски книги, които Никифор благосклонно приема (Григорович 1848: 153).

Свещениците с удоволствие показват библиотеката на манастира, като с искрено съжаление обясняват причината за оскъдната книжнина, част от книгите са изгорени, някои – зазидани или унищожени от невежество (Григорович 1848: 155). В

Created by Universal Document Converter

библиотеката на Рилския манастир все пак успява да открие препис на Житието на св. Кирил, направен от Владислав Граматик през 1479 г., Пространното житие на св. Кирил, както и известните в науката Рилски глаголически листове[1] от XI в. Тези фрагменти от ръкописа са открити в светата обител от различни лица и в различно време: Първите два листа са намерени в Рилския манастир през 1845 г. от В. Григорович. Днес те се съхраняват в библиотеката на Руската академия на науките в Санкт-Петербург (сигнатура 24.4.15, фонд И. И. Срезневского). Първите сведения за тази находка Григорович съобщава едва през 1852 г. Неизвестно кога и при какви обстоятелства листовете попадат в ръцете на И. И. Срезневски, който съобщава за тях и ги издава. След смъртта на Срезневски следите на тези листове се губят. Едва през 1909 г. по-добре запазеният от двата листа е издаден от А. Илински (Илински 1909).

Още три листа са открити в Рилския манастир от Константин Иречек през 1880 г. в подвързията на ръкописния „Панегирик“ на Владислав Граматик от 1473 г. През 1936 г. Йордан Иванов открива два нови листа и няколко изрезки между външната кожена обвивка и подвързийните дъски на сборника – друг начин на унищожение на старите писмени паметници е използването на пергамента за подвързия. Засега такива случаи в науката са малко известни. През 1956 г. И. Гошев прави пълно издание на текста и фотографии на тези листовете (Гошев 1956). Всичките листове и изрезки са писани с кръгла глаголица. Рилските глаголически листове се състоят от 8 непълни пергаментни листа и 3 фрагмента от глаголическа старобългарска книга от XI век. Според някои учени старобългарският писмен паметник може да е от Симеоновата епоха.

След Рилския манастир Виктор Григорович посещава София, където е посрещнат враждебно от гръцкия владика Милетий, но въпреки всичко успява да разгледа софийските църкви, джамията Айя София, някогашната древна църква „Св. София“, а също и българското училище. По това време учител в града е видният възрожденски педагог Захари Круша. Пътешественикът посещава само най-стария Боянски манастир „Св. Пантелеймон“. В Очерка откриваме следната бележка: „В Бояна не намерих манастира, но по развалините, разхвърляни около църквата, забелязах неговите следи; църквата „Св. Пантелеймон“ е неотдавна подновена след турски обстрел. В нея аз намерих няколко ръкописа за манастирска употреба, в това число и два много любопитни“ (Григорович 1848: 161).

[1] Рилски глаголически листове се съхраняват в библиотеката на РАН в Санкт-Петербург (сигнатура 24.4.15, фонд И. И. Срезневского). Находките на К. Иречек и Й. Йорданов се пазят в Рилския манастир (№ 3/6).

Created by Universal Document Converter

Така Виктор Григорович открива за науката Боянската църква, макар че в описанията му не са отразени нейните великолепни стенописи. Ръкописите, за които говори са Служебник от XV и XVI в., прочутият Боянски поменик[1] на средновековните царе и патриарси, датиран между 1562 г. и 1612 г., написан в Драгалевския манастир „Света Богородица Витошка“ от монаха от Темешвар граматик Йов Касинец (Шишатовец). В него се поменават българските царе и царици, патриарси, ктитори и боляри от град София. Още един ценен ръкопис е Боянско евангелие[2], старобългарски ръкопис от XII–XIII в., първоначално написан с обла глаголица. В началото на 13 век глаголическият текстът е заличен. Пергаментите листове са използвани повторно, за написването на изборно евангелие, този път с кирилица. Съдържа 109 л., 4°, пергамент. Първите 8 листа липсват, не са съхранени и последните 15 листа. Във вида, който е имало евангелието през XIII век, навярно е съдържало 28 тетради с 224 листа. Ръкописът включва синаксар и миней. Съдържанието им е непълно поради загубата на страници. Началните букви са рисувани с киновар и оцветени.

За ценността на открития паметник В. Григорович пише в „Статьи, касающиеся древного славянского языка“: „Имам един образец палимпсест, моя собственост, намерен в Бояна, близо до град София. Кирилски евангелски текст с признаци на търновска рецензия, написан на старателно изтрито глаголическо писмо. Освен унциалните букви запазила се е и една дума, по която заключавам, че глаголическият текст е по-стар“ (Григорович 1852). Именно на Боянското евангелие В. Григорович и П. Шафарик се позовават като силно доказателство за старшинството на глаголицата.

Ученият продължава маршрута си през Софийско поле, минавайки през Вакарел, най-вероятно именно тук в църквата „Св. Николай“ открива интересен ръкопис на новобългарски език. В Очерка му откриваме следния запис: „Ехалъ я …до села Вакареллъ, гдѣ церковъ св. Николая“ (Григорович 1848: 162). После продължава: „Упомяну, наконецъ, что мнъ случилось также находить новоболгарскія рукописи, именно въ селахъ: Вакареллъ…Древнъйщая изъ нихъ восходитъ до половины XVIII столѣття“ (Григорович 1848: 191). Именно тук, в църквата „Св. Николай“, в село Вакарел, славистът открива **Одеския дамаскин № 39 (65),** обект на изследването.

Във Филипопол (Пловдив) украинският учен е посрещнат с подозрение и недоверие и той сам разглежда църквите, училищата и забележителностите на града (Григорович 1848: 164). После продължава към Балкана (Стара планина), следват

[1] „Боянският поменик“, съхранява се в РГБ в Москва, фонд 87.
[2] Боянското евангелие (Боянският палимпсест) съхранява се в РГБ, фонд 87, №8 /М. 1690.

Created by Universal Document Converter

Сопот – Карлово – Калофер. В последния град той се запознава с възпитаника на Одеската семинария – учителя Ботьо Петков, който преподава във временно училище, което, според В. Григорович е подредено и организирано. По това време (1845 г.) се строи новото, прочуто по-късно училище на Калофер, в което ще се преподават предмети на български език. Хората от балканските селища правят силно впечатление на учения с това, че животът им е дълбоко осмислен, че пазят народността (Григорович 1848: 167–169). След това през Туловско поле пристига в Казанлък, по–голямата част от многолюдния град на който са българи, образовани и гостоприемни. Обширното училище, което възпитава до 500 български деца, е снабдено с голяма колекция книги (Григорович 1848: 169).

Тръгва от Казанлък с изключително добри впечатления за българската общност, четирите църкви с красива иконопис, която е плод на българските майстори от Трявна и Шипка и стръмния град Шипка. В Очерка откриваме следния запис: „Отсюда направился я въ Шипку. Шипка… исключительно населена Болгарами. Здесь двѣ цѣркви, старая св. Константин и Елена и новая, еще строющаяся, Успенія Пресв. Богородицы. Въ первой хранится нѣсколько рукописей“ (Григорович 1848: 169). Един от тези ръкописи е **Одеският дамаскин № 36 (62).**

В Габрово В. Григорович е приятно впечатлен от добре организираното училище, с усилията на първия български учител Неофит Рилски и с материалната подкрепа на одеските българи, най-вече на Васил Априлов и Никола Палаузов. В училището преподават подготвени учители и тук се учат 200 ученика от цялата страна. В габровци Виктор Григорович вижда „...самочувствие и известна самостоятелност, която се дължи на търговската дейност на жителите, които въобще се отличават с енергия и общителност“ (Григорович 1848: 171). В Габрово проф. Григорович се запознава с одеския търговец Николай Хр. Палаузов, пристигнал да инспектира Габровското училище. От Палаузов славистът разбира за Бориловия Синодик (Синодикът на цар Борил)[1] от 1211 г., закупен малко преди това от ценителя на старини във Велико Търново Стоян Ахтар.

Този паметник е среднобългарско книжовно произведение от началото на XIII в. и е важен извор за историята на Второто българско царство. Създаден е във връзка със събора срещу богомилите, свикан от цар Борил през 1211 г. Тогава по царско

[1] Борилов синодик („Синодик, който се чете в първата неделя на Великия пост“) днес се пази в НБКМ под № 289. Библиотеката притежава и втори, по-късен препис (№ 432), направен през XVI в., който е открит от Марин Дринов.

Created by Universal Document Converter

нареждане е преведен на български език гръцкият Синодик от 843 г., съдържащ опровержения и анатеми срещу различни по-стари ереси, разпространени във Византия. Към превода е прибавена отделна глава, в която се излагат и проклинат схващанията на богомилите. В. И. Григорович пръв съобщава в Очерка за съществуването на този ръкопис. Освен В. Григорович, друг учен – Ф. Успенски се интереува от този ръкопис и публикува част от текстовете (Успенский 1893). Проф. М. Попруженко издава монография „Синодик царя Борила“, която представлява фундаментално изследване на славянски паметник, с текстовете от Синодика[1] (Попруженко 1928). Наскоро излезе ново издание на Бориловия синодик (Божилов, Тотоманова, Билярски 2012).

Следвайки маршрута на научното си пътуване, В. Григорович посещава старата столица Търново, пребивава няколко дни в Преображенския манстир. После в Свищов се запознава с един от видните възрожденски педагози – Христаки Павлович, посещава четири църкви в Свищов, в една от тях открива ръкопис „на новоболгарском языке“, Този ръкопис е **Одеският дамаскин № 38 (64),** открит от В. Григорович в последните дни от научната командировка.

На 11 юли 1845 г. ученият преминава река Дунав при румънския град Гюргево и завършва своето пътуване по славянски земи. Така В. Григорович за единадесет месеца по българските земи посещава Македония, Тракия и Мизия до Дунав, Атонския полуостров, проучва паметници от византийския период, събира ценни глаголически и кирилски ръкописа от XI и XVIII в. Пълното описание на тези ръкописи по-късно правят А. Е. Викторов (Викторов 1879) и В. Н. Мочулски (Мочульский 1890).

Ученият завършва пътеписа си по български земи с думите: „Тук е краят на моето странстване по краища, паметни във всички периоди на историята и пътища, незабравими за любителя на древната славянщина. Всички понесени от мене трудности и несгоди, убиващи бодростта на духа, леко можах да забравя при първото съображение с какъв народ се запознах и при какви обстоятелства“ (Григорович 1848: 177). Потомците на бележития славист В. И. Григорович с право смятат, че „...нито една експедиция не е донесла на науката такива огромни резултати, както пътуването на Григорович“ (Маркишка 1978: 78).

[1] http://archive.org/details/bulgarskistarini08bulguoft/page/n3/mode/2up?view=theater – посетен на 25.01.2022

Created by Universal Document Converter

2.2. АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРИСТИКАТА И СЛАВИСТИКАТА, ЗАСЕГНАТИ В „ОЧЕРКА“

По време на пътуването си по българските земи Григорович разгледжа повече от 455 славянски ръкописни книги, снима копия от 120 грамоти, посещава български селища и манастири, което му позволява да открие множество български писмени паметници. Част от тях той описва, други отнася със себе си.

В „Очерка“ ученият отбелязва, че във всеки град или по-голямо село има училища, в които се преподава българска и славянска граматика, българска история, география, аритметика и богословие. Според сведения, отразени в Очерка през 1845 г. (десет години след откриването на първото българско светско училище в Габрово) в Северна България има 26 училища, в Тракия 16 и в Северна Македония – 9 училища. В наблюденията си славистът стига до категоричния извод, че едно от условията за бъдещето културно развитие на българския народ е българите да имат свои йерарси (владици), които да имат присърце не само неговите материални, но и умствени и нравствени интереси. А българският народ има потенциала да реализира с пълен успех културно-националните и просветните си идеи (Григорович 1848).

Впечатленията и резултатите от научната си мисия ученият отразява в труда **„Очеркъ путешествіята по Европейской Турціи“** (С картою окресностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ)“, първото издание на което излиза в ограничен тираж в гр. Казан (Григорович 1848) в книжка III „Ученые записки Казанского университета“ под заглавие „Очеркъ ученаго путешествія по Европейской Турціи“. Всичките цитати в настоящата работа се правят по първото издание на Очерка на В. И. Григорович [1], което днес е библиографска рядкост. Един екземпляр от 1848 г. се съхранява в Научната библиотеката на Одеския Национален Университет „И. И. Мечников“. В работата използвах това издание на „Очерка“ на В. И. Григорович.

Публикуването на „Очерка“ (Григорович 1848) обаче не става лесно. Пътеписът, съставен от отчетите на В. Григорович, е представен в „Редакция Ученых Записок“ през февруари, но значително окастрен от царската цензура, едва през юли, получава разрешението за печат. По тази причина В. Григорович в писмото си от 30 юли 1848 г. се обръща към И. Срезневски за помощ в напечатването на Очерка му: „..Печатая свое путешествие по Турции, изготовилъ къ нему небольшой чертежъ и затрудняюсь теперь

[1] http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2354 посетен на 25.01.2022. Изказвам благодарност на администрацията на НБОНУ в съдействието в процеса на проучването на „Очерка“, както и за предоставените отлични условия на работа.

Created by Universal Document Converter

тѣмъ, позволитъ ли это цензура. Мнѣ общеизвѣстно, что есть нѣкоторые ограничения относително печатания картъ… Можетъ быть, дѣло зависитъ отъ Вашего разрѣшения: тогда нельзя ли будет имѣтъ на чѣртеже подписание Ваше“ (Срезневский 1937: 26). Може да предположим, че известният руски славист и палеограф И. Срезневски успява да съдейства в публикуването, защото на 18 ноември 1848 г. Срезневски получава емоционално писмо от Григорович „... И наконец книгу свою отпечатал!„ (Срезневский 1937: 44). Тук трябва да кажа, че „Очерка“ на Григорович е публикуван с картата на околностите на Охридското и Преспанското езеро, както желае ученият.

През 1877 г., броени месеци след смъртта на В. Григорович, в навечерието на Руско-турската война, станала за България освободителна, в Москва е направено второ издание на книгата с пропагандна цел под заглавието „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи (съ картою окресностей охридскаго и преспанскаго озеръ) Виктора Григоровича“ (Григорович 1877). Именно това издание на „Очерка“ придобива широка известност. В България „Очеркът“ е издаден фототипно по второто московско издание през 1978 г. по повод стогодишнината от смъртта на В. Григорович (Григорович 1978). Второто издание и днес е по-удобно за позоваване на В. Григорович, понеже е по-достъпно от първото. През 1977 г. излиза българското издание, което значително облекчава изследванията на българските автори.

Преди да се прибере, Виктор Григорович продължава научната си командировка в славистичните центрове на централно европейските държави, работи в Будапеща, Виена, Прага, Загреб, Лайпциг, Берлин и през 1847 г. се прибира в гр. Казан. Още преди да се завърне в Казан, на 11 май 1847 г. Виктор Григорович е утвърден за професор по история и литература на славянските езици в Казанския университет, а през 1851 г. е избран за член-кореспондент на Санкт-Петербургската академия на науките. Веднага след пристигането си на 19 юли 1847 г. започва да чете лекции и изнася научни доклади по въпроси от историята и културата на южните славяни и преди всичко на българите (Григорович 1847; 1849; 1851;1852).

Заслугите на проф. Виктор Григорович към българския народ са отбелязани компетентно от редица български учени. Още през 1915 г. проф. Иван Шишманов, открива дневника на учения от времето на пътешествието и публикува студия „В. И. Григорович, неговото пътешествие из Европейска Турция (1844–1845г.) и неговото отношение към българите“ по случай стогодишнитата от рождението на професора (Шишманов 1916), в която за пръв път публикува извадки от дневника на проф. Виктор Григорович и анализира сведенията за неговата ръкописна сбирка. Проф. Шишманов

Created by Universal Document Converter

обобщава заслугите към българите на проф. Григорович така: „...за нас, българите Григорович има голямо значение. Нему ние дължим първото научно изследване на новобългарския език...“ (Шишманов 1916: 299). В. И. Григорович, разкривайки в Очерка образите и делото на св. св. Кирил и Методий, св. Климент Охридски, св. княз Борис, цар Симеон Велики, също добавя нови сведения за живота на св. Иван Рилски и Йосиф Брадати. Огромната заслуга на учения пред науката се състои най-вече в това, че той спасява от унищожение или загубване голям брой паметници на старата българска писменост и култура. Между книгите и ръкописите, които е събирал има и такива, чиято научна стойност е неоценима (Шишманов 1965: 296–297).

И. Шишманов отбелязва, че украинският учен е основоположник на строго неромантичното изучаване на славянския юг, изтъквайки заслугите му, отделя голямо място на старобългарските ръкописи: „Григорович има щастието в своето пътешествие по Балканите да извлече от мрака на забравата стотина славянски паметници. Много от тях той описва, а други прибира и отнася със себе си, като ги спасява така от гниене в подземия“ (Шишманов 1916: 299). Тук заслужава да споменем, че пътешествайки по български земите, В. И. Григорович, освен да „прибира“ (при благосклонна оценка) древни паметници, умее и да ги довери на някого. На българи, които научно да ги изследват и да ги обнародват. По този начин част от ръкописите от сбирката на Григорович се връщат обратно в България (Брага 2021б).

В. Григорович, посветил живота и изследователска си дейност на южните славяни и най-вече на българите, упорито и последователно изгражда своите научни тези и разкрива на научния свят, че на Балканския полуостров има един самобитен народ, съхранил през вековете своя език, бит и книжовни традиции (Караиванов 2014: 77).

Научният принос за славистиката и българистиката на бележития украинец В. И. Григорович и Очеркът му може да обобщим по следния начин: За първи път, обобщавайки резултатите от своята научна командировка, в печата, с редица статии и публикации, В. И. Григорович привлича вниманието на славистите върху известието за съществуването на две азбуки у южните славяни, той доказва, че глаголицата е преди кирилицата, нещо, в което по онова време, още не са убедени славистите – „О древней письменности славян“ (Григорович 1851). Повторно изяснява въпроса, че глаголицата е по-старата писменост от кирилицата и говори за писмения език като за начало на духовното единение, сплотило разнородните славянски племена и съхранило по голямата част от древния език. Според него историческите въпроси на средновековна България трябва да се разглеждат след основно познаване на византийската история и

Created by Universal Document Converter

извори. В статията „О значении церковнославянского языка“ разработва въпроса за паметниците на църковнославянската литература (Григорович 1849).

Славистът доказва, че българският език започнал още в XI век да взема граматическите форми на съвременния български език и че се е развил самостоятелно, без чуждо влияние, и че в него има две основни наречия – източно и западно. Авторът намира, че на този език св. св. Кирил и Методий са превели Библията – „Изыскания о славянских апостолах, произведенных в странах Европейской Турции“ (Григорович 1847). В тази статията споделя, че главната цел на научна му командировка е била да търси писмени паметници за живота и книжовното дело на славянските апостоли. В студията са публикувани две неизвестни жития на св. Климент Охридски в преписи от XIII и XIV в., намерени в Охрид (Шишманов 1965: 195)

В следващото научно съчинение „О древнейших памятниках церковнославянский литературы“ Григорович разглежда средновековните писмени паметници и техния характер. Авторът ги разделя на пет групи по реда на възникването на църковните средища у православните християни. Дотогава славистите делели ръкописите на три групи: български (най-стари), сръбски и руски. Проф. Григорович разделя паметниците на охридски от XI век (глаголически), киевски от XI век, търновски от XI век, ипекски от XII век и сръбски от XIV век. В този труд за пръв път ученият съобщава за Охридските глаголически листове и Рилски глаголически лист, като отделя специално внимание на значението им за старобългарската литература (Маркишка 1978: 80).

Гореспоменатите и други статии са събрани и издадени в „Статьи, касающиеся древнего славянского языка“ (Григорович 1852). В този сборник за пръв път се съобщава за Паисий Хилендарски и значението на неговата история (Пенев 1976: 682), също тук ученият посочва книгата „Неделник“ на Софроний Врачански като първа новобългарска печатна книга (Сергеев 1978: 166). Всичко това говори за специалния интерес на В. Григорович към България още преди пътуването му. На практика славистът, отделяйки голямо внимание на изучаването на България, е единственият от колегите му в науката (Прейс, Бодянски, Срезневски), който още преди научната командировка започва да преподава български (Мурзалиев 2015: 57).

Ученият славист за първи път научно обосновава и въз основа на богатите си лични впечатления определя източните и западните български говори като две диалектни езикови групи на единния български език, общ за всички българи, населяващи различните краища на Балканския полуостров. След като привежда неоспорими научни аргументи и съображения, той прави следното заключение: „.. аз

Created by Universal Document Converter

бих разделил цялата област на българския език на две половини, в които различията в употребата му могат да се нарекат диалектни. Първата ще нарека *западна,* защото тя обхваща цяла Македония до Доспатските планини, и в северна посока, включва част от Дунавска България до самия Видин; втората – *източна,* т.е. страната на изток от Доспат – и на север и на юг от Балкана…“ (Григорович 1848: 194).

В статията, посветена на В. Григорович, И. Шишманов отбелязва в послеслова: „Още повече се издигна Григорович в очите на българите в борбата за културното, моралното и политическото владеене на Македония против все повече засилващата се сръбска пропаганда. В горещата полемична литература, която възникна на почвата на тая, кое явна, кое подземна борба, Григорович зае скоро със своя Очерк първо място между най-компетентните защитници на българщината в Македония. Няма по–сериозна брошура, статия или монография върху македонския въпрос, която да не се опира между друго на необоримите свидетелства и аргументи на В. И. Григорович“. Според И. Шишманов, ученият зае със своя Очерк първо място между най–компетентните защитници на българщината в Македония (Шишманов 1916).

Почти сто години по-късно литературата по този проблем толкова е набъбнала, че трудно се поддава на обхващане, а оценката на Шишманов е по-валидна от всякога. Тъй, с пътешествието и публикуваното на дневника си, В. Григорович продължава да е обект на специално внимание и до ден-днешен за българските учени и за чуждестранни изследователи, живели или поне печатани в България (Дроснева 2014: 166).

Дори днес в научните постижения на В. Григорович се вплита многострадалният национален въпрос на Балканите, провокиран от Берлинския договор (1879). Проф. П. Павлов наскоро дава следния коментар, позовавайки се на Очерка: Ерудираният познавач на славянските езици като Григорович не споменава и дума за „македонски“ език, не прави разлика от гледна точка на науката между говорите в Скопие и в другите български краища… За изконната българска същност на „славянското население“ свидетелстват не само научните наблюдения, но и ясно изразеното национално самосъзнание на срещнатите от Григорович македонски българи… Това самосъзнание не се е появило от нищото, не е „създадено“ през модерната епоха…, а очевидно датира още от Средновековието, наследено е от деди и прадеди... (Павлов 2021).

За старобългариста Куйо Куев „Очеркът“ и други Григоровичеви материали се превръщат в изключително ценен източник за изследване на скиталчествата на българските средовековни ръкописи, включително и дамаскините. К. Куев активно работи с московската и одеската сбирка на В. Григорович и майсторски възсъздава

Created by Universal Document Converter

съдбата на десетки стари български ръкописи. В процеса на изследванията Куев, както и повечето наши учени разчитат на описите на В. Мочулски (Одеса) и на А. Викторов (Москва). Чрез тези два описа В. И. Григорович се вплита в българската наука, както и чрез по-късните публикации на Ф. Петрун, Н. М. Петровски, А. А. Кочубински, И. И. Срезневски, А. А. Котляревски, М. Г. Попруженко.

На живота и творческото наследство на Виктор Григорович са посветили специални изследвания още Стоян Романски (Романски 1937: 97–176); Куйо Куев (Куев 1979: 59–66); Д. Маркишка (Маркишка 1978: 67–83), Е. Дроснева (Дроснева 2014), украински автори (Григораш 2007; Колесник 2001), редица други европейски автори. Името на Григорович влиза българската и славистиката, и не само – в много от големите български градове има улица, именувана на големия учен, и то в централната част; няколко училища носят неговото име. За приемствеността между поколенията говори и фактът, че наред с останалите слависти, В. Григорович неотменно присъства в лекционни курсове за историци и филолози. Бележитият украинец влиза в списъка на стоте най-влиятелни чужденци в българската история (Пантев, Гаврилов 1999).

Обаче с голямо съжаление трябва да кажа, че в родината му, в Украйна, нито в гр. Одеса, нито в гр. Киев има улица, булевард или училище, които да носят името на прочутия славист. Доколкото ми е известно има само паметник на професор В. И. Григорович в гр. Елисаветград (днес гр. Кропивницкий, Украйна), където професор В. И. Григорович прекарва последните си години.

За значението на Очерка, който е актуален дори и днес, говори фактът, че съвсем скоро в становището си от 31.08.2020 Научният архив на БАН в спора относно рожденото място на Неофит Рилски (Баня или Банско), в едно от мненията, че Неофит е родом от Баня, се позовава на руския изследовател Виктор Григорович, който лично се е срещал с Неофит. Без да вземам каквато и да е страна в спора, понеже това е извън рамките на компетентността ми, тук ще си позволя да се обърна отново към Очерка, където откривам следния запис: „Я посѣтилъ уже много монастырей, но нигдѣ, даже на атонской горѣ, не нашелъ того, что такъ краснорѣчиво говоритъ въ пользу обители св. Іоанна. Я нашелъ здѣсь училище…. Всѣ предметы преподаетъ отчетливо и ясно опытный наставникъ, о. Неофитъ, замечатѣльный автодикактъ. Родомъ изъ Бани, что въ разложкомъ округѣ...“ (Григорович 1848: 152)

В. И. Григорович публикува други изследвания, приети със съмнения, или изобщо неприети, заради поставените в тях тези. Преобладаващата част от тезите обаче днес са категорично доказани. Изследователската обиколка на Виктор Григорович има важно

Created by Universal Document Converter

значение за опознаването на българското книжовно наследство, език и култура, а и на самите българи от страна на тогавашната руска и европейска наука.

Интересът на проф. В. Григорович към българската книжнина и наука се доказва и от неговото участие като член в Българското книжовно дружество в Браила, основано през 1869 г. и прераснало през 1911 г. в София в БАН. Като един от ръководителите на Славянското благотворително общество през трагичната за българите 1876 г. проф. В. Григорович участва в университетска организация, която взема решение всеки преподавател и служител в Новоросийския университет в продължение на 11 месеца да внася определена сума за подпомагане на пострадалите българи (Бачинский 1962: 252).

Така изпълнил най-успешната научна експедиция през XIX век, В. Григорович на 32 години става професор по славяноведение в две катедри, преподавава в два университета (Казански и Московски), а на 36 е избран за член-кореспондент на Санктпетербургската академия на науките, по-късно дори получава от руското правителство звание статски съветсник (съгласно „Табеля о рангах“ званието дава право на потомствено дворянство). Въпреки това ученият остава незадоволен от научното си пътуване. Подложен на постоянен контрол и цензуриране в Москва и Казан, В. Григорович се мести в Одеса, където прекарва последните 11 години от живота си. Той се отнася винаги топло и загрижено с емигрантите от България, посещава редица български села с цел да постави там основите на училищното дело.

По спомени на колегите му по Одеския период обаче с голямо нежелание говори за предишното пътуване и планира нови изследователски обиколки по българските земи. За съжаление, Виктор Григорович умира скоро след пенсионирането си, което проваля замисленото. Славистът пази „Очерк“ с лични бележки, който смята да издаде в пълен обем, но не успява. След смъртта му този личен екземпляр така и не е открит. В крайна сметка, както подчертава проф. Боню Ангелов, научният архив на В. Григорович съдържа много информация, която и до днес не е оползотворена напълно от българската наука. Пример за това са и Одеските дамаскини.

Научната дейност на проф. Виктор Григорович засяга в една или друга степен всички области на българознанието: средновековната история на българския народ, езикознание (старобългарски език и палеография, новобългарски език, българска диалектология, история на новобългарския книжовен език), фолклористика и етнография. И всичко това става във време, когато такъв комплекс от науки не съществува. Ето защо с пълно право можем да смятаме проф. Виктор Иванович Григорович за един от основоположниците на българската филология.

Created by Universal Document Converter

Всички тези факти показват, че българската научна мисъл и общественост подобаващо е „отчела“ заслугите на учения Виктор Григорович за науката, образованието и опазването на българското минало. С времето като резултат се очертава устойчив кръг от учени, занимаващи се с българските въпроси в областта на хуманитарните и обществените науки, регионалните, краеведческите и манастирските дирения. Устойчив е и кръгът информация за самия проф. В. И. Григорович – жизнен път, изследователска дейност, преподавателски изяви, теренни проучвания. В бъдеще обаче смятаме, че има смисъл и бих насочили усилията си към все още непубликувана на български език монография за бележитият украинец В. И. Григорович.

В заключение ще обобща, че В. И. Григорович – „смиренный гамал, носильщик науки“ (както сам се нарича) – всъщност става първият учен, извършил дълго и опасно пътуване из българските земи, и единственият учен, който обръща специално внимание на българските ръкописни източници от XV – XVIII век, част от които успява да въведе в научно обращение. Високо оценявайки приноса на В. Григорович за науката, трябва да кажем, че той стои в началото на историческата славистика и българистика в Казанския университет, както и оставя след себе си цяла школа от слависти, историци и археолози в Одеса.

Created by Universal Document Converter

ТРЕТА ГЛАВА. ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ.

ПАЛЕОГРАФИЯ. КОДИКОЛОГИЯ. ДАТИРОВКА.

През цялата си научна и преподавателска дейност (1842–1875 г.) Виктор Григорович се занимава със събиране на ръкописи. Най-ценните от тях ученият придобива през 1844–1847г. по време на научно пътешествие по българските земи. От това пътуване той донася над 130 оригинални ръкописни книги, фрагменти от ръкописи (включително откъси от по 1–2 листа), без да се броят преписите, снети на място от оригиналите. Повечето от ръкописите са придобити в атонските манастири и различни книжовни центрове на България. Но от всичко личи, че със събирателство на книги В. Григорович се е занимавал цял живот, и „географията“ на ръкописите е много широка. По тази причина е много интересна работата на украинския изследовател Ф. Петрун (Петрунь 1929), който си е поставил за цел въз основа на печатни източници и най-вече налични списъци, да идентифицира възможно най-много ръкописи, които са били някога собственост на Григорович. Също да определи мястото на откриването им, а в някои случаи и място на написването, факти от придобиването на определени ръкописи, както и местата, на които са били съхранявани след това ръкописите на Григорович. Разбира се, точни сведения за обема на ръкописите няма, но работата на Ф. Петрун без всяко съмнение е ценна и максимално изчерпателна (Петрун 1929).

Ф. Петрун подчертава, че ученият придобива ръкописи по различни начини: тук се включват и покупка, и даряване, и обмяна, и преписване на ръкописи. Всички тези начини са познати на колекционерите от онова време. Трябва да отбележим, че В. Григорович разполага с доста скромни средства за придобиване на ръкописи, отпуснати за научната му командировка. Някои книги той купува, други ръкописи разменя срешу печатни църковни книги, които специално носи със себе си. В редица случаи, особенно в случаите, когато вижда как ръкописите загиват от небрежност и нехайство, ученият взима „парчета“ (откъси) от ръкописи без да пита, когато оглежда чардаци, мазета, където десетки книга са трупани на пода като боклук (Петрунь 1929: 7–8, 11–12). Особено много такива книги Григорович открива в атонските манастири, конкретно в Зографския манастир, за което споменава в Очерка (Григорович 1848).

Получените по един или друг начин ръкописи Григорович записва в списъци, за да може после да ги опише. Някои ръкописи като Мариинското евангелие впоследствие са описани от ученият по-подробно, в някои той оставя бележки като посочва мястото откъдето са взети – такъв е случаят с Одеския дамаскин № 36 (62), в който на л. 1

Created by Universal Document Converter

откриваме бележка на Григорович: „Шипка“. Понякога ученият посочва автора, времето на откриване на паметника, гръцкия първоизточник – така в л. 1 в Одеския дамаскин № 38 (64) ученият посочва: „64. Рукопись на новоболгарском языкѣ, XVIII в. Переводъ съ греческого Йосифа Брадатого“. В някои случаи славистът посочва други, познати на науката, сборници за сравнение, така в № 36 (62) на л. 1 Григорович отбелязва: „Ср. в Люблянской рукописи… нет начала, т.е. первая треть страниц нашей рукописи...“ Четирите Одески дамаскина пазят и други интересни бележки, направени от ръката на профессор В. Григорович, всичките са определени от него като „рукописи на новоболгарском языкѣ“ (Григорович 1848).

След успешната обиколка по славянски земи, В. Григорович с изключително усърдие продължава научната си работа, но започва да мисли за своето преминаване на служба в гр. Одеса, където вече съществува висшо учебно заведение – Ришельовския лицей [1]. Ученият смята за възможно да организира към Ришельовски лицей Катедра славянска филология. За този факт говорят точни сведения, тъй като през 1860 г. той съставя по този въпрос специална записка (Успенский 1890: 19–20), в която предлага подробна програма за проучването на византийско-славянските научни връзки, я които трябва и може да бъде изпълнена в Одеса много по-лесно, откакто в Русия.

Със заповед на Министъра на народната просвета от 27 март 1865 г. Григорович е назначен като професор в Императорския Новоросийски (Одески) университет [2]. Той е първият декан на Историко-филологическия факултет и ръководител на Катедрата по история и литературата на славянските диалекти.

След като се мести в Одеса, В. Григорович не изоставя събирането на ръкописни паметници. Според свидетелството на А. Кочубински, в Одеса Григорович „е заменял, купувал, дарявал“ ръкописи (Кочубински 1880: 312). Освен това Григорович щедро разменя своите ръкописни съкровища с други учени: Ф. И. Буслаев, И. И. Срезневски, Н. С. Тихонравов, П. И. Шафарик, И. В. Ягич. и др. Това обяснява факта, че точният

[1] Ришельовският лицей (на руски: Ришельевский лицей) е престижно средно училище в Одеса, Руската империя. В него са учили и деца (вкл. българи) от страни извън империята. Наименуван е в чест на градоначалника на Одеса и губернатор на Новорусия, херцог, а впоследствие министър-председател на Франция Арман дьо Ришельо, по чиято инициатива е създаден. Лицеят е учреден с указ на император Александър I през 1817 г. През 1865 г. на негова основа е създаден Императорският Новоросийски университет. Възпитаници на лицея през годините са били българите: Спиридон Палаузов, Николай Палаузов, Владимир Палаузов, Найден Геров, Димитър Мутев, Андрей Петкович, Киро Тулешков, Сава Радулов и др.

[2] Руският император Александър II на 11 юли 1864 г. подписва указ за създаването на Императорския Новоросийски университет, състоящ се от три факултета – Историческо-филологически, Физико-математически и Юридически. В същото време е определено, че университетът ще бъде открит на 1 май 1865 г.

Created by Universal Document Converter

брой на ръкописите на В. Григорович е труден за определяне. Въпреки информацията, че в хода на цялата си научна дейност славистът е събрал не по-малко от 200, а вероятно и повече ръкописа, в края на живота, той е притежавал не повече от половината от ръкописите, придобити по различно време (Петрун 1928: 161). Това се обяснява с факта, че В. Григорович е дарявал ръкописите, които са му принадлежали, на научни институции, особено на тези, с които той е бил свързан по служба. Известни институции, получили ръкописни дарове от Григорович са: Библиотеката на Академията на науките (Русия) – 1852 г. и 1858 г., Археографската комисия – 1853 г., Казанския университет – 1853 и 1856 г., Одеското общество за история и древност (Одески археологически музей). Най-големият дар, направен от проф. В. Григорович, е неговият подарък на Имрераторския Новоросийски университет през 1864 г.

Още през 1863 г. В. Григорович е смятан в Министерството кандидат „номер едно“ в Катедрата по славянознание на Новоросийския университет. Но вероятно, имайки желание по-добре да укрепи кандидатурата си, през 1864 г. ученият предлага на попечителя на Одеския учебен окръг да приеме в дар от него за Новоросийския университет колекцията си от книги по славянознание и колекция от ръкописи (Успенский 1890). Това една от най-значимите колекции[1], подарявани някога на университета. Уникалната колекция ръкописи и редки книги е т. нар. **сбирка на Григорович**, известно време се съхранява в университетската библиотека, а понастоящем се пази във фондовете на Одеската национална научна библиотека [2]. Впоследствие ценната колекция е описана от М. Г. Попруженко [3] (Попруженко 1916).

По-късно сбирката е разделена на две, една част от колекцията на Григорович днес се пази в РГБ, фонд 87 (Викторов 1879)[4], другата – в ОННБ. В Одеската част на сбирката се пазят **Одеските дамаскини.** Досега тези ръкописи се споменават спорадично в описи на някои изследвания с обобщаващ характер.

---

[1] Ръкописият дар на В. И. Григорович представлява отделна библиотека „Отдел по славянской филологии профессора В. И. Григоровича“ и съществува от самото начало на университетската библиотека. Общият брой дарени от Григорович книги са 61 рукописа, 650 сочинения в 761 тома, в последващите години отдела продължава да се попълва с други издания от личната библиотека на учения, през 1868 г., в университета са изпратени още няколко ръкописа на В. Григорович. http://liber.onu.edu.ua/pdf/dariteli.pdf - посетен на 26.01.2022.

[2] В резултат на сливането на големите одески библиотеки през 1930–1933 г., колекцията на В. И. Григорович преминава във фонда на Одеската научна библиотека „М. Горки“, а от 2015 г. в Одеската национална научна библиотека, където се съхранява и днес. Във фондовете на университетската библиотека остава само един ръкопис от библиотеката на В. Григорович.

[3] http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/9425 – посетен на 26.01.2022.

[4] http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/viktorov.pdf – посетен на 22.04.2022.

Created by Universal Document Converter

Малкото сведения за ръкописите откриваме в работите на Куйо Куев (Куйо 1979: 59–66); Д. Петканова (Петканова 1963: 79–88); Ст. Романски (Романски 1937), Е. Дьомина (Дьомина 1968–1985), Е. Мирчева (Мирчева 2001), в описанието на В. Н. Мочулски[1] (Мочульский 1890: 110–118). В описите на В. Мочулски и Д. Петканова има разминавания относно времето на създаването на два от Одеските дамаскини. Сега, с развитието на научното познание за дамаскините, се усъвършенстват и методите на датиране. В настоящата работа, основавайки се на научни наблюдения и методите на научния и сравнителния анализ, ще коригирам някои данни за Одеските дамаскини.

Палеографските констатации, необходими за датирането на недатираните паметници, ще се правят въз основа на атрибутирани паметници. Именно тези ръкописи предлагат съвкупност от графични, правописни, езикови закономерности, които ще се използват за установяване приблизително време на написването на недатираните паметници, възможното авторство и книжовно-калиграфска школа, където са създадени Одеските дамаскини. Ръкописните паметници представляват интерес както с оглед цялостното ѝм изследване и въвеждане в обращение, така и във връзка с уточняване на времепоявата ѝм, авторство, съдържание на сборниците. Липсата на изследвания по тази тема поставя необходимостта Одеските дамаскини да бъдат изследвани в цялата им пълнота; да бъде определено мястото на тяхното първоначалното създаване и тяхната съдба; да бъде определена ролята ѝм в дамаскинската традиция.

Ще подчертая, че използвайки фундаменталните изследвания на Е. И. Дьомина, се опитах да отида по-напред в заключенията. Да направя характеристика на изследваните Одески дамаскини не само по устойчивия състав, според който ръкописите са от III и IV новобългарски тип, а да получа ясна характеристика за принадлежност към конкретна калиграфско-художествена школа, да направя връзка с други ръкописи, с които оформят родствени групи.

Това, което не влиза в обсега на настоящото изследване са морфологичните и синтактичните особености на ръкописите, което ще е предмет на по-нататъшното проучване. На първо място като цел стои палеографското и кодикологично описание на ръкописите. След това вече ще може да се премине към изпълнението на езиковедски задачи. Изложението в тази глава има за цел:

[1] http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/mochulskiy.pdf – посетен на 26.05.2022.

Created by Universal Document Converter

- да представи възможно най-пълно комплексно палеографско и кодикологично описание [1] на четирите Одески дамаскина;
- чрез анализ на водните знаци, графика, украса и орнаменти да се добави допълнителна информацията относно времето на създаване на ръкописите, от което би могло да се достигне до предатиране на Одеските дамаскини № 36 (62) и № 37 (63);
- чрез анализ и сравнение с атрибутирани ръкописи да се направи взаимовръзката между сборниците с познати в науката ръкописи, за да се подтвърди или отхвърли тезата относно калиграфско-художественото средище, в която са работили книжовниците, създали ръкописите;
- да бъдат открити и анализирани всичките приписки и бележки, които биха могли да ни насочат към личността на преписвача, а също биха дали информация за материалните и духовните условия през епохата.

3.1. ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ – ДОСЕГАШНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ И СПОМЕНАВАНИЯ В НАУЧНИЯ ПЕЧАТ

За да се систематизират натрупаните знания за Одеските дамаскини от сбирката на Григорович смятам за необходимо да се даде подробно и систематическо изложение на историята на проучването на тези паметници, започвайки от първите сведения за Одеските дамаскини и завършвайки с трудове от последните години.

Четирите ръкописа от събранието на В. И. Григорович се отнасят към типа сборници, които е прието да се наричат д а м а с к и н и (Петканова 1965; Дьомина 1968–1985; Мирчева 2001). Ученият купува новобългарските дамаскини през 1844–1845 г. в селата Шипка, Вакарел, Свищов и Зограф. През 1927 г. Ф. Петрун, описвайки ръкописите, които се съхраняват в Одеската национална научна библиотека, пише: „Тут Григорович купив книгу на простоболгарскомъ языке, (запис щоденника – Ж XV 89). Дійсно, у групі чотирьох новоболгарських рукописів Григоровичем відзначено і рукопис з Вакарел. У складі Одеськоі збірки: рукопис № 36/62 – з Шипки, №37/63 – з

[1] В подобни палеографски и кодикологични описания пожелателно е да се поместват снимкови материали и евентуално при възможност и водни знаци 1:1, които да онагледят анализите, датировките и идентификациите. За съжаление политиката на ОННБ не предполага възможност за правене на фотоси, затова в изследването предложих друг начин да защитя предположените хипотези с илюстративен материал. С тази цел беше поканен художник, който по скици и текстово описание, максимално пресъздаде и визуализира елементи от украсата на ръкописа, без да претендира за точното копиране на оригинала.

Created by Universal Document Converter

Зографу, №38/64–зі Свиштова; себ–то на Вакарел припадаэ рукопис №39/65. В „Очерке путешествия по европейской Турции“ Григорович згадуэ, що бачив новоболгарські рукописи в селах Вакарелл, Егри, Шипка та Рущуку“ (Петрун 1927: 152).

В Очерка откривам следния запис: „Упомяну, наконецъ, что мнѣ случилось также находить новобългарскіе рукописи именно въ селахъ: Вакареллъ, Эгри[1], Шипкѣ и городь Рущукѣ[2] (Мичев; Коледаров 1989). Древнѣйшая изъ нихъ восходитъ до половины XVIII столѣтія“ (Григорович 1848: 191; Петровский 1915в: 203–204). Очевидно е, че има известно разминаване в информацията, относно точното място на откриване на един от ръкописите. Направих опити да проследя произхода на този ръкопис, опирайки се на Очерка на В. И. Григорович (Григорович 1848) и Н. М. Петровски (Петровский 1915в: 203–204). За посещенията си в Зографския манастир Григорович пише в Очерка (Григорович 1848: 6–8; 62–73), но не намирам потвърждение, че ръкописът е бил купен в Зографския манастир. Населеното място Егри (Битолско), където евентуално Григорович е намерил един от четирите ръкописа се споменава в поменика на Слепченския манастир (Григорович 1848: 108, 212).

В настоящото изследване приемам аргументите на Ф. Е. Петрун, който въз основа на печатни данни и основавайки се на сведения, получени от всички възможни регистри на В. И. Григорович, прави списък на всички ръкописи, които някога са били принадлежност на Григорович, като целта е да определи мястото им на придобиване и по възможност, местата на тяхното последвало съхраняване (Петрун 1927: 137–138). Трябва да се подчертае, че единични са случаите, когато Ф. Петрун допуска неточности, но като цяло работата на Петрун дава надежден материал за изясняване мястото на придобиване на много от ръкописите, притежание на В. И. Григорович. В някои от случаите Ф. Петрун дори прави точни заключения не само за мястото на придобиване на ръкописите, но и за мястото на написване (Викторов 1879: 167), докато самият В. И. Григорович в някои от случаите прави грешки, записвайки информация в регистрите след известно време по памет (Викторов 1879: 166). Приемам, че ръкописът № 37-63 е открит от В. И. Григорович в Зограф.

За един от откритите от него ръкописи, сборник № 38 (64), В. Григорович съобщава на Ф. Буслаев, като отбелязва, че този ръкопис е преписан по извод на Йосиф

[1] Егри (рус. ез.), Средно Егри е село в община Битоля на Северна Македония, в южния край на Битолското поле, на 15 км югоизточно от Битоля. Тъй като Горно и Долно Егри са обезлюдени, селото често се именува просто Егри.
[2] Русчук е старото име на град Русе. След Освобождението, заедно с единственото официално име Русе, успоредно известно време продължава да се използваното името Русчук.

Created by Universal Document Converter

Брадати от Никифор Рилски и Григорий поп Илиович от Свищов. Ф. Буслаев използва материали от този сборник в своя труд (Буслаев 1861), описвайки някои народни суеверия и отблязва: „Въ одной болгарской рукописи позднѣйшаго письма, принадлежащего проф. Григоровичу, обсуждаются жены, употребляюшія наузы на звѣря, на скотъ и на дѣтей „**които завѣзують зверове, и мечки, и гледать на воду, и завезують деца малечки**“ – въ другомъ мѣсть: „**и завезують скоти**“. Въ Твердской губернии скоту навязывают вязло, для предохраненія отъ зверей. Въ упомянутой рукописи, за сообщеніе которой приношу мою благодарность В. И. Григоровичу (Буслаев 1861: 117), предлагаются замѣчательныя данныя для исторіи колдовства, въ собраніи обличительныхъ словъ, противъ народныхъ суевѣрій, подъ общимъ заглавіемъ „**празници бабыни илы о бабихъ баснехъ**“. Въ одном мѣсть обличитель такъ выражается о господстве суевѣрій въ Болгрской земль: „**по много земи ходихь, только несамъ видѣль помного бродници и самовили и магесницы, колку в болгарска земля**“ – т.е. нигдѣ столько вѣдьмъ и ворожей не видалъ, какъ въ Болгарской землѣ. Изъ обличеній его видно, что **важнѣйшія лукавыя врагошини** ихъ состоятъ въ лѣчень, ворожбь и въ заведеніи бѣсовскихъ праздниковъ, изъ которыхъ замѣчательнѣйшіе „**горешлаци празници. И волческли празници. И русалыи** (в другомъ мѣсть „**русалискіи празницы**“). До обличителя дошло еще преданіе о нѣкогорыхъ суевѣрныхъ обрядахъ, совершаемыхъ ворожеями при содѣйствіи еретиковъ; но учрежденія касаются только внѣшняго порядка, а не самой сущности его, то есть величанья божествъ; или, выражаясь терминами Веды, касаются только брагманы, а не мандры. Періодъ созданія миеовъ и прославленій божествъ уже прошелъ: Болгарскіе знахари всю сущность своего дѣла видѣли только въ учрежденіи суевѣрныхъ празднествъ. Вотъ как повествуетъ интересная рукопись: „**Да скажу вамь. Некое имаше двѣ баби. на една беше имя баба друса, лїяше олово и баеше вода. а друга та имя беше горогледа, баба пятка, гледаше на восокъ. Тїя беху и злагаре, и бродници, и другии многи лекове знаяху. И во оно врѣме имаше два попа, попъ торно и попъ мигно. Тїя две баби празнували** 12 **петци на година. Доиде баба друса, и рече попу торну да напишесь тїя** 12 **празници. Защо попъ торно беше книжень. Баба друса казоваше, а попъ торно писуваше — и горогледа баба гледала. На восокъ. И познала дека добро бил. И другии празници да написать, горогледа петка рече мигну, да напишемя мартини**

Created by Universal Document Converter

суботы, и четвертции, и волческіи празници, и русалискии, и горешлаци, и стии германь. И жени да не предуть упятокь, и некои торницы написа, попь мигно, и другии многи, прелащени вѣщи написаха, попъ торно и попъ мигно и тїя двѣ баби, собраха много прости народи, жени и мужїе които бѣху, магесници, и бродници, тако же и мужие, които бѣху развращени, безбожницы, тутунции и пїяницы. Таки васе собраха много, и излезоха на една могила. Попъ торно и попъ мигно. Облекоха се в одежди, безаконици, и поставиха законь, никои да не работи на тїя празници“ (Буслаев 1861: 117–119)

А това са бележките на самия В. И. Григорович за Одеския ръкопис № 38 (64): „Рукопись Свищовская [1]...Празницы бабини или о бабихъ баснехъ

с҃ча – празнувате в҃і. петци и десеть четвертци и мартини суботи, и вторници и волческіи празници и русаліскии и горешнаци и да не предать жени у петок.

с҃чв – имаше двѣ баби. на една беше имѧ баба друса, ліаше олово и баеше вода. а (на) другата имѧ беше Горогледа, баба Пѧтка, гледаше на воск. Тіѧ беху и залагаре, и бродници, И другии многи лякове знаѧху. И во оно врѣме имаше два попа, попъ Торно и попъ Мигно. Тіѧ два баби празнували в҃і. петци на година. Доиде баба Друса, и рече попу Торну да напиши ни тіѧ в҃і. празници, защо попъ Торно беше книжен. Баба Друса казоваше, а поп Торно писуваше – поимено (?) петкамъ. Попь Торно и Горогледа баба гледала на восокъ. И познала дека добро било и други празници да напишать.. Облекохасе ва одежди, безаконици, и поставиха законь, никои да не работи на тіа празници

с҃чѕ – Слово ради самовили. Кои ходи на самовили и на бродници и които баіат и залагают и завезуют скоти. баснарки

[1] В. И. Григорович нарича „Рукопись Свищовская“. Обаче в Очерка (Григорович 1848: 191) ученият отбелязва, че е намерена в град Рущук, което е старото име на Русе. И понеже има известно разминаване в информацията, смятам за възможно малко да се отклоня, с цел да определя точното място на откриване на ръкописа. Затова се обърнах отново към Очерка на В. Григорович, където откривам информация, че в град Свищов ученият е посетил две български училища и четири църкви: „Св. Дмитрий“, „Св. Петър, „Преображение“ и „Пророк Илия“. След това отплавал с лодка по Дунава в град Рущук. В този град, населен предимно от турци, евреи, валахи, отчасти от българи, по думите на В. Григорович (Григорович 1848: 176–177) имало само една епископална (вероятно католическа) църква. С голяма вероятност може да предположа, че ръкопис № 38 (64) е открит от Григороич не в Рущук, а в една от православните църкви на град Свищов. Възможно впоследствие ученият открива тази неточност и коригира описанието си, като я нарича „рукопись Свищовская“.

Created by Universal Document Converter

т҃а — кои ходет на самовили и на бродници баꙗне и на отваране ѥванґелїя — такожде и кои леют олово и восок, и кои веруют магии и залагания, И които завезуют звереве и мечки, и гледат на вода, и завезуют деца малечки, и кои жени викают себе лекаря и давают биля и вуряне.

т҃в — коꙗ помощь можи да сотвори мало воже и сино платно и црено цреи нож и вурꙗнь и върба древо и други многи враговщини

т҃ѕ — самовили или баснарки или бродници или билѧре или вурꙗне напаꙗи, такови нарицают се невѣрни баꙗльници. рекаре не лѣкарь?

т҃и — Слово ради магесници.

ѕї — Но и се да реку вам, благословени христиане, по много земли ходих, толко не сам видѣл по много бродници и самовили и магесници, колку у болгарска землꙗ.

За Одеския дамаскин № 38 (64) В. И. Григорович пише на славистът и издател на средновековни славянски текстове проф. И. Срезневски, неговото научно наследство в голямата си част пази и до днес научната си стойност. През 30-те години на XX в. Стоян Романски изследва българската проблематика в кореспонденцията между В. Григорович и И. Срезневски и излиза с доклад за значението на преписката между двамата слависти (Романски 1937: 159–175). В писмото си към чешкия славист В. Ханка И. Срезневски пише за В. Григорович: „..сравнивая его с нами (первыми путешественниками по Славянским землям) в то время, когда мы к вам явились, вы увидели, что славянство у нас fait des progres pas en dormant (фр.) '*прогрессирует во сне'*. Он же прекрасно понимает многия славянския наречия, написал уже два сочинения о Славянской литературе, между тем как мы и до сих пор остаемся при мечтах, надеждах и ожиданиях. Григорович начнет свой путь, кажется, Болгарией: по крайней мере будет в Харькове (жду его в июне), отсюда в Одессу и т.д.„ (Письмо Срезневского… 1905)

На В. И. Григорович му е изключително важно мнението на И. И. Срезневски за извършеното от него пътешествие по европейската Турция. За това говори фактът, че И. И. Срезневски е първият, на когото В. Григорович подробно описва пътешествието си, в писмото от 12 март 1846 г.: „Спѣшу извѣститъ Васъ о своемъ странствовании. Началъ съ Константинополя, жилъ въ Солунѣ и Святой Горѣ. Потомъ совершилъ поѣздку отъ Солуня до и монастыръ св. Наума и обратно мимо Прилѣпа до Серреса.

Created by Universal Document Converter

Отъ Серреса по Доспату до монастыря св. Іоанна Рильскаго, до Софии, дальше на югъ до Филиппополя и оттуда черезъ Тръново въ Валахию…. и, наконецъ, въ Вѣну, оттуда собираюсь теперъ выѣхатъ. Путешествие мое встрѣчало много препятствий; главным почитаю отказъ въ Фирмань. Изучая языки и обыскивая монастыри, могу сказатъ, слыхалъ и виделъ много….. Объ языкѣ болгарскомъ скажу, что несмотря на несколько мѣстныхъ оттѣнковъ, я раздѣлилъ бы его на два нарѣчия, восточное и западное. Имѣю нѣсколько пѣсенъ того и другого“ (Срезневский 1937: 25–26; Григорович 1848: 194).

Кореспонденцията между Григорович и Срезневски има голямо значение за историята на проучването на български език, българска книжнина и български бит изобщо, поради особения интерес и на двамата учени към въпросите, свързани с българите и тяхното минало (Романски 1937: 163). Така И. И. Срезневски определя приноса на В. Григорович в историята на славяноведението: „Теперь, – явился он (Григорович) мне еще в новом свете, как ученый, предпринимающий путешествие со строго обдуманною целью, понятою совершенно самостоятельно, совершенно отличною от тех целей, какие имели в виду все мы, другие, прежде него ездившие в Славянские земли (тук трябва да се каже, че И. И. Срезневски също извършва пътешествие по славянските земи през 1842 г.), важною, тяжело исполнимою, но для его решимости неизменною. Он выбрал для своего путешествия путъ открытия памятников, остававшихся никому неизвестными и потому решился начать путешествие с земель Турецких. И долго после его путешествие по Турции было затруднительно; тяжело оно было в то время. Таким оно и было. Григорович вытерпел столько, что его ненапрасно „мучеником“ называли. Но страдал он ненапрасно: он домогся таки до памятников, никем из изследователей дотоле невиденных и никому неизвестных, сделал описи их, выемки из них, а некоторые и приобрел в собственность. Вместе с тем собрал также новости, много сведений местных – частию о народе и народных преданиях, частию о разных местностях, важных для древней истории Славян и для Славянскаго языка. Книга его о путешествии по Турции остается и вероятно еще надолго останется важным источником сведений по политической истории, по истории христианства и письменности, по палеографии и дипломалике южных Славянъ“ (Срезневский 1878: 16).

Отговаряйки на едно от писмата на И. И. Срезневски, В. И. Григорович изпълва молбата му и съобщава за книгите „на простомъ Блъгарскомъ языкѣ“: „Вы желали было, чтобы я сообщил извѣстие о книгах неозначенных в „Очерке“ Книгопечатания Болгарскаго (Срезневский 1848: 1–28). Представляю скудную опись: Во первых

Created by Universal Document Converter

замѣчу, что письменность „на простомь Бльгарскомъ языкѣ“ (Срезневский 1937: 28), кажется мнѣ, началась очень давно. В хрисовулѣ м. Зографа явственные признаки простаго Блъгарскаго языка, также в сборникахъ XV или XVI мною видѣнных.

Съ точностью могу указать на слѣдующіе рукописи мнѣ известныя:

1. Поученїе на недел҃ските ев҃лїе (sic). 4°. Переводы разныхъ словъ Ѳеод. Студита, Иоан. Дамаскина с прибавл. оригин. словъ. Приписка слѣдующая: Сїю́ кни́жицꙋ, приве́де ї҆ѡ́сїфъ, ієромона́хъ, ри́лскы, ѡбщи духо́вникъ, брада́ти, приве́де ю҆, ѿ грѣ́ческы книгъ на блъга́рьскы просты ꙗзи́къ; ѿ не́говьже изво́дъ пропи́сахъ сїю́ азь, недосто́йны ꙗмона́хъ Ники́форъ, ꙋ҆ ст҃ои ѡби́телъ, ри́лскы , въ лѣ́то ѿ адама, ҂з҃с҃ѵе; ѿ въплоще́нїе х҃ва ҂ѱ҃нз҃ (1757), м҃ца аѵгуста; пре игумена, серапиѡ́на, ї҆еромона́ха; и наместника ники́та, ї҆еромона́ха; и четꙋще ѡ҆ц҃ы, и бра́тїа, аще что́ ѿбрещече и сь грѣшено исправи́те г҃да, ра́ди, и на҃ проститы, ꙗко невежы, в҆писа́нїе.

Този сборник е Одески дамаскин № 38 (64). Кратко за този сборник и автора му В. Григорович споменава в лекциите си „Обзоръ славянскихъ литературъ“ (Григорович 1880: 42–43).

2. Подобныя Слова встрѣчались мнѣ два раза еще въ Шипкѣ близъ Казанлыка, Краваровѣ [?] (близъ Софіи), но кажется мнѣ древнѣе. Тези два ръкописа категорично са Одески дамаскин № 36 (62) и Одески дамаскин № 39 (65).

В. Григорович пише, че открива един от ръкописите в Краваровѣ [?] (близъ Софіи) с въпросителна, а в Очерка си пише, че открива един от тези новобългарски паметници в Вакарел, в църква Св. Николай. Очевидно е, че названието Вакарел е от къснолатински произход и отразява тогавашния основен поминък на местното население, а именно животновъдството. Направеният кратък сравнителен лингвистичен преглед на основните романски езици показа, че „кравар“ на латински в „vaccaro“ (вакаро). Оттам идва названието Вакарел, местното население обаче нарича местността на български маниер Краварово. Вакарел и Кравово са две названия на едно и също място (Колев 2013). Възможно Григорович записал отначало българското название, а в „Очерка“ е отбелязал официалното име Вакарел, но определено в писмото става дума за Одески дамаскин № 39 (65).

3. Сборниковъ писанныхъ въ XVI или XVII видѣлъ два съ поученіями и нелѣпыми апокрифическими сказаніями. Един от тези сборници е Одески дамаскин № 37 (63).

Created by Universal Document Converter

4. Сборникъ въ Лайбахѣ изъ ркп. Копитара, гдѣ между прочимъ житіе матери нашей Петкы Трьновскіѧ „ (Срезневски 1937: 28–29).

„Сборникъ въ Лайбахѣ“ по онова време се съхранява в ръкописния отдел в библиотеката в гр. Любляна, № 21. Впоследствие става познат в науката като Люблянски дамаскин от XVII в., изследван в езиково отношение и издаден от Ст. Аргиров (Аргиров 1895: 463–560; 1900: 246–31). Този ръкопис представлява интерес за изследването, защото има връзка с Одеския дамаскин № 36 (62).

В. Григорович проучва Люблянския дамаскин, оценявайки го като „примечательнейший“ (Inter memorabiliores referendum – лат.) (Ламанский 1869: 350). В ръкописа се пази картон, на който е направен следният запис от ръката на Григорович: „Manuscriptum Neolbulgaricum, continens de postremo judicio sine initio.. – лат.“ (Ламанский 1868: 351) „Ръкопис на новобългарски, съдържащ последното изпитание без начало…“ Явно става дума за Страшния съд и Апоколипсиса (Словото на Дамаскин Студит за второ пришествие). В Одеския дамаскин № 36 (62) на л. 1 Григорович прави още един запис: „Ср. с Люблянской рукописью..“ (Мочульский 1890: 100–101). Очевидно ученият още тогава, познавайки и двата дамаскина, прави връзка между тях.

Тъй като В. Григорович знае за научните интереси на И. И. Срезневски в областта на събирание на народни суеверия, вярвания, песни и други произведения на народното творчество, в същото писмо, той дава още ценна информация: „Для познанія, однакожъ суевѣрий, собралъ нѣсколько свѣдѣний, которыхъ значеніе Вы лучше моего опредѣлите. Они немногочисленныя и потому могутъ быть легко сообщены. У Болгаръ очень много суевѣрий. У Іосифа Брадатого, о котором писал:

1) **Слово о праздникахъ бабьихъ и бабьихъ басняхъ**, въ которомъ, между прочимъ, упоминаются: **Мартини суботы, волческии празницы, русалийскии, горешлацы, гаданїя: лить олово, баять воду (баеше вода), глядѣть на воскъ, о залагарахъ, бродникахъ;**

2) **Слово ради Самовили**, гдѣ говорится о тѣхъ, кои ходять на Самовили и на бродници и които баятъ и залагають и завезують скоти, кои завезують зверове и мечки, кои завезують деца, о баснаркахь, о рекарахь (лекарахъ), о билярахь;

3) **Слово ради магесници**, 4) **друго слово ради магесници;**

5) **друго слово ради магесници, бродници, самовили и багалици;**

Created by Universal Document Converter

В этом послѣднем слове сказано: **ноі се да реку вамь, блгословѣніі хрстиіане, по много земли ходихь толко не самь видѣль по много бронніци, и самовили, и магеснїцы колку оу болгарската землѧ, има други грѣхове на друга землѧ**“ (Срезневский 1937:47).

В същото писмо В. И. Григорович накратко характеризира съдържанието на един от ръкописите от сбирката си – Одеския дамаскин № 38 (64), а също споменава имената на Йосиф Брадати и Никифор Рилски. Както знаем, биографичните сведения за Йосиф Брадати са твърде оскъдни, но все пак в сравнение с други наши писатели през Средневековието за него знаем нещо повече. Основно покрай приписките му в така наречения Женския сборник (Ангелов 1963: 23–85; Петканова 1990: 391–393). През 1756 г. Йосиф Брадати съставя т. нар. Сборник за женски и бабини враговщини. В Одеския дамаскин № 38 (64) откривам бележка ... **оу Рилски монастирь, тогда бѣхъ.** Тази биографична подробност се променя от преписвачите на неговите ръкописи в следните варианти: Роман Габровски: **у Габровско Терновьско тогда бехъ**; Никифор Рилски: **оу стои ѡбителъ, рилскы тогда бѣхъ.** Въз основа на материала от Одеския дамаскин № 38 (64) В. И. Григорович изработва своята характеристика на Йосиф Брадати и Никифор Рилски (Григорович 1880: 42–43; 47–48).

След като Одеските дамаскини са открити от В. И. Григорович, новобългарският език, на който са написани тези сборници, както и съдържанието им, стават предмет на научен интерес на редица други учени. В печата започват да излизат научни мнения и коментари за тези ръкописни сборници, публикуват се кратки откъси от тях.

През 1877 г. В. Ягич публикува в сп. „Starine“ **Слово стого апстла Павла** от дамаскин № 37 (63), прави описание на фонетическите и морфологическите особенности на езика на паметника (Jagic 1877: 137–171). Ягич твърди, че новобългарският текст на словото за Павлово видение е преписан от сръбско-словенската ръкописна основа, без да прави изводи относно диалектната отнесеност на паметника. След проучване на ръкописа, стигаме до извода, че в правописа на Одеския дамаскин № 37 (63) са отразени източнобългарските диалекти черти. В по-късния си труд, посветен на въпросите на историческата фонетика, В. Ягич, заедно с материалите от Люблянския дамаскин и Белградския сборник № 50 (1480) от изданията на Новакович, използва и Одеския дамаскин № 37 (63).

Б. Цонев в статията „Новобългарска писменость прѣди Паисия“ изброява 15 дамаскински сборника, в това число Одеския дамаскин № 37(63) (Цонев 1894). В.

Created by Universal Document Converter

Качановски в сборника „Памятники болгарского народного творчества“ (Качановский 1882: 22–36) публикува няколко откъса от два ръкописа: първият е от XVIII в. от село Рила, вторият е от XVII–XVIII в., съхранява се в библиотеката на Рилския манастир под № 53. Няколко от словата съвпадат по съдържание с Одеския дамаскин № 38 (64):

Слово ради самовилы, и бродницы, и магесницы, и ѡбаѧлницы (с. 22–27).

Второ слово ради магесницы ѿ различныхъ книги собрано (с. 27–31).

Слово҃г, ради магесницы, и самовили и баснарки, и залагание и бродницы и баѧние (с. 31–33)

Слово҃е похвално, добры жены (с. 33–34).

Качановски мотивира избора на тези ръкописи за изследване така: „Избраните от мен откъси заслужават внимание като примери за български проповеди; в тях откриваме образ на български нрави и обичаи. Първите три проповеди от сборника са са насочени срещу вярата в „Самовили, бродницы, магесници и обаяльницы...“ В първата например четем: магесницы и баснарки и кои ходатъ на самовили, на магесницы, и на баснарки, ѡни нарицаютсе идолопоклонницы, които лѧють ѡлово, и которто вѣрують на бась на залагане, чародеѧние, которто завезуѧть звѣри, и мечки, и вльцы, и гледать на звезди.... тиѧ нарицаются антихристови ученицы, бесовски слуги, прелащають незловивы дим чл҃вечески. Тези народни суеверия очевидно са били разпространени в България по онова време, съставителят на поученията в третото слово забелязва: ... и азъ помногу земли ходихъ, и несамъ видель толика многу магесницы, ката оу таѧ наша землѧ блъгарска. и самовили и бродницы (Качановский 1882: 3–5). В Одеския дамаскин № 38 (64) на л. 318 откривам същата бележка на съставителя на сборника:...по много земли ходихь толко не самъ видѣль поминого бро^нїци, и самовили и магеснїцы, колку оу болгарска землѧ..

Слова за самовили, бродницы, магесници… се срещат освен в Одеския дамаскин № 38 (64) в Рилския ръкопис и Македонския сборник, но не в същия обем. Тези Слова доста рано привличат вниманието на учените. Освен В. Качановски, като оригинална българска творба, сборникът е разгледан от Б. Ангелов (Ангелов 1963: 66–67). Този сборник известна в науката още като Женски сборник, съставен от Йосиф Брадати през 1756 г. Сборниците му съдържат жития, поучителни слова, кратки разкази и тълковно евангелие, сборници със смесено съдържание като жития на християнски мъченици. Най-голяма популярност обаче придобива именно Женският сборник, който многократно е преписван от книжовниците Никифор Рилски, Роман Габровски, Янкул

Created by Universal Document Converter

Хрельовски и др. Именно в тези съчинения Йосиф Брадати се разкрива най-пълно като оригинален български писател сатирик (Ангелов 1963: 65).

Третата част на Одеския дамаскин № 38 (64) е Женският сборник, някои слова от този сборника са публикувани от В. Мочулски (Мочульский 1903: 5–51), Д. Маринов (Маринов 1901: 128). Донка Петканова, за разлика от Б. Ангелов смята, че сборникът не носи изцяло оригинален характер, но в редица моменти може да се разглежда като преработка на Йосиф Брадати (Петканова 1992: 392). Тя публикува един откъс от сборника № 324 НБКМ, написан от поп Тодор. **Словото ради самовили** от сборника на Йосиф Брадати, който по нейно мнение съвпада със същото слово в сбирката на В. И. Григорович № 38 (64).

Връщайки се обратно към труда на Б. Цонев (Цонев 1894), в който той изброява вече извести на науката дамаскини, трябва да кажа, че не всички учени се съгласяват с мнението му. Например, П. Лавров в статията си „Дамаскин Студит и сборники его имени „дамаскины“ в юго-славянской письменности“ (Лавров 1899: 15–53), посветена на характеристиката и класификацията на дамаскините, отбелязва, че списъкът на дамаскините, който дава Б. Цонев в статия си, далеч не е пълен. Ученият допълва списъка, предложен от Б. Цонев, с още 13 ръкописа, които определя като дамаскини, и дава кратко описание на някои от сборниците. П. Лавров включва в този списък Одеския дамаскин № 36 (62) и Одеския дамаскин № 39 (65). Също и **Сборникъ словъ и поучений на нововолгарскомъ языкѣ,** посочвайки името на преписвача: …иеромонах Рилски Йосиф“ (Лавров 1899: 52). В същата статия П. Лавров прави първи опити да класифицира дамаскините въз основа на данните на текстологическия анализ (Лавров 1899: 33–34). В тази класификация намират място и Одеските дамаскини.

Според П. Лавров, към първата група дамаскини спадат: сборници, които са преводи само на статиите на Дамаскин Студит и съдържат текстове от XV–XVII в. Към втората група: сборници, в които наред с поучения и жития на светците, взети от Дамаскин Студит, има цял ред други статии на безименни автори с разнообразно съдържание, като: жития на светците, поучения, апокрифи и др. Към трета група спадат: сборници, в които не намираме нито една статия, авторът на която да е Дамаскин Студит. Такъв е Одеския сборникът № 38 (64). На сборници от този род названието „дамаскин“ би могло да бъде пренесено по силата на неговата популярност. П. Лавров подчертава, че всички сборници от втора и трета група са написани на народен новобългарски език (Лавров 1899: 34).

Created by Universal Document Converter

В Одеския дамаскин № 39 (65) откриваме най-голям голям брой слова на Дамаскин Студит. По-долу привеждам съдържанието на оригиналното Дамаскиново „Съкровище“ в първите издания на сборника. В архаичните дамаскини редът следва в голяма степен гръцкия оригинал. Предлаганият списък дава представа кои от оригиналните слова в Съкровището на Дамаскин Студит влизат в състава на четирите Одески дамаскина. Към това привеждаме сведения за разпространението на съответното слово от оригинала на Съкровището и в други дамаскински сборници.

1. **Слово на св. Благовѣщение** – Одеския дамаски № 39 (65);

2. **Слово о Рождествѣ Христовѣ** – Тихонравовия А, Троянския, Одеския дамаскин № 39 (65), Рилския Б;

3. **Слово на Богоявление** – Одеския дамаскин № 39 (65);

4. **Слово на Сретение** – Одеския дамаскин № 39 (65);

18. **Слово св.арх. Михаилу и Гавриилу** –Тихонрав., Троянския, Одеския дамаскин 39–65

20. **Житие Николая Чудотворца** – Тихонравовия А, Троянския, Люблянския, Одеския дамаскин № 39 (65);

23. **Слово за Второто пришествие** – Тихонравовия А, Люблянския, Одеските дамаскини № 36 (62) и № 39 (65); ръкописите № 730, № 1072, № 1202 в НБКМ и № 20 в Регионалния исторически музей в Шумен.

27. **Житие Марии Єгипетской** – Тихонравовия А, Троянския, Одеския дамаскин № 39–65

36. **Мучение св. великомученика Ѳеодора Тирона** – Одеския дамаскин № 39 (65), Свищовския дамаскин.

Някои от словата на Дамаскин Студит често се повтарят в Одеските дамаскини. Така **Слово св. апостола Павла за ходене по мъките** се среща и в трите Одески дамаскина – № 36 (62), № 37(63) и № 39 (65), както и в Тихонравовия А;

Слово святого Иоанна Златоустаго о покаянии душевном – в Одеските дамаскини № 39 (65) и № 37 (63), Тихонравовия А;

Слово св. Алексея божия человека – Тихонравовия А, Одеския дамаскин № 39 (65);

Слово поучения к царям и воеводам и т.д. неопиватисе вина – Тихонравовия А, Троянския, Одеския дамаскин № 39 (65);

Св. Іωанна Златоустаго слово ѡгласительное в день святого Воскресения Христова – Одеския дамаскин № 39 (65);

Created by Universal Document Converter

Житие преподобного отца нашего Саввы освященного – Тихонравовия А, Троянския, Одеския дамаскин № 39 (65);

Слово на день св. апосталов Петра и Павла – Одеския дамаскин № 39 (65).

Освен тези слова П. Лавров посочва **Словото за десетте заповеди,** което отсътсва в сборника „Съкровище“, но също е дело на Дамаскин Студит. Откриваме това слово в Одеския дамаскин № 39 (65), Тихонравовия А, Троянския дамаскин П. Лавров обаче стига до извода, че в Одеския дамаскин № 39 (65) преводът е различен от превода в Троянския и Тихонравовия сборници (Лавров 1899: 37), характерната особеност при това са голямо количество турски думи. Ученият отбелязва, че турцизмите се срещат в Одеския дамаски № 39 (65), както и в Тихонравовия и Люблянския дамаскини. За тази особеност ще говоря в следващата глава, в описанието на Одеския дамаскин № 39 (65). Горе посочихме най-често срещаните слова в Одеските сборници. Разбира се, с тях не са изчерпва съдържанието на новобългарските текстове.

По-късно, през 1882 г., В. Качановски издава няколко откъса от обличителни слова, които засягат народни суеверия, въз основа на два ръкописа: първият е от XVIII в. от село Рила, а другия ръкопис от XVII–XVIII в., съхранява се в библиотеката на Рилския манастир под № 53. Публикувайки тези откъси, Качановски стига до извода, че те са написани на народно западнобългарско наречие (Качановски 1882: 3).

Одеският дамаскин № 38 (64) е написан в Рилския манастир, за което сигурно знаем от приписките. По-долу е представен анализ на съдържанието на третата част от Одеския дамаскин № 38 (64) – **Празницы бабыни илы о бабихъ баснехь** и откъсите от Рилските ръкописи, издадени от В. Качановски (Качановски 1882: 22–38). Одеският дамаскин съдържа допълнения към тези текстове. Няколко от словата изцяло съвпадат, има обаче известно разминаване в съдържанието:

Л. 279. **Празници бабыни илы ѡ бабихъ баснехъ.** Това слово у Качановски отсъства.

Л. 296. **Слово ради самовили = Слово ради самовили, бродницы, и магесницы, и ѡбаѧлницы** (с. 22–27) у Качановски.

Л. 308. **Слово ради магесницы, собраное ѿ многихъ книгъ = Второ слово ради магесницы** wm **различныхъ книги собрано** (с. 27–31) у Качановски.

Л. 310. **Другое слово ради магесницы.** У Качановски това словото е без название.

Л. 316. **Другое слово ради магесницы, и бродницы, и самовили и баѧлицы = Слова҃г, ради**

Created by Universal Document Converter

магесницы, и самовили и баснярки, и залагание и бродницы и бажние (с. 32–33) у Качановски.

Л. 318… В Одеския дамаскин № 38 (64) това слово е без название = Слово҃д ради злы жены (с. 33–34) у Качановски.

Л. 321. Слово похвала добрымъ и бл҃гы женамъ = Слово е похвално, добры жены (с. 33–34) у Качановски.

Л. 323. Поученыя м҃ца июѧ ks = Слово s ради жени и моми. М҃ца іюлиѧ, ks поучение ради оукрашени жени и девицы, како, да живеѧть (с. 36–38) у Качановски.

Известия за Одеските дамаскини в последващите години продължават да се появяват в печата. Така, например, през 1902 г. С. Г. Вилински изследва три новобългарски преписа, един от които е дамаскин 37 (63) от сбирката на В. Григорович и публикува изследвания си в „Эпистолии о неделе“ (Вилинский 1902: 87–127). Изследваните новобългарски списъци са следните: 1. ръкопис № 37 (63); 2. ръкопис от Московския исторически музей, от сбирката на Барятински № 271, XVI в.; 3. ръкопис от сбирката на Н. С. Тихонравов, от XVII в.

Стига се до извода, че те си приличат, най-много сходство е открито между Одеския дамаскин № 37 (63) и ръкописа от Московския исторически музей, които почти напълно съвпадат, но има определени различия: една и съща мисъл в двата ръкописа е изразена различно синтактически и лексикално: напр.: Не чухте ли в № 37 (63) = на Барятински ни слишасте ли; в № 37 (63) да са молите = Барятински молити се; в № 37 (63) струва = Барятински твореть; № 37 (63) безумни = Барятински зловиви; № 37 (63) голѣми = Барятински велми и др.

Както се вижда от напревения обзор, сведенията за дамаскините като цяло, и в частност Одеските дамаскини, са разпръснати в различни описания в множество библиотеки както в България, така и в други държави, в различни изследвания, в продължение почти на цял век. Затова е особено ценна *Библиографията на дамаскините у нас и в чужбина,* съставена от Д. Петканова-Тотева (Петканова-Тотева 1963), в която също откриваме информация за Одеските дамаскини:

№ 36 (62) – пази се в Одеската университетска библиотека. Намерен е в с. Шипка. Мочулски определя дамаскина като паметник от XVI в. Езикът в него обаче е толкова народен, че невъзможно ръкописът да е писан по–рано от втората половина на XVII в. Съдържа Дамаскиновото слово за Второ пришествие и Павлово видение (Петканова-

Created by Universal Document Converter

Тотева 1963: 79).

№ 39 (65) – XVIIIв., съдържа 19 слова, от които 7 са Дамаскинови. По съдържание е свързан с Берлинския и Свищовския дамаскини (Петканова-Тотева 1963: 80).

№ 38 (64) – XVIII в., съставен е от два сборника – и двата писани първоначално от Йосиф Брадати. Първата част е тълковно евангелие, преписано от монах Никифор в Рилския манастир през 1757 г. Втората част съдържа слова против врачки, магесници, самовили и бродници, *„бабини враговщини“*. Преписан е от Григорий поп Илиев от извод на Йосиф Брадати през 1789 г. в Свищов (Петканова-Тотева 1963: 87).

№ 37 (63) – според Мочулски сборникът е от XVI в. Езикът и съдържанието му обаче показват, че той писан не е по-рано от началото на XVIII в. Съдържа: Павлово видение, пасхалия, кратък месецослов, Чин вечерня и др. (Петканова-Тотева 1963: 87–88). По-късно Библиографията на Д. Петканова-Тотева е включена в книгата ѝ „Дамаскините в българската литература“ (Петканова-Тотева 1965: 237–255).

След като систематезирах изследвания и публикации на редица български и европейски автори, стигам до извода, че в наши дни науката разполага само с най-общи сведения за Одеските дамаскини. Досега тези ръкописи не са били предмет на специално проучване и подробно не са описани, споменават се бегло в досегашната научна литература, в която присъстват по-скоро в реда на изброяването на дамаскински ръкописи.

Новобългарските Одески дамаскини, предмет на настоящия дисертационен труд, представляват интерес с оглед цялостното им изследване и въвеждане в научно обръщение. Приносите от дисертационния труд са отразени в трета и четвърта глава на настоящия труд. Третата глава е основна за дисертацията. В нея са представени последователно и във възможната пълнота палеографските и кодикологични характеристики на четирите Одески дамаскини, издържани в единна схема на описание. Подходът е еднотипен и включва описание на подвързията, хартията, използваните мастила, цялостната украса на ръкописите (не само заставки), водните знаци, писмото, съдържанието, датировката, приписките.

В този анализ са използвани познания в различни области: познания за книжовници, скрипторски школи, стилове, водните знаци, както и умения за работа с множество ръкописи. Крайната цел е евентуалното пресичане на различни по тип анализи, което ще позволи предатиране, както и атрибутиране към школа или книжовник. Във всеки един момент на изследването ще сравнявам данните, които привежда с първия и единствен опис на одеския дял от сбирката на В. Григорович на

Created by Universal Document Converter

В. Мочулски, към който евентуално ще се бъдат направени корекции.

Анализът на украсата на паметниците ще позволи да се направят изводи относто калиграфско-художествените школи, в които са работили анонимните кописти. Чрез изследване на водните знаци на хартията, ще се получи допълнителна информация за датирането на паметниците; приписки и бележки ще са ориентир към личността на анонимните кописти. Съпоставяйки изследваните писмени паметници с атрибуирани ръкописи, ще сравня съдържанието на **Одеските дамаскини** с други, известни в науката, описани и датирани паметници, което ще даде информация за взаимовръзките между тях, като целта е да се определи мястото на Одеските дамаскини в историята на българския език и българската книжноезикова традиция.

3.2. ПАЛЕОГРАФСКО И КОДИКОЛОГИЧНО ОПИСАНИЕ НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

До началото на XIX в. българската книга, включително и дамаскините, се създава и разпространява ръкописно. Отделни книги излизат от печат, но те са единични явления. При това тяхното оформление – очертанието на буквите, украсата, пагинацията и т.н. следват до голяма степен традициите на ръкописната книга.

Поради жестоката и превратна съдба на българския народ хиляди книги са унищожени, изгорени, изгубени завинаги. По тази причина са известни малко автографи на писатели и компилатори, и то предимно от периода на османското владичество. Извънредно малко са и авторските преписи на техните произведения. Повечето от старобългарските съчинения и преводи са достигнали до наше дни в късни преписи. Паради характерната за старобългарския писател скромност, наложена от християнската идеология, преобладаващата част от творбите и преводите не съдържат името на техния създател, нито датата на тяхната поява. Именно затова възниква въпросът за датировка на написването или превеждането им.

С помощта на палеографските наблюдения може да се установи приблизително времето, когато е написан недатираният паметник, а след това вече да се премине към изпълнение на езиковедски задачи и да се изгражда картина на книжовния живот през периода. Проучването на езикови и литературни въпроси без научна датировка на използваните паметници води до неправилни или най-малкото до неточни изводи. Това е причината да се представи максимално пълна кодикологична и палеографска характеристика на Одеските дамаскини, както и да се коригира неточности в

Created by Universal Document Converter

датировката на паметниците. Едва след това може да се обърнем към езиковедските и литературни аспекти на проучваните дамаскини.

Средновековните произведения понякога съдържат приписки, кратък жанр, типичен за ръкописните книги. Приписките могат да съдържат информация автора, преписвачи, мястото и времето на създаване на ръкописа. Тези приписки са относителна рядкост във всички типове писмени паметници. Такъв е случаят с Одеския дамаскин 36 (62), който не е подписан и не е локализиран, липсват приписките, въз основа на които бихме могли да направим изводи относно името на преписвача, работил върху ръкописа, както и информация за времесъздаването му. По тази причина ще използваме други средства за датиране и локализация.

Не са редки случаите, когато книгата е съдържала бележка с важни книжовно-исторически данни, но е достигнала до наше време в окаян вид – с изпокъсани и завинаги изчезнали начални и крайни страници. Когато пък книгата е изцяло запазена и снабдена с авторска приписка, понякога тази приписка съобщава само името на преписвача и условията на писане, но датата на писането не се посочва – например, Одеският дамаскин 37 (63) е подписан, но не е локализиран, откриваме името на кописта – **попъ илия Марку**, но липсва информация за датировката на сборника.

За правилната датировка на паметника ще бъдат изследвани внимателно всичките възможни белези на ръкописите. Едновременно ще бъдат описани използваните материали, писмо, приписките и бележки, украсата, езикът, правописът; като всички тези белези трябва взаимно да се потвърждават и допълват. Всички тези белези комплексно могат да дадат основание да потвърдим датировката на Одеските дамаскините или да предатираме аргументирано някои от тях.

Датирането на недатираните Одески ръкописи е от изключителна важност, така ще можем да подредим литературните явления във вековете и получим представа за езиковите и литературните процеси в Средновековна България. По писмените показатели (калиграфски, граматически и др.), открити в Одеските дамаскини, може да се съди за художествената култура, степента на образованието, читателският интереси, развитието на духовната култура в средновековна България, да се усети колективния облик на книжовника и на читателя през епохата, да се направят изводи за състоянието на книжовния език на народна основа и езиковите процеси в исторически план.

Палеографското и кодикологично описание на четирите Одески дамаскина, издържано в определена схема, решава различни задачи – езиковедски,

Created by Universal Document Converter

литературоведски, историографски, културоведски. Описанието съдържа данни за външния вид на книгата (формат, брой на листовете, пагинация, украса, подвързия); правописно-езикови данни (вид писмо, характерни правописни и езикови белези); съдържанието на ръкописа, вида му; цитират се оглавленията на словата, началните редове на творбите и краят. Словоразделянето се предава така, както е в ръкописите. То дава много информация за начина на четене и за начина на произнасяне. За да се покаже как днес биха изглеждали думите, там, където разделно написаните думи се пишат слято, е сложена долна хоризонтална черта _.

Палеографските констатации, необходими за датирането на недатираните паметници, са въз основа на вече датираните паметници. Съвкупност от графични, правописни, езикови, формални закономерности, позволи да установим приблизително времето на създаване на паметници, възможното им авторство, както и книжовно-калиграфска школа, където са създадени Одеските дамаскини.

Рукопись на новоболгарскомъ язикѣ. Ркп. XVI в.[1]

Одески дамаскин № 36 (62) е един непознат в науката и малко проучен ръкопис. Засега са направени редица проучвания (Брага 2021а).

Настоящото изложение има за цел:

- да представи възможно най-пълното комплексно палеографско и кодикологично описание на паметника;
- чрез анализ на водните знаци, графиката, украсата и орнаментите да получи допълнителна информация относно времето на създаване на ръкописа, евентуално да предатира Одеският дамаскини №36 (62) и коригира данните в съществуващите описи;
- чрез анализ и сравнение с атрибутирани ръкописи да подтвърди или отхвърли тезата относно калиграфско-художествена школа, в която е работил книжовникът, създал ръкописа.

Куйо Куев нарича **Одеския дамаскин № 36 (62)** „Шипченски“, защото е открит в с. Шипка, Казанлъшко (Куев 1986: 71). В самия ръкопис на л. 1 между винетката и текста Григорович също бележи с молив: *„Шипка“*. Вероятно е ръкописът да е от църквата „Св. св. Константин и Елена“, в която според Григорович имало ръкописи – „Отсюда направился я въ Шипку. Шипка… исключительно населена Болгарами. Здесь

[1] Съхранява се в ОННБ, днешният шифър – 1/117.

Created by Universal Document Converter

двѣ цѣркви, старая св. Константин и Елена и новая, еще строющаяся, Успенія Пресв. Богородицы. Въ первой хранится нѣсколько рукописей“ (Григорович 1848: 169).

Освен тази бележка на л. 1 с ръката на В. И. Григорович е изписано следното:

„№ 62. Рукопись на новоболгарскомъ языкь XVI–? стол. на простой бумаге, 4о“. Долу с по–малки букви професорът отбелязва: *„Ср. в Люблянской рукописи*[1]*, описанной проф. Ламанскимъ, ср. „Отчет о XV присужд. наград графа Уварова“, СПб, 1874, с. 329. Любл. рук. нет начала, т.е. первая треть страниц нашей рукописи“*. В Люблянския дамаскин началото на това Слово на Дамаскин Студит липсва. Очевидно ученият още тогава, познавайки и двата дамаскина, е стигнал до извода, че първата част от ръкописа № 36 (62), представлява именно това липсващо в Люблянския ръкопис начало на Слово на Дамаскин Студит за второто пришествие. По всичко изглежда, че би могло да се заключи, че именно нашият ръкопис от сбирката на В. Григорович № 36 (62) съдържа началото на това Слово в Люблянския дамаскин. В него само намираме началото на текста, което липсва в Люблянския дамаскин. Към това може да се добави, че в двата ръкописа Слово на Дамаскин Студит за второто пришествие не само е без край, но и прекъсва с едни и същи думи: „да приглѣдаме...“. Това хипотетично ни отвежда към предположението, че кописте на Люблянския дамаскин и на Одеския № 36 (62) от сбирката на Григорович са се придържали към един и същи антиграф.

На същия лист откриваме печат с двуглав орел на библиотеката на Императорския Новоросийски университет. На втория празен лист – печат на Научната публична библиотека „А. М. Горки“ в гр. Одеса – 36 г.

1. **Описание на паметника:**

Обем: 2+124 листа+1 лист хартия, 4°. Ръкописът представлява реставрирана, подвързана книга, с начало и край, на обикновена хартия. Тематично подбран сборник.

Подвързията е нова, не е оригинална, без орнаменти.

Материал: хартията на ръкописа е доста плътна, на места с изтънявания, с времето е станала сива, без гланц. На някои места е тъмнокафява, силно пострадала. На тези листове текстът е трудно разбираем, напр. на л. л. 85а, 87а. На л. 89а не се чете заглавието.

Водни знаци: в ръкописа откривам две разновидности на характерен воден знак от XVII–XVIII в. – съчетание на три полумесеца (Дьомина 1971: 37), отклонени вдясно

[1] http://old.nuk.uni-lj.si/kopitarjevazbirka/ImageBrowser.asp?Kodeks=23&Slika=1

Created by Universal Document Converter

на л.л. 58, 107, 110, 113, 115, 118, 120; също три полумесеца, отклонени вляво на л.л. 3, 8, 12, 16, 17, 26, 32, 36, 38, 44, 47, 51, 53, 61, 65, 69, 75, 77, 83, 85; на л. 104 – корона. Това са най-популярните водни знаци по ръкописите от XVII–XVIII в. (Велков, Андреев 2005). Наличието им в ръкописа могат да ориентират към времепоявата на сборника.

Размери на листове: 220 х 170 мм,

Размери на текстовото поле: 150 х 120 мм, височина на буквите – 3 мм, основно по 16 реда на страница, но често и по 15 реда.

Писмото е късен полуустав. От надредните знаци в целия ръкопис е редовна употребата на ударения, придихания и титли, съкращения над сакралните думи, означаващи лица или места, свързани с Бога: г҃ь, вц҃а, ва҃, іс҃а х҃с. Някои от съгласните са надредни и изписани по-дребни – апⷭ҃ла, хрⷭ҃тание – л. 3а, 4б.

Сигниране: в долното поле на листовете се наблюдава буквена пагинация по страници – а҃, в҃. Пагинацията е двойна, горе на листовете също откриваме буквена пагинация, която започва на л. 2 – от Дамаскиновото Слово за второ пришествие и свършва на л. 88б, където свършва словото.

Мастила: Ръкописът е написан с черно мастило, чиято интензивност понякога се променя, а текстът става трудно четим. С киновар (оранжев) в ръкописа са изписани някои от заглавията на словата и големите букви.

Украса[1]: сборникът е добре илюстриран с рисунки, много от които са с елементи на флоралния византийски стил. Ръкописът започва на л. 1а с кръглогеометрична заставка с растителни елементи – с кафяв контур са очертани плетеници с много пъпки, възли и цветя, оцветени с ярко зелено мастило и киновар. Но киноварът не е чист, а осветен, по-точно оранжев. Заставката графически е изпълнена цялата, обаче е неоцветена. След заставката започва Дамаскиновото Слово за второ пришествие. Началната буква Ꙁ (във вид на грифон) в думата Ꙁакѡнъ богато е украсена с плетенично-растителен мотив, който е провлечен под основата на буквата и е доста голяма (110 мм). Заставката е интересна с графическото и цветното си изпълнение, което е с черно-кафяво, зелено и оранжево мастило в т. н. тератологичен стил (Джурова 1980: 26). Използването на елементите от този стил украса в Одеския дамаски № 36 (62) до известна степен е връщане назад, тъй като знаем, че този стил се появява през

[1] Елементи от украсата в Одеския дамаскин № 36 (62) виж в Приложение № 1.

Created by Universal Document Converter

най-ранния период от книжовното ни развитието, достигайки разцвета си през XII в., а през XVII в. продължават да съществуват само елементи от него, като се променя начинът на стилизацията му. Д. Радославова определя тази особеност в украсата като архаизираща тендения (Радославова 2020).

На л. 2а е изрисуван медальон с изображение на лицето на Иисус Христос, изпълнен с оранжеви линии, вътре е оцветен с жълто мастило. Откривам цветния медальон и на л.л. 11а, 21а, 33а, 41а. Същият медальон е изобразен и на л.л. 51а, 61а, 71а, 85а. Възможно рисунките са влияние на руската иконография. Едномедальонните и тримедальонните миниатюрни украси водят своето начало от стари ръкописни образци, които биват актуализирани чрез старопечатната украса. Те са характерни за ръкописната книжнина от XVII–XVIII в., включително и за дамаскините (Гергова 2004: 284)

При́писки: на л. 63а преписвачът е изписал букви **ругѹ** с черно мастило. Буквата **ѹ** (20 мм) богато украсена с плетенично-растителен мотив, който е провлечен под основата на буквата, като са използвани същите цветове на заставката. На л. 67а откривам бележка: **ѡпити перо ѵ хартїа.** Всъщност това са единствените бележки на кописта в целия ръкопис. Приписките, въз основа на които могат да бъдат направени изводи относно името на преписвача, работил върху ръкописа, отсъстват. Авторът е анонимен книжовник. Вземайки предвид буквената пагинация в горното поле на ръкописа, можем да се предположи, че сборникът, който се състои от две слова, написани от двама различни преписвачи, всъщност обединява тематично два различни сборника, подвързани в един книжно тяло.

Втората част на Одеския дамаскин № 36 (62) започва на л. 89 с богато украсена геометрична правоъгълна заставка, състояща се от две изгряващи слънчица, изпълнена със зелен, черен и доминиращ оранжев цвят. Отгоре на заставката е изрисуван кръст със сакралното съкращение на името на Христос, симетрично разположено от двете страни на кръста IC **XC NИ K.**

Хартията е доста пострадала от времето и названието на словото не се чете. За да го възстановя, използвах описанието (Мочульский 1890: 101). Очевидно по времето, когато Мочулски е работил върху описанието на ръкописа, дамаскинът е бил в значително по-добро състояние и тогава названието се е четяло. Но и от контекста става ясно, че във втората част на ръкописа е **Слово стого апла павла.**

Created by Universal Document Converter

На л. 105 а, след описанието на пътуването в рая, преписвачът очевидно, се е опитал да илюстрира своите представи за рая: отляво и отдясно е изрисувал растителни елементи, клони с листенца и цветя. Плетенични заставки с растителни елементи говорят за балканския стил в орнаментиката. На л.106б – с големи червено-черни букви (33мм), във вид на плетеница, е изписано изречението **ѿ ТЧКЯ Є МЬКЯ НЯ ГРѢШИНЦИ.** В края на ръкописа, на л. 124а, откривам миниатюра, изпълнена със зелено, черно и кафяво мастило, с четири кръста в кафяво от четирите страни; на л.124б – рисунка с изображението на херувим и серафим.

Съдържание: Единственото описанието на Одеските дамаскини е направено от Мочулски (Мочулски 1890) още в края на XIX век. Години наред на него се позовават мнозина автори, дори и в тази работа, работейки със Слово ст҃ого ап҃ла павла. Без да омалаважавам описанието на доц. Мочулски, трябва да кажа, че информацията за дамаскините в това описание е доста оскъдна, откривам известни неточности в датирането и особено в текстовете. За да подчертая личния принос на изследването, ще кажа, че всички текстове, които са публикувани в дисертационния труд и в Приложението 2 към работата, са преписи от Одеските дамаскини, направени по време на работата ми в Отдела редки книги и ръкописни издания (ОННБ).

л. 1а–88б: Дамаскниа́ и_подꙗкониа словѡ ꙁа второ пришествїе х҃во г҃да иа́шего іѵ҃ х҃а и ꙁа антихриста.

Начало: Ꙁакѡ́нъ имать цр҃ег҃о бл҃гословéнин хр҃танїе кога ѡ́тъ дайдутъ на вѡнску. а҃тїе пръв҃ѣ пустеть свои҃ вѣрнїи людїе та҃ ѿидатъ въ ѡнїа гра́дове. кадѣтѡ҃ ще да помнѝе царъ да кажатъ на ѻнїа лю҃ѥ ꙁа́мъ да излѣꙁатъ и даг҃ѡ почитатъ като́ цара.

Край: ... да пригле́даме.. (словото е незавършено, без край)

л. 89а–124б: Слово ст҃го ап҃ла павла како ѿбиде си́чки раи и҃ мука. и како въꙁиесень би҃ду третїе и҃во. ѻ҃че бл҃ви.

Начало: азъ ап҃лъ па́вель когато воꙁнесе́нь бихъ на третѡ не́бо и дѡиде ѿ б҃а гла́сь та́ка же на тїа людїе ѡ҃ѡ са иа тонꙁи свѣдь живи ꙁа_ѡ҃ѡ, прѣступовать ꙁа́повѣдь мой и при́лагать грѣхъ на грѣхъ и прогнѣвать г҃да б҃а...

л. 106а: ѿ ТЧКЯ Є МЬКЯ НЯ ГРѢШИНЦИ

Created by Universal Document Converter

Начало: Ꙗми послꙋшаи҆те бл҃гословеин хрстаніе дарьзберете иа какво́ мѣсто се мачать грѣшни҆ците чл҃ци. и рече ми а҆гг҃ль ела́ па́вле дати скажа мъките на́ грѣшни҆ците...

Тук страниците са объркани: сказанието за мъките прекъсва на л. 106б и продължава на л. 111а, а л. 112б е продължение на л. 107а. Половината от л. 110а е неизписан, без текст. На л. 115б, след значителен текстов пропуск, продължава Павлово видение... и҆ пос҆ѣ това рече ми а҆гг҃ль и ела слѣдь мене па́вле да види҆ хꙋбꙋсь ра́юскꙋю ....

л. 118а–124в: Поученіе.

Начало: Ꙗ“ми зара҆н҆ това виса мо́лѧ любови мои братіѧ за҆е́дно болѣре, и҆ сиромаси ста́ри и мла́ди сн҃ове и дащери и сѣкі҆и вьзрасть кои҆тѡ ще да са и҆збаве ѿ вечна мака ..

Край: ..... ѡцꙋ и синꙋ и ст҃омꙋ дꙋхоꙋ и сега и҆ сѣкоги и дори и докрай свѣдь во вѣки вѣко́вь аминь...

Слово ст҃го а҆п҃ла павла намирам и в трите Одески дамаскина – № 36 (62), № 37 (63) и № 39 (65). Видение на апостол Павел е било предмет на дългогодишен интерес в научни среди. Вариант на гръцкия текст има Тишендорф в *Apokatypses Apocryphal* под заглавие *Apokalipsis Pauli* (Tischendorf 1866: 34–69). Публикувани са и преписи, представляващи архаични славянски версии на текста (Пыпин 1862: 34–69; Тихонравов 1863: 40–58; Яцимирский 1899: 457–462). Издадени са два новобългарски преписа от Тихонравовия дамаскин и Одеския дамаскин № 37–63 (Ягич 1877; Лавров 1893: 22–37; Дьомина 1971: 248–255) и кратък откъс от ръкопис № НБС 106.

Слово ст҃го а҆п҃ла павла откривам в Тихонравовия дамаскин (Дьомина 1971: 248–255). Е. Дьомина го публикува въз основа на сверяването със същото слово в Одеските дамаскини №36 (62) (л. л.89а–124б), № 37 (63) (л. л. 139б–242а) и №39 (65) (115а–136а). Въз основа на това сверяване става възможно възстановяването на точната последователност на Словото в Тихонравовия дамаскин (Дьомина 1971: 43).

Новобългарският преразказ е довел до разпространение на словото, несравнимо с положението през предишния период (Младенова, Велчева 2013: 83). В дамаскинската литература особено активно присъства тази апокрифна творба. Например Д. Караджова открива това Слово в четири котленски ръкописа (Караджова 1994:126).

Created by Universal Document Converter

2. Особености в графиката [1] на Одеския дамаскин №36 (62):

Първите преводачи или преписвачи на дамаскините са познавали старата писмена традиция, от която са се влияели. Използвали са азбучната ѝ система, правописните правила, пунктуация, надредни знаци. Не правят изключение и анонимните преписвачи на Одеския дамаскин №36 (62), който си служи с късния търновско-ресавски правопис (частично юсов – много малко употреба на ѧ – молѧ, братїѧ), силно адаптиран на фонетично равнище с оглед на отразяването на тогавашната разговорна българска реч.

Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на ь. Очевидно е, че сборникът е създаден от двама кописти от една школа, почеркът издава опитна ръка с определени калиграфски умения. Буквите в редовете са с лек десен наклон. Използвани са следните буквени знаци, като основната част от тях са характерни като цяло за писмото от Карловско–аджарската школа: а, б, в, г, д, ѕ, є, ж, ѕ, ѕ, и (алографи – і,ї), к, л, м, н, о (тясно), ѡ, п , р, с, т, ѹ, ф, х, ц, ч (малко ꙋ с плитка чашка – почитать, рече, сички), ш, ъ, ь, ю , ѥ, ѣ. Използва се и лигатурата ѿ, ѿ. При *у* има алографи – ꙋ и ѹ (в повечето случаи) – хѹбѹсь, райскꙋю – л. 115 б.

Широко є изписва се вълнообразно с дълго езиче, което не излиза извън очертанието на буквата. Главно С се изписва със същия корпус, както на главно Є. Главната и малката *а* са изписани по един и същи начин – Я а. При главни букви Д, Ѕ, П, Г, ѣ, ъ хастата стои перпендикулярно на реда. Инициалите основно са изписани с червенослов. С червено се изписват и някои главни букви в началото на изречението.

Горната част на ѕ остроъгълна и заема горната част на реда, а долният компонент е дъговиден и се спуска в междуредието – ѕа, иѕлѣѕатъ. Главното Ѕ е остоъгълно отгоре, а долният компонент се спуска надолу и има удължение – Ѕакѡнъ – л. 1а. Малкото ц и ш се изписва с почти вертикална черта надолу. При *х* – дясното крило е закръглено в завършека и завършва в междуредието. Малко р с горната си част стои на реда – тази част напомня тясното о, а долната част се спуска в междуредието.

Преписвачите си служат с надредни знаци, фонетични ударения, различни видове съкращения, лигатурни комбинации и други похвати за бързопис, което се обяснява с характера на богослужебния текст: х҃а–1а, б҃а–л.89, бл҃гослове́ни, аг҃гль–106а.

[1] Тук предлагам само обобщени и систематезирани наблюдения върху графичните особености на ръкописа. Правописните особености ще бъдат предмет на друго изследване.

Created by Universal Document Converter

Паерчикът се използва рядко, обикновено на места, където е пропусната еровата гласна – ъ, ь. Съюзът *и* се изписва с придихание за да бъде оразличен от местоименната форма за ж.р. *ѝ*. Често се използват надредните букви *д, н, л, ш* : пръвдѣ , люнє – 1а, х҃ртанїє, гнда – л.89, зарани – л. 117в.

3. Датировка:

Въз основа на езика на паметника различните изследователи разполагат ръкописа в твърде широка хронологична рамка. Според Мочулски ръкописът е от XVI в. (Мочульский 1890: 100), В. Григорович също определя паметника към XVI в. Според Д. Петканова „Езикът в него обаче е така народен, че невъзможно ръкописът да е писан по–рано от втората половина на XVII в.“ (Петканова 1963: 79). Потвърждение за това откривам и в класификацията на Е. Дьомина, според която Одеският дамаскин № 36 (62) принадлежи към **трети тип новобългарски** дамаскини, и е основан на преводите от началото на XVII в. По мнението на Дьомина за този тип дамаскини, е характерно неголямо количество на статии от Дамаскин Студит, тъй като те са дошли при нас главно в преписи от втора половина на XVII в., и в тях намираме по-нов вариант на текстовете (Дьомина 1985: 59–60).

Има няколко Слова, които Е. Дьомина определя като устойчив състав на дамаскините от III група. Двете слова в Одеския дамаскин № 36 (62) – Слово на Дамаскин Студит за второто пришествие и Слово ст҃го а҃пла павла, са част от устойчивия състав от III група. Следователно тези слова са били събрани заедно от съставителя на протосборника. О. Младенова и Б. Велчева отбелязват, че паметника е датиран към XVII в., без да посочват въз основа на какво правят датировката (Младенова, Велчева 2013: 11; 16).

Особено важни за датирането и идентифицирането на хартиени ръкописи са водните знаци. Няколко вида водни знака от типа „три луни“, които откривам в Одеския дамаскин са подобни с тези на № 331/ 1691–1692 г.; № 351 / 1693 г.; № 365 / 1694 г.; и 432/1702 г. от албума на Велков, Андреев (Велков, Андреев 2005). Трите полумесеца и короната говорят, че хартията е произведена в периода 1680–1690 г. Твърде вероятно е и нашият паметник да е от този период.

Има и друг аргумент в полза на тази теза: както вече беше споменато, Одеският дамаскин № 36 (62) с оглед съдържанието с голяма вероятност може да бъде свързан с

Created by Universal Document Converter

в Люблянския дамаскин. Като се вземе предвид, че съгласно водните знаци Люблянският дамаскин е от самия край на XVII – началото на XVIII в. (Mošin 1971: 169), може да се предположи, че и първата част на Одеския дамаскин № 36 (62) да е приблизително от същия период. За това сочи и доброто (първоначално) качество на използваната хартия, както и изящната украса с фините миниатюри. И без да спада към луксозните книги, характерни за XVII в., личи си, че анонимните автори създават ръкописа с прецизност и вкус.

Украсата на ръкописа може да ни даде повече информация за датировката на паметника. И двете части на сборника са добре илюстрирани. Началните страници в първата (л.1а, л.2а,) и втора част (л. 89а) са богато украсени с растително-плетенична заставка във византийски и балкански стил, изпълнени със зелено мастило и киновар. Голямото количество прицизно изрисувани медальони с образа на Христос в цветно и черно-бяло. Всичко това са украси, характерни за ръкописната книжнина от XVII в. – XVIII в., включително и за дамаскините (Гергова 2004: 284).

Дамаскинът не е подписан и не е локализиран, липсват приписките, въз основа на които бих могла да направя изводи относно името на преписвача, работил върху ръкописа. Авторът е анонимен. Както вече казах предвид буквената пагинация в горното поле на ръкописа, се стига до извода, че Одеският дамаскин № 36 (62), съдържа две слова, които са написани от двама различни преписвачи, взети са от два различни сборника, като са подвързани и обединени тематично в един сборник.

Почеркът и в двете части на сборника е равен, обработен, задрасквания никъде не се срещат. Това издава опитна ръка с добри калиграфски умения. Може да се предположи, че и двамата кописти са представители на една и съща калиграфска школа. В украсата и в писмото на ръкописа има устойчиви елементи и образци, които следват определен канон и очертават облика на сборника. От друга страна точно това затруднява идентифицирането на преписвачите, които представят една и съща школа и могат да притежават почти в еднаква степен развити умения и преписваческа техника. Много често сред тях има изключително добри преписвачи, които обаче потъват във времето в анонимност (Младенова, Велчева: 11). Такъв е случаят и с Одеския дамаскин № 36 (62). С основание може да се предположи, че кописти́те са професионални преписвачи и добре подготвени книжовници с добър естетичен усет, които засега остава анонимни.

Във основа на украсата на паметника ще се опитам да разбера от каква калиграфско-художествена школа са били тези анонимни книжовници. Като за тази цел

Created by Universal Document Converter

сравних ръкописа № 36 (62) с атрибутирани, описани и датирани дамаскини. За сравнение на графичните особености и украсата бяха привлечени следните атрибутирани ръкописи: Еленският дамаскин[1] НБКМ, сигнатура 1418; ръкопис № 119 (137) от НБИВ, Тихонравовият дамаскин[2]; Ловешкият дамаскин.

Специално внимание заслужава сходството в украсата на сборниците: кръглогеометрична заставка с растителни елементи в **Словото за второто пришествие на Дамаскин Студит** (л. 1а в Одеския дамакин № 36 (62). Подобна заставка откривам на л. 60а в Еленския дамаскин и Тихонравовия дамаскин (на л. 49 и л. 157). (Приложение 1). След заставката, изпълнена с черно-кафяво, зелено и оранжево мастило откривам началната буква Ꙁ във вид на грифон/дракон в думата **Ꙁакѡнъ** (в Одеския дамаскин № 36 (62); същата буква откривам в Тихонравовия дамаскин (л. 177, л. 256), както и в Еленския дамаскин на л. 132а – в думата **Ꙁловы**). Еленският дамаскин е датиран от втора четвърт на XVII в., украсата му е богата и изискана, има големи плетенични инициали и заставки от различен тип пред всяко от словата. Тихонравовият дамаскин е прецизно датиран от Е. Дьомина във втората половина на XVII в. Украсата на първата част в Одеския дамаскин №36 (62), Тихонравовия дамаскин и Еленския дамаскин съдържат достатъчно много сходни елементи на украса, за да може предположим, че Одеският дамаскин е от същия период – втората половина на XVII в.

Откривам голямо сходство в украсата и с друг ръкопис от колекцията „Уникални и редки издания“ на НБИВ, под № 119 (137), съдържащ само едно от Дамаскиновите слова, а именно **Слово за второ пришествие,** което започва с плетенично – растителна заставка с три медальона, в които на горния ред в средата е включен образът на Христос. В Одеския дамаскин 36 (62) на л. 2а откривам идентичен медальон с изображение на лицето на Иисус Христос. Същият цветен медальон – на л.л. 11а, 21а, 33а, 41а, по нататък – на л.л. 51а, 61а, 71а, 85а, както и в края на л. 124.

Словото за Второто пришествие, ако се съди по броя на запазените преписи, това е най-популярното произведеие на Дамаскин Студит в новобългарската книжнина (Младенова, Велчева 2013: 51). Първоначално този текст се разпространява като

[1] Ръкописът представлява дамаскин от втора четвърт на XVII в., богато и изискано украсен, с употреба на злато; плетенични заставки от различен тип пред всяко от словата; големи плетенични инициали. Дълъг период от време се е съхранявал в църквата „Св. Богородица“ в гр. Елена. Постъпва в сбирката на НБКМ през 1978 г. от Археологическия музей в София (днес НАИ БАН), където се съхранява понастоящем под сигнатурата: НБКМ 1418

[2] Ръкопис № 702 от сбирката на Н. С. Тихонравов, колекция на РГБ.

Created by Universal Document Converter

отделна книжка (Младенова, Велчева 2013: 51–70). Пример за такъв самостоятелен препис на словото е ръкописът № 119 (137) НБИВ, който е датиран от края на XVII–началото на XVIII в. Според предложената тук хипотеза първата част на Одеския дамакин 36 (62) би могъл да е отделна книжка със самостоятелен препис, и вече на по-късен етап е подвързан в сборник тематично. Идентичността в украсата, орнамените, писмото, графичните характеристики, миниатюрите на Одеския дамаскин с посочените горе атрибутирани ръкописи дават възможност паметникът да бъде отнесен към същия период, както и да се направи предположение относно калиграфско-художествена школа и личността на анонимните преписвачи на ръкописа.

Към посочените горе ръкописа за сравнение добавих нелокализираните втори Троянски дамаскин, Люблянски дамаскин и въведеният наскоро в научно обращение Ловешки дамаскин (Младенова, Велчева 2013: 51–70) – и трите паметника са изписани с карловско-кукленско писмо и датират вероятно от края на XVII – началото на XVIII в. Към същата книжовна школа са Еленския и Тихонравовия дамаскин. Всички тези факти ни отвеждат към определена книжовна школа.

Най-значимите калиграфско-художествени средища през XVI–XVIII в. са Етрополе, Карлово, Аджар, Куклен, Котел, Рилския манастир и др. (Райков 1971; Ангелов 1977; Василев 1980; Дьомина 1985; Караджова 1994; Радославова 2007; Тончева-Тодорова 2009: Радославова 2010; Младенова, Велчева 2013), които със своите забележителни образци дават началото на ранната новобългарска книжнина.

Несъмнената еднотипност в палеографско и кодикологично отношение на Одеския дамаскин, Люблянския дамаскин, Еленския дамаскин, Тихонравовия дамаскин, както и общият кодикографски модел на тези паметници, включващ една и съща орнаментика в украсата на определени текстове и общи параметри на канона на писмо, подсказва, че са създадени от книжовници с обща школовка, които са работили в близко сътрудничество. Така стигам до извода, че балканското книжовно средище, в което очевидно е бил създаден Одеският дамаскин № 36 (62), е Карловско-аджарската школа, с център в с. Аджар (дн. Свежен), едно от най-оживените книжовни средища през епохата на османското владичество, което се налага като преписвачески, дамаскинарски и художествен център. Най-яркият представител на тази школа е

Created by Universal Document Converter

знаменитият калиграф и книжовник Аврам йерей Димитриевич [1] (Тончева-Тодорова 2008).

Сравних също Одеския дамаскин № 36 (62) с оглед графичните особености и украсата с Аврамовия сборник [2] от 1674 г. (с безспорно авторство на А. Димитриевич) и с Еленския дамаскин от XVII век (авторството се приписва на Аврам Димитриевич). Аврамовият сборник има особено богата и изящна украса и е една от най-красиво изработените книги от XVII век. В това отношение откривам голямо сходство в украсата на Одеския дамаскин с Аврамовия сборник: писмото и богата украса в **балкански стил**, включващ различни видове украшения – заглавки, миниатюри, (включително човешки лица, херувими), цветове с добавки в багрена хармония от червено, зелено и оранжево, сложни плетенически заставки.

Наблюденията върху изброените паметници и сравнението им с Одеския ръкопис № 36 (62) показват, че посочените дамаскини от Карловско-аджарска школа, макар и да носят свои специфични особености, притежават подчертано единство както по отношение на общия стил, така и в използваното писмо и украса. Явлението е съвсем естествено, тъй като става дума за изработване на калиграфски канон в рамките на отделна преписваческа школа. Преписвачите на Одеския дамаскин № 36 (62) очевидно са притежавали същата солидна школовка, придобита вероятно в манастирските скриптории. Почеркът е равен, обработен, задрасквания никъде не се срещат. Писмото е геометризиран калиграфски полуустав, подобен на този на Аврам Димитриевич. Тук може да излезем само с хипотезата, че Одеския дамаскин № 36 (62) е свързан с дейността на кръга ученици на книжовника Аврам йерей Димитриевич или неговия ученик Кръстю Граматик – представител на Карловската калиграфска школа, за когото се знае, че е активен през този период. Въпрос на по-задълбочени изследвания обаче е да се провери тази хипотеза. Засега преписвачите на Одеският дамаскин № 36 (62), които са двама, остават анонимни.

---

[1] Аврам Димитриев, наричан поп Аврам, е български учител, изкусен книжовник и краснописец, родом от Сопот, Ловешко. Заедно с поп Филип, е един от основоположниците на Аджарската книжовна школа от XVII–XVIII в. Книгите му имат разнообразно съдържание и богата украса. С особено богата и изящна украса е Аврамовият сборник. Освен, че допринася за умножаването на книжовното българско богатство, той обучава и редица млади книжовници, един от най-забележителните му ученици е книжовникът Кръстю Граматик.

[2] Аврамовият сборник – ръкописна книга от 1674 г. от Аврам Димитриевич, написана на новобългарски език. Днес се съхранява в НБИВ.

Created by Universal Document Converter

Изводи: На база на комплексни данни и пресичането на различни по тип палеографски и кодикологични анализи: водни знаци на хартията, графичните характеристики, украса и орнаменти, както и сравняването с атрибутирани датирани ръкописи, Одеският дамаскин № 36 (62) е предатиран към XVII век (с голяма вероятност към самият край на XVII в.), което потвърждава по-рано изказаните хипотези, направени въз основа на езика на паметниците от Д. Петканова и Е. Дьомина (Петканова 1963: 79; Дьомина 1985: 59–60).

Двамата анонимни книжовници, създали **Одеския дамаскин № 36 (62)** с естетически вкус, коректност и прецизност, принадлежат към Карловско-аджарската книжовна школа. Калиграфските белези и украсата на ръкописа позволяват да се предположи, че **Одеският дамаскин № 36 (62)** е работа на книжовници от кръга ученици на книжовника Аврам йерей Димитриевич.

Средногорското книжовно средище Карловско-аджарска книжовна школа може да се определи като пряк предшественик – може би не единствен, на значимите за епохата на Българското възраждане книжовно-просветни центрове, какъвто например през XVIII в. е Котленският (Радославова 2020: 128).

През XVIII век, когато ръкописната книга върви към своя залез, в Котел разцъфтява известната Котленска книжовна школа – едно от последните ръкописни средища в българските земи. За неин родоначалник се приема даскал Милко Котленски, който твори в първата половина и около средата на XVIII век. Измежду неговите ученици изпъква най-яркият представител на котленския книжовен център – поп Стойко Владиславов – бъдещият Свети Софроний Епископ Врачански. Ръкописът, за който ще стане дума по-долу, Одеският дамаскин № 37 (63), спада именно към Котленската книжовна школа.

Рукопись на нововолгарскомъ языкѣ. Ркп.XVI в. изъ Пошехонья[1]

Одески дамаскин № 37 (63) от сбирката на В. И. Григорович

Сборникът е малко проучен новобългарски дамаскин.

Настоящото изложение има за цел:

- да представи възможно най-пълното комплексно палеографско и кодикологично описание на паметника;

[1] Съхранява се в ОННБ под сигнатура 1/114.

Created by Universal Document Converter

➢ чрез анализ на водните знаци, графиката, украсата и орнаментите да получи допълнителна информация относно времето на създаване на ръкописа, евентуално да предатира Одеският дамаскини №37 (63) и коригира данните в съществуващите описи;

➢ чрез анализ и сравнение с атрибуирани ръкописи да подтвърди или отхвърли тезата относно калиграфско-художествената школа, в която е работил книжовникът, създал ръкописа.

Ръкописът е определен като сборник на новобългарски език от В. Григорович, но не е локализиран. Някои автори съобщават, че не е ясно къде и кога е бил открит този ръкопис от Виктор Григорович (Младенова, Велчева 2013: 16). В описанието на В. Мочулски се съобщава, че Одеския дамаскин № 37 (63) е „рукопись XVI века из Пошехонья“.

Откривам топонима Пошехонье[1], който представлява историческа местност по бреговете на река Шексна (от XVI в.), другото значение е град Пошехонье (от XVIII в.) Ярославска област (Русия). Българският ръкопис обаче няма отношение към тези топоними. След прецизната работа с ръкописа бяха установени и коригирани редици неточности и стана възможно да бъде локализиран Одеския сборник.

На л. 1 откривам печат с двуглав орел на библиотеката на Императорския Новоросийски университет, веднага след него бележка – с ръката на В. И. Григорович е изписано следното: „№ 63. *Рукопись на новоболгарскомъ языкѣ, XVI в., in 24°,* ~~*неполная*~~“. След това последната дума е зачертана и е изписана думата *полнёхонькая*[2]. Тук в описанието на В. Н. Мочулски е допусната неточност. В. Григорович е написал *неполная* погрешно, но след като разгледал ръкописа подробно, разбрал, че сборникът не е само пълен, но и, че последните 4 листа са останали празни, и съдържат по-късни приписки. Затова ученият така емоционално поправя грешката си. В. Мочулски, описвайки ръкописа, очевидно видял бележката на В. Григорович, зачертаната дума ~~*неполная*~~ и думата, която била изписана отдолу, и прочел *полнёхонькая* като *пошехоньская*, оттук идва топонимът Пошехонье. Именно с това недоразумение се обяснява фактът, че Мочулски съобщава в описанието си за Одеския дамаскин № 37 (63): „рукопись XVI века из Пошехонья“. В труда на украинския учен Ф. Петрун можем

[1] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%88%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%BD%D1%8C%D0%B5> (прегледан 01.05.2022).

[2] Вж.: Толковый словарь русского языка. Д. Н. Ушакова. Толковый словарь в четырех томах, Т. 3, Москва., 1948 г., с. 264. „*Полнёхонький, полнёхонькая, ое; -нек, -нька -нько* (разг.). Совсем полный, наполненный.

Created by Universal Document Converter

да се убедим, че Одеският дамаскин 37 (63) е открит от В. Григорович през 1844 г. в Зограф (Петрунь 1927: 152).

1. **Описание на паметника**:

Обем: Съдържа 2+246+4 листа, 16 °. Ръкописът представлява добре съхранена, подвързана книга, пълна, на обикновена хартия. Сборникът е добре запазен, липси няма. Съставен е от служби, пасхалия, поучения, кратък месецеслов, Чин вечерня, Павлово видение и др.

Подвързията е оригинална, тънки дъски, обвити с тъмнокафява, художествено обработена штампована фина кожа, с геометрична фигура по центъра във вид на ромб и с малки орнаменти във вид на четириточие, подобие на кръстен знак. Дамаскинът е със закопчалки и художествено обковани метални накрайници. Подвързията е направена с естетически вкус и в характерен художествен стил, който определено носи християнска семантика и се кореспондира с орнаментите в текста.

Материал: хартията на ръкописа е доста плътна, на места с изтънявания, жълта до кафеникава, без гланц.

Водни знаци: в ръкописа откриваме воден знак корона – на л.л. 68, 117; полумесец – на л. 135; голяма буква **Ѧ** (долу с пъпчици) – на л. 154; две букви **ΛΛ** – на л.150; – на л.л. 159, 164, 178, 231. Знаците добре се виждат, само на някои места не са съвсем ясни.

<u>Водните знаци</u> могат да дадат ценна информация за датировката на ръкописа, при това датировката може да бъде стеснена в някои случаи дори до четвърт столетие, каквато е практиката. За тази цел е добре да има снимков материал на водните знаци 1:1, които да онагледят анализите, датировките и идентификациите. За съжаление политиката на ОННБ не предполага възможност за правене на фотоси, именно това е причината засега само да се отбележат водните знаци в ръкописа, без да правят сравнения с еквивалентните им знаци в наличните филиграноложки албуми. Ръкописът е с малък размер, от т. нар. 16-ка формат, при който един воден знак може се открие на четири места горе или долу при сгъвката. По тази причина буквата М (л. 154), която вероятно е придружаваща, не е установено дали е към основен воден знак или е част от контрамарка. Надявам се по-нататъшните палеографски изследвания да позволят да се уточнят водните знаци и чрез тях датировката на хартията.

Размери на листове: 100 х 65 мм.

Created by Universal Document Converter

Размери на текстовото поле**:** 70 х 50 мм, височина на малките буквите – 2,5 мм, инициалните букви около 18 – 20 мм, основно по 7 реда на страница, по–рядко – по 8 реда. Ръкописът прилича на джобно тефтерче. Малкият формат свидетелства, че той трябва да е бил предназначен за корпоративно или индивидуално четене извън храма (Радославова 2011: 222)

Писмото е полуустав с елементи на бързопис. Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на **ь.** От надредните знаци в целия ръкопис редовна е употребата на придихания и титли, фонетични ударения, рядко двойно ударение; използва се паерчикът. Редовна е употребата на съкращения над сакрални думи: **гь, вца, бга.** Някои от съгласните са надредни и изписани по-дребно, има буквена пагинация.

Мастило: ръкописът е написан с черно мастило, чиято интензивност почти не се променя. Названията на словата и кратките заглавия са изписани с червенослов, както и подзаглавията, разположени вътре в основния текст или изнесени на страничното поле. С червено мастило са също главните и малките букви в думите, които открояват новия по смисъл откъс в текста. Понякога с червено мастило са изписани цели такива думи, на някои места – само отделни инициали.

Украса[1]: ръкописът започва на л. 2а със заставка, рамките на която са тесни, двойно преплетени ленти, които се преплитат ромбоидно в определена композиция. Заставката е правоъгълна, изрисувана с киновар и черно мастило, размери 15х80 мм (Приложение 1). В стила на заставките, на л. 5а, с киновар във вид на кръст е изписана главната буква **Б** (15 мм). В същия стил главна буква **С** (л. 16б), **В** (л. 99б) – Приложение 1. Това са характерни черти на т. нар. балкански стил (Джурова 1980: 39) на украсата в старобългарската книга, доминиращ през XV–XVII в. С малки орнаменти във вид на четириточие, подобие на кръстен знак, завършват Чин вечерня (л.19а), краткия месецеслов (л. 48б), епистолията (л. 139а) и самия ръкопис на л. 242а. (Приложение 1).

Съдържание: Одеският дамаския № 37 (63) представлява сборник, съставен от:

л. 1б–19а: **Чинъ вечерни**

Начало: NѶЧЕЛОВЄРNIИ начинаеть сщени́къ блс҃вень бь҃ нашь вьсегда а҆ще ли нѣсть сщени́кь. За молитв ст҃и҃х ѿць҃ на́ши гь҃ Іи сѣ Хр҃те бе҃ наш҃ помилу҃ и҆ нас҃ аминь: ~

[1] В приложение № 1 към тази работа могат да се видят пресъздадените елементи от украсата на Одеския дамаскин № 37 (63).

Created by Universal Document Converter

Край: Nнїа ѡтпꙋщаеши ра́ба своего Вл^ко по гл҃ꙋ твоемꙋ сь миромь ꙗко видѣста о҃чє моє сп҃сенїє твоє є҃же є҃си оу҃готовалъ пре^лицем вьсѣхъ людїє свѣть вь ѡткровенїє ꙗзиком҃ и сла́ва людїє твоє Ісраꙗ. ст҃и бг҃ пр҃ста тр҃ице. О҃че на҃ш тропа́р҃ ⁘ ⁘ ⁘

л. 19б–38а: Пасхалия – таблица

л. 20а: Ро҃ж҃ Хв҃о вь че҃...

л.38а–48б: Краткїй месяцѣслов, начиная съ сентября мѣсяца

Начало: м҃ꙋ септемврїя имат дни л҃ дн҃ь имат ча҃с в҃і и нощь в҃і ..

л. 39б: окт. : д҃і преподобни мт҃ри наше Петки

л. 46а: мес. Юни е҃і Видовь дн҃ь

л. 47а: месец юли з҃ на^линь дн҃ь

Край: (л. 48б) – август – 30: Положенїє поꙗса прѣст҃еи бц҃е : ~

Конецъ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘

Л. 49а–57а: Слово с҃тго іѡа҃на златоустаго о покаанїи д҃шевни^м бл҃ви оч҃е за мл҃твь ст҃и

Начало: Привла́чи риболовѣць мрежа о҃ꙋ дльбока во́да метне^т мрежата оу дльби́на водна тамуса ꙋ҃ловѣтъ мно́го ри́ва и́ тегли^с мрежата на сухо са^с голꙗма веселѣ́ва. и́ ловци коги лувѣть ло́вь и ищьть ѕвѣрїа по горїито и҃ по долчините и́ по гъсто шꙋмїа..

Край: ѿ колко лї є чл҃чка слава работа щото исказахъ тол҃ко изговорихь думи и҃ не можихь да ги избарабарꙗ са^с пр҃ѡ^рческите рѣчи щото ни́ кажать залудо са труди и мльви сѣки живь чл҃кь на този свѣть.

Л. 59б–98а: Поученїє

Начало: чухте ли бл҃^свени хр҃^стиане каква є чл҃чска правина и чл҃чска лудота непотребна и други гуди другі́му да му ѡтнеме водата ѡт двора му..

Край: като пи́ше о҃ꙋ битейска кни́га глава: ꙗви са бг҃ь аврааму по^д дъба Маврїиска.

Л. 91б–99а: Поученїє

Начало: Я҃ми и вїє бл҃^свени хр҃^стїане послушайте и сички разумно разбирети: какса сички чл҃ци щото са на тонзи свѣть льжовни таса сичьки прїеде ѿ бг҃а разум и хитрость.. бл҃^свени хр҃^стїане да бѣ́де ꙋмь вашь о҃ꙋ главите ваше и́ мисль ваша на цр҃^тво нб҃^ное..

Created by Universal Document Converter

Край: Я҆ко ще вамь гь҃ бь҃ дарува по голѣмо добро на онзи свѣть дето ще́мь да го сла́виме и почитами и сѣга и сѣкоги и до край свѣ́ть и вь вѣки ами҃н

Л. 99в–139а: Сию Є҆пистолию г҃а бг҃а и сп҃са на́шего І҃са х҃а како сьнидѣ сь нб҃сѣ.

Начало: Вѣ́домо да есть сїа ст҃а. епи́столїа, сьни́де сь нбе҃с вь гра́дъ іер҃ли́мь къ патрїарху їерусали́маскому. за вьсу безако́ниа и҆́же творить ч҃лци на зем҃ли и за сьгрѣшенѥ, волна и нево́лна: послушайте о҃це и братїа по҃ве кметове и сьборь вьси ма́ли и велики хр҃толюби́ви хр҃тиане ми́рь ва́мь чудное и́ дивное сло́во бж҃їи..

Край: ꙗко҆ же сѣнь мимогрѣдеть и веселетсе слава и҃ дрьжава великїим҃ же сь велики́мь гу҃ бу҃ и҃ сп҃су на́шему І҃су х҃у купно же сь ст҃имь и҃ безначални́мь ѿц҃емь и҃ прѣст҃и́мь и҃ бл҃гимь и҃ животворещимь его дх҃омь. и нн҃ѣ҃ пр҃но и҃ вь вѣки вѣкомь аминь⁘ ⁘

л. 139в–142а: Слово ст҃го ап҃ла павла: како оби́ди си́чки ра҃и и҃ мука. и како вьзнесень би҃ ду трет҃їе н҃бо. о҆́че бл҃ви. за моли́твь ст҃и ѿц҃ь.

Начало: Ап҃тль па́вель нѣкоги вьзнесень би́ на трет҃їа н҃бо и́ дуде ѿ б҃а гла҃ та ми каже ри҃ на те́нзи хора щото са на тон҃зи свѣть живи защо, преступавать за́повѣдь мо́а: и прелагаеть грѣ́хь на грѣ́хь и прогнѣваеть г҃а б҃га щото ги е сьтвори́ль..

л. 164 липсва (изрязан)

л. 186в: Ѡ҃т тука и мька на грѣшници (ср. този фрагмент от Павлово видение със същия в ръкописа № 36 (62) л. 106а, като в сборника № 37 (63) той е с малки букви и изписан само с черно мастило.

Начало: Я҆́ми послушайте бл҃ве́ин хр҃тїане да разбѣрете на какво́ са мьчать грѣшни҃ чл҃ци: и рѣче ми аг҃гль ела́ па́вле да ти скажа мьките на́ грѣшниците...

Л. 224в: ѡт зде́ е́сть хубо́сти райскїи (ср. л. 115б в № 36 (62) Я҆́ми послушайте бл҃ве́ни хрстїане насетне що ми каже а҃гг҃ль и ела слѣ҃ мене па́вле да ви́дишь хубости ра́йски дѣто са тамь сич҃ки..

Л. 231в–242а: Поучеиїе хртїаномъ (ср. със същия текст л. 118а–124б в № 36 (62).

Начало: Я҆“ми заради това виса молꙗ: о б҃лве́ни х҃тиане болѣре҃и сиромаси стари и млади сн҃ове и дщери и сѣки възрасть чл҃ки които ще да са избави ѡт вѣчна мь́ка…

Created by Universal Document Converter

Край: ..... и почѣть и поклоненїе оцу и сну и стому дху и сѣги и сѣкоги и докрай свѣт и вь вѣки аминь: ~

⁘ ⁘ ⁘ (Приложение 1)

Л. 243в: Пасхалия (предположително) – таблицата е незавършена.

Приписки откривам само в края на ръкописа на: л. л. 244б, 245а: да са знай тази книга чи е писа Илиѫ Маркꙋ попъ Стефанꙋфъ Илиѫ (244в). На л. 245а приписката не се чете…., после откривам бележка Герге пенчю ивань

На задния форзац още една бележка:

исписахь

сїи книга да са знаи

ѡт гда на светию прст

оль слези на ерисали (?)

ѡт гда са нбса ва храмъ

ва свитіе царковь ва неале пасха

2. Датировка на Одеския дамаскин № 37 (63): В. И. Григорович (л. 1 а в ръкописа) и В. Н. Мочулски (Мочульский 1890: 102) датират ръкописа от XVI в. В. Ягич отнася паметника към XVII в. (Jagic 1877: 137 – 168). Въз основа на архаичната форма на подвързията С. Б. Берштейн предполага датировката не по-късна от началото на XVII в. (Бернштейн 1957: 216). Според Д. Петканова ръкописът „не е по-ранен от началото на XVIII в.“ (Петканова 1965: 251). Заключението е направено въз основа на езика. Също според Д. Петканова Одеският дамаскин № 37(63) по съдържание спада към сборници, които не съдържат Дамаскинови слава, но по същество принадлежат към дамаскинската книжнина (Петканова 1963: 87). О. Младенова и Б. Велчева предпочитат по-късната датировка на Д. Петканова пред по-ранната на Е. Дьомина и датират паметника към XVIII в. (Младенова, Велчева 2013: 16).

Изходна база за датировка на ръкописа е класификацията на Е. Дьомина, която класифицира дамаскините по характера на книжовния език и състава им. Одеският дамаскин № 37 (63) спада към **трети тип новобългарски дамаскини** и е основан на преводите от началото на XVII в. По мнението на Е. Дьомина за този тип дамаскини, е характерно неголямо количество на статии от Дамаскин Студит, тъй като те са дошли при нас главно в преписи от втора половина на XVII в., и в тях намираме по-нов

Created by Universal Document Converter

вариант на текстовете (Дьомина 1968: 59). През XVIII век част от дамаскините излизат от рамките на църковната практика и често се превръщат в четивни сборници. В тях се поместват творби от най-различен жанр и с разнообразна тематика – жития, поучения, апокрифи, исторически съчинения, религиозни разкази, повести, „мъдри“ изречения и други. По съдържание Одеският дамаскин № 37 (63) спада именно към тези сборници – пасхалия, месецеслов, епистолия, Чин вечерня, поучения и др. В настоящото изследване приемам по-късната датировка на паметника към XVIII в.

3. Особенности в графиката и украсата на Одеския дамаскин 37(63).

Запознанството с котленските ръкописи разкрива много общи графични черти, които, взети в съвкупност, характеризират един местен тип писмо – котленско. На тази особеност в графиката на котленските книжовни паметници дълго време не беше обърнато достатъчно внимание (Караджова 1994: 147). Едва през 1964 г. Б. Ангелов споменава за приликата между почерка, орнамента, външната форма и съдържанието на бележките в ръкописите на даскал Милко Котленски, поп Стойко Владиславов, Теодор йерей, която понякога „е толкова голяма, че само при наличие на приписки може да се разбере и уточни коя книга от кого е писана“ (Ангелов 1964: 67).

Именно в Котел се оформя калиграфско-книжовна школа с особен тип писмо, с единна ортография, което се отличава с характерни буквените начертания и общ маниер в художественото оформление. Буквените начертания в котленските ръкописни паметници разкриват много общи графически черти – писмото е дребен полуустав. Това откривам в графичното оформяне на Одеския дамаскин № 37 (63) – правилност и геометричност, изградена по принципа на буквеното съподчинение, при което слъбците съзнателно се отклоняват, например *ѣ, ъ, ѣ.* Котленското писмо създава впечатление за една синхронност и уравновесеност, която се постига и чрез равномерното изнасяне в празното междуредно пространство на хастите на някои графеми – *ѣ, ѵ, ρ, ц, ѱ, χ.* Освен това чрез съзнателното изтъняване на буквените окончания и елементи, излизащи над или под графичния ред, се постига и орнаментност – друга обща особеност на този тип писмо (Караджова 1994: 150). Особено характерно за котленския тип писмо е успоредното изписване на дясната ко́са част на *ѵ*, издигната високо над горния графичен ред. Характерът на котленското писмо е предимно геометричен, преобладават ъглестите начертания, а овалите са малко, използва се сравнително малък брой лигатури, често междубуквените пространства са запълнени с кръстчета. Всички

Created by Universal Document Converter

тези характерни особености откривам в графиката и писмото на Одеския дамаскин № 37–63, с което се създава общо впечатление за цялостен орнаментален ред.

Одеският дамаскин № 37 (63) е добре естетически оформен: започва със заставка, рамките на която са тесни, двойно преплетени ленти, които се преплитат ромбоидно в определена композиция (на л. 2а). Заставката е правоъгълна, изрисувана с киновар и черно мастило, размери 15х80 мм (Приложение 1). Откривам очевидно сходство в украсата на Одеския дамаскин 37 (63) и Часослова на Милко Котленски[1]: и двата сборника започват на л. 2а със заставки, рамките на които са тесни, двойно преплетени ленти, които се преплитат ромбоидно в определена композиция, изрисувани с киновар и черно мастило. В стила на заставките, с киновар са изписани главните букви (Приложение 1).

Малки орнаменти във вид на четириточие ⁘ ⁘ ⁘ подобие на кръстен знак, откривам и в двата ръкописа – на л. 242а в края на Одеския дамаскин № 37 (63) и на л. 128 в Часослова на Милко Котленски. В Одеския ръкопис с подобни орнаменти ⁘ ⁘ ⁘ завършва Чин вечерня (л.19а), краткият месецеслов (л. 48б), епистолията (л. 139а) и самият ръкопис на л. 242а. Същите орнаменти има в Часослова на Милко Котленски (л. 128а, 176а).

Почеркът на тези ръкописи – стилът на орнаментика, заглавно-декоративното писмо, цветът на мастила, взети в съвкупност с правописните и езиковите черти, позволяват двата манускрипта да бъдат определени като принадлежащи към една писарско средище, а именно към Котленската калиграфско-книжовна школа.

Други белези, като подвързията, например, също са от значение при определяне кооординатите на създаване, местопребиваване, датировка и авторство на ръкописа. Те могат да са ориентир за принадлежност към дадена книжовна школа или ателие. Орнаментите на оригиналната кожена подвързия на Одеския дамакин са изградени от геометрични фигури в центъра във вид на ромб с декоративни елементи. Личат характерните за котленските подвързии схеми – ромб и правоъгълник (Караджова 1994: 111). Тук откривам сходство с подвързиите на даскал Милко, които са типични, девет на брой (засега са върху осем негови ръкописа, сред които пет часослова, всичките подвързани, също и към едно лвовско печатно евангелие) и поради тази типичност и повторяемост на композционната схема и орнаментните елементи именно подвързиите му имат важна палеографско-кодиколожка стойност за идентифициране на

[1] Съхранява се в ЦСВП, кат. 13.

Created by Universal Document Converter

неподписаните му ръкописи. Подвързията на Часослова от третата четвърт на XVIII в. е дело на Милко Котленски (Караджова 1994: 51) и показват също особено сходство с подвързията на Одеския дамаскин № 37–63.

Друг ръкопис, взет за сравнение е манускрипт № 583 от сбирката на Музея на Възраждането (Варна)[1], който принадлежи към Котленския книжовен център, XVIII век (1761 г.), подвързията на този ръкопис е на Софроний Врачански, който в ранния си период се е занимавал и с дейност като подвързването на ръкописи и похабени старопечатни книги (Караджова 1994: 53). По отношение на споменатия ръкопис № 583 може да се каже, че това е сборник от жития, слова и апокрифи, който включва **Слово ѿтго Іѡа҃на златоустаго ѻ покаанїи д҃шевинм; Слово стоѿго апл҃а павла; Єпистолия**, а това по съдържание значително съвпада с поученията в Одеския дамаскин № 37 (63).

Наблюденията показват голяма близост на Одеския дамаскин № 37 (63) с оглед украса, писмото и графиката с Котленския дамаскин[2], който представлява богато орнаментиран дамаскин на поп Стойко (Софроний) от 1765 г., издаден фототипно в юбилейния сборник „Катехизически, омилетични и нравоучителни писания на Св. Софроний Врачански" (1989 г.). Във връзка с палеографската атрибуция на Одеския дамаскин към Котленското книжовно средище се използваха също така и фототипните издания на двата Попстойкови (Софрониеви) преписа на Паисиевата „История славянобългарска" от 1762 (Райков 1972) и 1781 г. (Романски 1938), както и фотоприложнията към описите на ръкописните сбирки на НБКМ, НИМ и ЦСВП.

Изводи: На база на комплексни данни и пресичането на различни по тип палеографски и кодикологични констатации, графичните характеристики, украса и орнаменти, както и сравняването с атрибутирани датирани ръкописи, Одеският дамаскин № 37 (63) е предатиран към средата на XVIII в., което потвърждава по-рано изказаната от Д. Петканова хипотеза, направена въз основа на езика на паметника (Петканова 1965: 251).

Преписвачът попъ **Илия Марку** очевидно е от Котленската калиграфска школа, за това говорят калиграфско писмо, изящната орнаментика, стилът на подвързийната украса, най-вече особените елементи на украса, която съчетава местната книгоукрасителна традиция и влияния на приложните изкуства, както и битовата орнаментика. Като се съди по калиграфското писмо и изящната орнаментика, може да

[1] Съхранява се в музея на Възраждане, Варна, сигнатура 289.
[2] Съхранява се в Санкт-Петербург, БАН, Сирку 13.5.18.

Created by Universal Document Converter

се допусне, че книжовникът е създал и други ръкописи, които не са се запазили или все още не знаем.

От най-стари времена град Котел е бил един от центровете на книжовността и на просветата. През XVIII век малкият планински градец преживява истински стопански разцвет. Той дава своето отражение и на книжовността и културата. Мнозина котленци още тогава се отправят на поклонение в Атонските манастири. Особено силни са техните връзки с манастири „Хилендар“ и „Зограф“ – духовно-просветни огнища, от които книжовниците на Котел черпят натрупаните от столетия книжовни традиции и умения. Оттам се внасят и много богослужебни книги, които, стават образец за котленските книжовници. Доста често монаси поклоници, пътувайки до Атон, са носили свои книги. Малоформатният Одески дамаскин № 37 (63) с размерите 100 х 65 предполага наличие на условие за преносимост и употреба извън храмовото пространство – вероятно както за колективно, така и за индивидуално четене.

Тук интересен паралел може да се направи с една миниатюрна печатна книжка на Яков Крайков. Проф. М. Цибранска-Костова издава текста ѝ по лайденския екземпляр (Цибранска-Костова 2012). Сборникът „Различни потреби“ е издаден във Венеция през 1571–1572 г. и е уникален кирилски палеотип, който се отличава с непознато текстово съдържание и оригиналния си джобен формат, който е 10.5 х 7.5. Закономерен интерес към занимателното четиво, случайност или каприз на съдбата, но е факт, че книгата прекосявала пространства и времеви граници, скрита в джоба на пътуващ търговец или друг притежател.

Джобният формат на подобни книги е за пътуващи хора, но дали трябва да е обвързан със служение? И понеже засега нямам отговор, констатирам само, че Одеският дамаскин № 37 (63) е извървял един интересен път: бил написан в Котленската калиграфска школа от един от учениците на Милко Котленски, впоследствие, взимайки предвид тясната връзка на книжовниците от Котел с Зографския манастир, сборникът бил отнесен в Зограф от някой поклонник или търговец, където по-късно, през 1844 г., е открит от учения славист В. И. Григорович и отнесен в гр. Одеса, където се съхранява до днес. Това е интересният и трънлив път на една българска книга. А настоящото проучване е само една малка крачка за връщането на Одеския дамаскин № 37 (63), който е част от българското книжовно богатство, обратно в България.

Created by Universal Document Converter

Рукопись на новоболгарскомъ языкѣ [1]. Переводъ съ греческого Йосифа Брадатого

Одески дамаскин № 38 (64) от сбирката на В. И. Григорович

Сборникът е сравнително добре познат на науката с оглед съдържанието си (Григорович 1848: 191; Григорович 1880: 42–43; Мочулски 1890: 103–114; Мочулски 1903: 5–51; Цонев 1894; Лавров 1899: 5, 32–34; Срезневски 1937: 25–29; Куев 1986: 63–73; Петканова 1965: 237–255; Буслаев 1861: 117–119; Качановский 1882: 22–41; Маринов 1911: 128; Ангелов 1963: 175; Петканова 1990: 328–342; Ангушева, Димитрова 2003; Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013; Стоянова 2020: 260–284).

Той е предмет на редица обзорни проучвания, които намериха отражение в научната литература (Брага 2003б; 2005; 2021а). Целта, която се поставих сега, е да се направи пълно палеографско и кодикологично описание на сборника; да се открият приписки и бележки в ръкописа; да се определи мястото на Одеския дамаскин № 38 (64) в българската книжноезикова и литературна традиция.

Ръкописът е открит от професор В. И. Григорович през 1845 г. в гр. Свищов[2]. (Григорович 1848). Определен е от учения като сборник, написан на новобългарски език. На л. 1а откривам печат с двуглав орел на библиотеката на Императорския Новоросийски университет, веднага след него бележка, изписана с ръката на В. Григорович: № 64. Рукопись на новоболгарскомъ языкѣ, XVIII в., Переводъ съ греческого Йосифа Брадатого[3], in 4, на л. 1б – печат на Научна публична библиотека „ А. М. Горки“.

1. Описание на паметника:

Обем: 2+328 листа, 4°. Ръкописът представлява добре запазена, подвързана книга, на обикновена хартия, пълна, липси няма. В началото има два празни листа. Съставен е

[1] Съхранява се в ОННБ, днешният шифър – 1/154.

[2] В Очерка на В. Григорович (Григорович 1848: 176–177, 191) откривам информация, че в град Свищов е посетил две български училища и четири църкви: Св. Дмитрий, Св. Петър, Преображение и пророк Илия. В една от тези православни църкви ученият открива Одеския дамаскин № 38 (64).

[3] Йосиф Брадати (ок. 1714 – ок. 1789) е български книжовник – дамаскинар, създател на книжовна школа, за център на която се смята Рилският манастир. Прекарва значителна част от живота си в Рилския манастир и обикаляйки из българските земи като монах-таксидиот. През 1784 г. Йосиф Брадати вероятно става игумен на Рилския манастир. Повечето от сборниците на Йосиф Брадати датират от периода 1740 – 1758 г., част от ръкописите са запазени в оригинал и се съхраняват в НБМК, РМ. За литературното дело и ролята на Йосиф Брадати по-подробно (Динеков 1942; Кочева 1983; Маринов 1901; Пенев 1932 и др.)

Created by Universal Document Converter

от два сборника – и двата първоначално написани от Йосиф Брадати. Първият е Тълковно Учително евангелие [1], съдържа неделни поучения, започва с Поучение въ нѧ́ла митара и фарїсеа и завършват с Поучение въ нѧ́лю всѣхъ стыхъ. Преводът на това съчинение е направен от Йосиф Брадати [2], а в състава на Одеския дамаскин № 38 (64) е подвързан препис, направен от монах Никифор [3] в Рилския манастир през 1757 г. Вторият дял на Одеския дамаскин № 38 (64) възможно да е препис на Григорий поп Илиевич от извода на Йосиф Брадати. От своя страна той е съставен от две части. Първата съдържа други, по-пълни по състава си неделни поучения, които започват с Поучение въ нѧ́ла митара и фарисеа и завършва със Сло́во на оуспе́ние пр҃тнѧ вѧ́цы. Втората част съдържа Пра́зници вабини илы ѡ вабѝхъ вознехъ. Тя е напълно самостоятелна, и не е свързана тематично с предишните две части. Стигам до заключението, че на практика Одеският дамаскин № 38 (64) е конволют, който се състои от три отделни самостоятелни сборника, писани от различни кописти и подвързани заедно.

В началото на ръкописа, на л. л. 1а–2а, откривам съдържанието на сборника. В него се посочват съдържащите се в кодекса слова, а място им в него е отбелязано с буквена пагинация. Това делението на три части е направено от Никифор Рилски в оглавлението му към сборника (л. 1а: ѡглавление, л. 1б: втора частъ; л. 2а: частъ трета). Съдържанието на сборника отговаря на даденото в началото на сборника оглавление до л. 181б, т. е. оглавлението и първата част на ръкописа са написани от Никифор Рилски, а втората и третата части на сборника – с почерка на друг преписвач. Може да предположим, че Никифор Рилски е имал намерение да препише и трите части на сборника, тъй като той съставя оглавлението на трите части, но нещо му е попречило в това намерение, и той успява да препиши само първата част на ръкописа. Като вземем

[1] Поучения за Неделни дни – са наставления, в чиято основа са тълкуванията на евангелски събития, чийто подбор следва неделни дни от подвижния църковен календар, свързан с Великопостния цикъл.

[2] Автографите на Йосиф Брадати са доказани въз основа на палеографско–кодикологични данни от ръкописите № 1419 НБКМ http://82.147.128.134/slr/public/image посетен на 07.02.2022 и № 328 НБКМ http://82.147.128.134/slr/public/image – посетен на 07.02.2022.
Целият сборник проповеди Й. Брадати превежда не наведнъж, а на 2 части (Петканова–Тотева 1969: 104). Писан е в Оризаре и във Враца, първата включва 26 слова от пасхалния цикъл, оригиналът на превода е запазен в ръкопис НБКМ № 1419. Засега са извести няколко преписа на този превод: ръкописи НБКМ № 1054, вт. пол. XVIII в. (Стоянов 1964: 319), анонимен преписвач; № 689 от 1755 г. (Цонев 1923: 249), преписвачът е Янкул Хрельовски (Янкулов сборник) и първата част на Одеския дамаскин № 38–64, дело на Никифор Рилски.

[3] Йеромонах Никифор Рилски е виден книжовник, ученик на Йосиф Брадати, известен като един от ранните преводачи на „История славянобългарска“. Игумен на Рилския манастир.

Created by Universal Document Converter

предвид размерите на текстовото поле и характера на писмото, които са напълно различни, следва изводът, че частите на ръкописа са написани от двама различни кописти.

Подвързията е оригинална, много добре запазена: тънки дъски, обвити с тъмнокафява, художествено обработена штампована фина кожа, с орнаментика от двете страни – върху предната корица флорални мотиви, а върху задната – геометрични фигури; със запазени закопчалки и художествено обковани метални наконечници. На предния форзац са залепени два листа, първият лист възможно да е от молитвеник или служебник. Обърнат обратно, обаче отделни думи могат да се разчетат. Вторият лист е съхранен частично, на него разчитам думите, написани с полуустав с елементи на бързопис:

ѹ ест хаци ива

и {л ..о} вичъ ѿ свищѡвь лѣтъ и..

григоръ попъ Иліовичь 1789

Върху дъската на празните места, където липсват листовете – има драсканици. Горе отляво на дъската се различава името даниль.

Материал: хартията на ръкописа е доста плътна, но на някои места става значително по-тънка; на места с изтънявания, жълта до кафеникаво, без гланц.

Водни знаци откривам на л. 58 – WC; л. 67 – VIC. Наличието им в ръкописа потвърждава информацията за времето на създаването на Одеският дамаскин № 38 (64), който е ръкопис от втората половина на XVIII век (Велков, Андреев 2005).

Размери на листове: 210 x 150 мм

Размери на текстовото поле: 180 x 120 мм, височина на буквите – 3 мм, основно по 25 реда на страница, често – по 26 реда, по-рядко – по 20 реда (л. 3) или 24 (л. 85б).

Писмо: първата част на сборника е изписана с типично за Йосиф Брадати и Никифор Рилски писмо – среден нов, неправилен полуустав. Те се стремят ръкописите им да приличат на старопечатна книга. Характерни за сборниците им са опростеният почерк, и небрежното външно оформление, фонетичното писмо, някои думи са произволно разчленявани, а други са написани слято. Всички тези особености са присъщи на ръкописите на Йосиф Брадати и Никифор Рилски, които използват бързопис, на места писмото е по-небрежно, упростява се оформлението на сборниците, в стремежа си да предадат съдържанието по по-бързия начин.

Created by Universal Document Converter

Констатирайки тези графични особености обаче, трябва да подчертая, че в този смисъл Одеският дамаскин № 38 (64) е ярък пример измежду ръкописите на XVIII в. за това как много ясно се различават индивидуалните почерци на двамата дамаскинари. От пръв поглед почеркът и стилът на монах Никифор Рилски се разпознават от тези на Йосиф Брадати, въпреки че и двамата работят един и същи книжовен център, Рилския манастир, при това по едно и също време, а Никифор преписва трудове на Йосиф Брадати. Езикът на Никифор Рилски е новобългарски, а правописът му е смесица от традиционен и опростен, с някои влияния от църковнославянски език. Употребяват се и двете ерови гласни, но текстът основно е едноеров (в повечето случаи се предпочита **ъ**, рядко се среща и **ь** в краесловие, по-рядко в средисловие, както и на етимологично му място (**ѡбитель** – 3а). Откривам само малкия юс – **ѧ**: **непомилователѧ** – л. 3б, **молѧт, своѧ** – л. 4б. Често вместо **ꙗ** се употребява **ѧ**. **ѣ** редовно се заменя с **е**, а има и обратни случаи - на замяна на **е** с **ѣ**. Същото е положението и с употребата на **ы** и **и** – даже глаголът **быти** се среща изписан като **биты** – л. 6а, 8а; **сылꙋ, сила** – 6а.

На места, където е пропуснат ерът (само **ь**) се изписва паеричик – **недел ѕските, по в ѕего** – л. 3а. Литерата ѕ, както и при Йосиф се използва в повечето случаи на мястото на **з**. За разлика от Йосиф Брадати, Никифор редовно употребява ударения, в повечето случаи поставени правилно. Неясна и хаотична обаче е пунктационната му система. Точки почти не се употребяват – вместо това в такава функция често се явява знакът **;** запетаите често се поставят безразборно и след всяка дума. Графичните особености на първата част на този сборник може да се види в Приложението 2 на изложението.

От надредните знаци Никифор редовно използва в текста ударения, придихания и титли. Двойното ударение почти не се използва. В съответствие с традицията често използва съкращения над сакрални думи – **і҃са х҃с, г҃д б҃га.** Често в съкращенията под титлата се включват надредните букви **г, с в, д, н, л, ш: ев҃лие, про҃ты, христіано҃и, дꙋхов҃никъ, н҄лꙗ** – л. 3а. Буквата **д** се изписва по един и същи начин – с характерното за Никифор Рилски надредно **л** , като основата на буквата е черта с дължината на самата дума: **вежкы҄** – л. 2б; **н҄лꙗ** – л. 3а, 3б; **ра҄и** – 5б. както и титлата ÷ вместо познатата ~ при съкращения над сакрални думи.

Created by Universal Document Converter

Сигниране: В първата част на сборника има двойна пагинация – по листове и по коли. Има още една особеност, виж. Приложение 2, когато долу на страницата се поставя сричка, от която започва думата на следващата страница.

Мастило: първата част на ръкописа е написана с черно мастило, интензивността на което понякога се променя, но като цяло качеството му остава непроменено. Само на някои от листовете има поправки, някои думи са зачертани. Напр. на л.л. 6а, 6б, 8а, 11б, 13, 15, 17, 19, 20б, 25б, 31б, 40, 104, 106 и др. На някои листове мастилото е частично размито (л. 126 и л. 90).

Оглавленията на статиите, подзаглавията, които са разположени вътре в основния текст или са изнесени на страничното поле, както и кратките заглавия, разположени в горното поле на повечето листове, са изписани с червенослов. С червено мастило са също главните и малките букви в думите, които откриват нов по смисъл откъс от текста, понякога с червено мастило са цели такива думи, а също и отделни инициали. Наименование на всяко ново слово Никифор Рилски изписва горе на листа с киновар. Ако има изпуснати моменти, попълването им е маркирано с кръст встрани в полето, където се изписва и изпуснатият текст, например, на л. 12б. Понякога в тези случаи кръстът е червен – л. 18, л. 20.

Украса[1] – ръкописът като цяло не е богато украсен, което е характерно за сборниците на Йосиф Брадати и Никифор Рилски, въпреки това естетически изглежда добре. На л. 3а откриваме заставка, която е правоъгълна рамка – двойно преплетени ленти, които се преплитат ромбоидно в определена композиция, изрисувана с киновар и черно мастило. Отгоре е стилизиран триъгълен кръст с киновар, на краищата на фигурата има също два кръста, изрисувани с черно мастило. В стила на заставките са и главните букви, образувани от плетени ленти (Приложение 1). Това са характерни черти за т. нар. балкански стил на украсата на старобългарската книга, доминиращ през XV – XVII век (Джурова 1980: 39).

Съдържание:

На първите двата листа е описано съдържанието на ръкописа. Веднага след съдържанието на л. 2б на откривам следната бележка на преписвача: **Сїю́ кни́жицꙋ, приве́де Іѡсі́фъ, ї҆еромона́хъ, ри́лскы, ѡбщи духо́вникъ, брада́ти, приве́де ю́, ѿ** [2] **гръ́ческы книгъ на блъга́рьскы просты ꙗзи́къ; ѿ не́говьже изво́дъ прописахъ сїю́ азь, недосто́йны**

[1] Елементи от украсата на Одеския дамаскин № 38 (64) виж в Приложение № 1.

[2] Подчертаните в настоящия труд думи, в Одеския дамаскин № 38 (64) са изписани с червенослов.

Created by Universal Document Converter

'мона́хъ Ники́форъ, оу҃ сто҃и ѡби́телъ, ри́лскы, въ лѣ́то ѿ адама, ҂ѕ҃ве (7265); ѿ въплоще́нїе х҃ва ҂аѱ҃нѧ҃ (1757), м҃ца аѵгуста; преигумена, серапиѡ́на, иеромона́ха; и наместника ники́та, ієромона́ха; и четуще ѿц҃ы, и бра́тїа, аще что́ ѡ_брещече и сь грѣшено исправи́те г҃да, ра́ди, и на҃ проститы, ꙗко невежы̑, в писа́нїе.

Така от първите страници става ясно, че сборникът е дело на прочутия книжовник–дамаскинар Йосиф Брадати[1], а преписът е направен в Рилския манастир през 1757 г. от Никифор Рилски. Това нарежда Одеския дамаскин № 38 (64) в редица немногобройни паметници, резултат на съвместната дейност на Йосиф Брадати и Никифор Рилски. Двамата са видни книжовници от XVIII век: Йосиф Брадати събира и превежда предимно новогръцки печатни книги и ръкописи; пише собствени съчинения, които оставят ярка следа в литературата, книжовното му дело оказва влияние върху Паисий Хилендарски. Ученик му Никифор Рилски е известен като един от ранните преписвачи на Паисиевата история. Заедно с това той дава своя принос към създаването на дамаскинската книжнина от XVIII в. – прави преписи на преведени вече съчинения, а заедно с това подбира текстове и превежда по гръцки книги. В езика на Никифор интересно се преплитат от една страна източнобългарски черти, в резултат на родния му търновски диалект, а от друга се наблюдават западнобългарски черти, под влиянието на школата на Йосиф Брадати.

Тук е моментът да споменем, че профилът на лицата, които участват в създаването на ръкописи, през онази епоха е бил с разнороден характер. Основен извор за неговото установяване са бележките на преписвачите, където се откриват данни за техните духовни санове, отразяващи мястото им в църковната йерархия, степента им на грамотност и образованост. Така в Одеския дамаскин № 38 (64): ї҆еромона́хъ (Йосиф Брадати) – от гръцки ἱερομόναχος, 'свещеномонах, монах свещеник', извършва самостоятелно повечето от светите тайнства и треби; мона́хъ (Никифор Рилски) – от гръцки μοναχός 'живеещ уединено, инок, монах, член на черното духовенство' (Радославова 2020: 148).

Съдържание:

Първа част: л. 3а–9в: **ПОѴЧЕ́НІЄ НЯ НЕДЕ́ЛСКИТЕ,** ев҃ліе, по всего́ ле́то, привѣде́ны ѿ гр҃ческо тлъкованїе, на про҃ты ꙗзи́къ влъгръ́скы, ѿ духѡвн҃ика ієѡ́сифа

[1] До нас са достигнали няколко сборника, съставени от Йосиф Брадати, повечето сборници датират от периода 1740–1758 г. Сред книжовниците преписвали съставени от Йосиф Брадати сборници са Никифор Рилски, Роман Габровски, Янкул, поп Тодор Врачански.

Created by Universal Document Converter

риѧ́скаго ѡбѝтель и въсе́мъ хрїстиа́но҃ѡ ѡ҃пщи дꙋхѡ҃н҃ъ. Тлъкова́ние в҃ ѕ҃, а҃, нлꙗ мита́ра и́ фарисе́а бл҃гослови ѡ҃че

Начало: Ст҃ы ѡ ц҃ы, и цр҃ковны наши ѹ҃чи́теле, постави́ша и ѹ҃закониша, да на҃ да прочита́емъ при́тчꙋ ра́ди мита́ра, и фарисе́а. и да се готовлѧ́емъ ради че́стнаго по́ста и в ма́ли дны́ хоще҃т да прии́детъ, и ч҃тны постъ; и да се ѹ҃готовимъ, да се сꙋпротивимъ насꙋпроти́вние стра́сты;

Край: .. и да спо҃ѡбитъ на́съ, да се възрадꙋем са҃ въсе́ми ст҃ыми, въ вѣ́чное радѡвание, и въ цр҃ство нб҃ное. ѿ еже бꙋ́ди въсе́мъ на́мъ получи́ти благода́тию и чл҃колюбие г҃да, на́шего і҃иса х҃а, то́мꙋ подобѡба́етъ ч҃тъ и поклѡнение събезначел҃ нимъ егѡ́ ѡц҃емъ и прест҃ымъ, и бла҃гимъ, и жив҃творе́шимъ дх҃ѡмъ, ны́нѣ, и при́снѡ, и въвѣ́ки вѣкѡ́въ аминъ:

В Приложение 2 към дисертационния труд за пръв път е представено това поучение от първата част на Одеския дамаскин № 38 (64) в пълния обем максимално приближено до оригинала в графичното и цветното си оформление, с включени елементи от украса, буквена пагинация и др. Поучението завършва на л. 9б като последните редове му се изграждат във вид на триъгълник (Приложението 2). На същия л. 9б откривам бележка встрани на листа. Преписвачът тук изписва името си на гръцки език: γρίγορios 1789 {.....}

л. 10а–25б: Поуче́ние в неде́лю блꙋднаго.

Начало: Въсегда бг҃ъ есть щ҃е́дръ длъготръпели́въ ꙗкоже хо́щетъ дне҃ да пока́жетъ изве́стно, да разꙋмѣ́емъ, ие́гово чл҃колюбїе на съгрѣшающимъ.

Край: ...г҃дꙋ на́шемꙋ томꙋ сла́ва и дръжава, съ безначанимъ ѡц҃емъ, и съ прест҃ымъ дх҃ѡмъ, и ны́нѣ, и при́снѡ, и въвѣ́ки вѣкѡ́въ аминъ.

л. 26а–35а: Поуче́ние в недѣ́лю месопꙋ́сною. еѵ҃лское тлъкова́ние бл҃ви ѡ҃ц҃.

Начало: Стра́шанъ есть и трепѣ́танъ ѡна́и да́нъ, в вто́рое прише́ствїе г҃да і҃иса хр҃та...

Край: ...да се насладѝми все́гда, в цр҃ство нб҃ное. ѡ хр҃те і҃исе; томꙋ сла́ва подоба́етъ, ч҃тъ, и поклонение, въ вѣ́ки аминъ.

л. 35б–46а: Поуче́ние в неде́лю сыропꙋ́снꙋю.

Начало: И се са҃ помощїю бжїю, и се́го лѣто, сподоби́хомсе да вънидемъ въ дꙋхѡ́вни подъви́гъ..

Created by Universal Document Converter

Край: ...благодатїю и чл҃колюбїе г҃ду на́шему ї҃ису хр҃ту тому сла́ва съ безначе́лнаго его оц҃емъ и прест҃ымъ, и бла҃гимъ, и живо҃творе́шимъ его дх҃омъ, ни́нѣ, и при́сно, и въ вѣ́ки вѣкѡ́въ ами́нъ.

л. 46б–57а: Поуче́ние въ неде́лю пръ́вою ст҃аго по́ста, еже есть православна.

Начало: та́и ст҃ы по́сть подѡ́банъ есть како е́дна лествица, сиречъ слъ́ва да въ́зхожда..

Край: благодатию и чл҃вкулюбие истиному б҃гу и спа́су на́шему ї҃ису хр҃ту, тому сла́ва подоба́етъ частъ и поклоненїе ку́пно съ ѡц҃емъ и ст҃ымъ дх҃ѡ, и ни́нѣ, и при́сно, и в҆ вѣ́ки вѣкѡ́въ ами́нъ.

л. 57а–68б: Поуче́ние въ неде́лю .в҃. ст҃аго по́ста, на ев҃лско тлъкова́ние.

Начало: Време ча́стнаго по́ста, проти́во други дныи, есть ꙗко не́кое ти́хое пристанище и ле҃но будемъ плава́ти..

Край: ... съ ѡц҃емъ и с҆ прест҃ымъ и бл҃гимъ и живо҃творе́шимъ дх҃ѡмъ, и ны́нѣ, и при́сно, и въвѣ́ки вѣкѡ́въ ами́нъ.

л. 69а–74б: Поуче́ние в третїю неде́лю ст҃аго по́ста, бл҃гослови ѡ҃че про҃чти.

Начало: Преѡбразуваше и прописува́ше бл҃жны моусей ча́стнаго кръста са҃ свои҃ же́зломъ оудары чръвенное мо́ре и разделисе на двою́.

Край: ...и чл҃вкѣлюбие г҃ду на́шему ї҃ису хр҃ту, ему же подѡва́етъ въса́ка сла́ва частъ и поклоненіе, и ни́нѣ, и при́сно, и в҆ вѣ́ки вѣкѡ́въ ами́нъ.

л. 74б – 85б: Поуче́ние въ четврѣ́та н҆ла ст҃аго по́ста, бл҃ви ѡ҃че.

Начало: Єгда не́кои болѧ́ринь слугу́еть ц҃ру, и иматъ вели́ка вла́сть ѿ ц҃ра, и лю́битъ его ц҃ръ.

Край: ...и да получи́мъ и цр҃тво н҃бное, ѡ хр҃те ї҃исе г҃ду нашему, тому сла́ва и дръжа́ва ку́пно съ ѡц҃емъ и ст҃ымъ дх҃омъ, и ны́не, и при́сно, и въ вѣ́ки вѣкѡ́ ами́нъ.

л. 85б–93б: Поуче́ние въ н҆ла е҃ ст҃аго по́ста.

Начало: Ма́лите дети́, до́где да прїидутъ до возраста, не мо́гутъ да позна́ютъ, ко́е добро да ищутъ ѿ родителе своихъ.

Край: ...благодатию и чл҃вѣколюбие г҃ду на́шему ї҃ису хр҃ту, тому сла́ва и дръжа́ва, въ вѣ́ки вѣкѡ́въ. Ами́нъ

Created by Universal Document Converter

л. 94а–103а: Поучéние в недéлю ѕ҃ цвѣтонóсную, бл҃гослови ѡ҃че прочтти.

Начало: Преиде гóрка и тéшка зима и прииде мнóгопожелаем" пролет. и вúдиме всá твáрѣ какѡ поѧновлѧютсе.

Край: ...тóмꙋ подобáетъ, чáстъ, и поклоненїе съ ѡц҃емъ и ст҃ымъ дх҃омъ, и нынѣ, и прúснѡ, и в вѣкы вѣкѡ́въ амúнь.

л. 103в–108в: Поучéние въ ст҃ꙋю вѣлúкою нѧлю въск҃ресéние г҃да нáшего і҃иса хр҃та. бл҃гослови ѡ҃че.

Начало: Что есть толúко и такóвое свѣтоносие хр҃толю́бцы и празниколю́бцы что толúко оꙋгасны въсꙋ́ вселéнною.

Край: ... чá҃тъ... дꙋх҃омъ ...прú҃но....вѣкѡ́въ...

На л. 108б откривам приписка:

григорие синъ поп

илїѡвичь лѣть 1789

Веднага след тази бележка – графическа рисунка – кръст на верижка (Приложение 1)

л. 109а–118а: Поучéние в недѣ́лю ѳóмина, бл҃гви ѡ҃че прочтты.

Начало: Понéже прéжѧною нѧлю празѧнуваѯме светлоносною и чною день въскрсние х҃во...

Край: ... и нынѣ, и прúснѡ, и во вѣкы вѣкѡ́въ амúнь...

л. 118а–125а: Поучéние в недѣ́лю мироносицамъ, бл҃гви ѡ҃че прочтты.

Начало: Чꙋдна есть стáѧ нѧлꙗ, и ст҃ыи дн҃ь, чéстна и покланѧема. понежé днéсъ прочитáемъ г҃дꙋ нашемꙋ і҃исꙋ хр҃тꙋ бж҃твение стрáсти.

Край: ...и да сподѡ́битъ нáсъ, и цр҃тво нб҃ное получúты всегда дапрослѧемъ ѡ҃ца и с҃на, и ст҃аго дха, и нынѣ, и прúснѡ, и во вѣкы вѣкѡ́въ. амúнь.

л. 125а–134а: Поучéние в недѣ́лю раслабленнаго бл҃гослви ѡ҃че.

Начало: Многа и велúка злá привóдить намъ грѣ́хъ. не тóкмо дш҃а ѡскверѧетъ исътворáетъ бол҃на. но и тѣ́ло въ велúка бóлесть поставлѧютъ.

Край: ... и нынѣ, и прúснѡ, и во вѣкы вѣкѡ́въ. Ямúнь.

л. 134а–143в: Поучéние в недѣ́лю самаранины, бл҃слови ѡ҃че.

Начало: И да оꙋлышимъ днéсъ что хóщетъ да скáжетъ намъ бл҃говѣстникъ иѡаннъ

Created by Universal Document Converter

бг҃осло҃в.

Край: … и ны́не, и при́снѡ, и в вѣ́ки вѣкѡ́въ. Ами́нь…

л. 143в–151б: Поучѐние въ н҃лю слѣ́нагѡ. благослови ѡ҃че.

Начало: Препира́юшисе са҃ иуде́и гс҃дь и бг҃ъ на́шъ иисъ хрс҃тосъ, и пока́зуеще и҆́мъ, ка́ко бе́ше ра́венъ са҃ ѡ҃ца, единосушень е҆́му и собезнача́ленъ..

Край: …и въ вѣ́ки вѣкѡ́въ. ами́нь.

л. 151в–156а: Сло́во на възнесе́ние гс҃да и бг҃а и спа́са на́шего и҃са хс҃та.

Начало: Чл҃вкъ е҆́сть създа́ние бжие, тогѡ́ ра́ди и обра́зъ б҃жый наре́чесе.

Край: …и ны́нѣ, и при́снѡ, и въ вѣ́ки вѣкѡ́въ. ами́нь.

л. 156а–162в: Поуче́ние въ н҃лю прѣ́ваго събо́ра т҃и стыхъ ѡ҃цъ, и҆́же в никеи́.

Начало: Просла́вное праз҃никъ, и чу́дное възесе́ние г҃да нашего и҃са х҃а. празднуемъ и сїю н҃лю па́метъ сты҃мъ бг҃носи҃ц, ѡцымъ нашимъ, т҃и, и҆́же събра́шесе въ никеи.

Край: … то́му сла́ва подоба́етъ, с ѡ҃цемъ и сты҃мъ д҃хомъ, въ вѣ́ки. ами́нь.

л. 163а–168в: Поуче́ние въ н҃лю педѣсе҃наѧ.

Начало: Въ послѣ́дны вѣ́ликы д҃нь праз҃ныка, стоѧше иисъ и възива́ше, и гл҃голѧ, а҆́ще кто жаждетъ да приидетъ къ мнѣ и да пиетъ.

Край: … во вѣ́ки вѣкѡ́въ ами́нь.

л. 168в–181б: Пооучение въ н҃лю вьсѣх сты х.

Начало: Є҆гда́ праз҃нува́хомъ ст҃ую петыдеседницу, е҆́ще се́дамь дны́ поми́нуша, и па́ки прии҃е на́шъ прадникъ.

Край: …ѡ е҆́же би́ты въсе́мъ на́мъ получи́ты бл҃годатию, и чл҃вкѣлюбие гс҃ду на́шему і҃ису хрс҃ту тому подоба́ет въса́ка сла́ва ча́стъ и поклонение, съ безначе́лнимъ, егѡ оц҃емъ и съ прест҃ы҃ и бл҃агимъ и животворе́шимъ дх҃ѡмъ, и ны́нѣ, и при́снѡ, и во вѣ́ки вѣко́въ ами́нъ.

Първата част на сборника № 38 (64) завършва на л. 181б със славословна форма: с обръщение към Бога: <u>конецъ, и бг҃у сла́ва</u>.

По-долу приписка: смире́ни монахъ, никифоръ руко́ю грѣшно..

Created by Universal Document Converter

От л. 182а започва **втората част на Одеския дамаскин № 38 (64)**, написана с друг, по-късен почерк – бързопис, който е трудно четим. Тази част съдържа Неделни поучения, които също са превод на Йосиф Брадати от Теодор Студит. Д. Петканова-Тотева успява да докаже, че Йосиф Брадати превежда „Неделните поучения“, издадени от Н. Гликис във Венеция през 1676 г., която включва 95 поучителни слова на Теодор Студит, предговор и завещание за монасите (Петканова 1969: 135). Автографът на Йосиф Брадати (№ 1058 от НБКМ) съдържа 32 поучителни слова (от 41-во до 72- ро). Одеският дамаскин № 38 (64), за разлика от неговия протограф, включва и 73-то Слово – **Слово на Оуспе́ные пр҃тиѧ б҃цы.** Втората част на ръкописа, както и първата започва с **Поучение въ н҃лга митара и фарисеа,** които са обаче по-пълни по състава, и завършват със **Слово на Оуспе́ные пр҃тиѧ б҃цы.**

Размери на текстовото поле: 190 х 130 мм, височина на буквите – 3 мм, основно по 24 реда на лист, често – по 22 реда, по-рядко – по 20 реда.

Мастило: втората част на паметника е написана само с черно мастило, без червенослов, на по-нова хартия. Интензивността на мастилото в тази част на ръкописа не се променя. Заглавията на статиите във втората част се отличават с големината на буквите си и отчетлив шрифт. Преписвачът се стреми да изписва названията на словата с полуустав, но не навсякаде успява, може да се предположи, че е бързал.

Сигниране: продължава двойната пагинация: буквена пагинация от двете страни на листовете, а също при всяко ново слово, листовете се посочват в заглавието и долу се дублират. По-нататък до следващото ново слово буквената пагинация е долу на листа, отдясно. Във втората част на ръкописа отбелязвам и пагинация по коли, но вече няма принос на думи. На някои места буквеното номериране е с по-размито черно мастило.

Писмо: Бързопис, който е трудно четим, от л. 249а шрифта става по-едър, но и с по-голямо разстоянието между редовете, после размерът на шрифта остава същият, обаче с различно разстояние между редовете и по-неразбираем.

Украса: в началото на втората част липсва украса. Едва на л. 212а – Словото започва с заставка-орнамент, на л. 215а – със заставка-плетеница, на л. 218а – са начертани преки паралелни линии върху целия лист. Интерес представлява украсата в края на втората част на сборника, на л. 285б.

Съдържание:

Втора част: л. 182а–186б: **Сло́во пр҃вна́го, и бг҃оноснаго о҃ца нашего Ѳеѡдора Студита, въ нде҃лю ми́тара и фарисеа, ка́ко подобаетъ соверша́ти бж҃ствѣ́ни заповѣ́ди и**

Created by Universal Document Converter

пра́ведное прещение въ небреженни и ва лености живу́щимъ.

Начало: Братие и ѡ҃цы преблаги бг҃ъ восхоте и сотвори насъ, ѡт небитиѧ ва битие, и поставити на́съ въ вѣки сего, ꙗко ва не́кое оучилище, да се оучимъ и совершаемъ бж҃твени заповеди...

Край: ...наше ѡта́чество ва цр҃тво нб҃ное въ ра́дости аг҃лскимъ силамъ, и да видимъ ли́костоꙗние ст҃ыхъ. ѡ Хр҃те Ии҃се г҃де нашимъ е҆́му же славо во вѣки вѣковъ аминь.

л. 186б–191а: Сло́во въ неде́лю блуднаго с҃на.

Начало: О҃цы и братиѧ многу чл҃вѣци, въ тиѧ дны пра́зници, нарицают ги, и разрешени д҃ны, приходить врагъ, речетъ и́мъ хощетѧ за запо́ститe наꙗ҆́штесе, и напиї́тесѧ да сте крепки. и да мо́жете да поститѧ та́ко оу҆́чить врагъ да ꙗ҆́дуть много, и да се ѡбѧдають и да се ѡпива́ють, и да се оупразнать оу ꙗстие и питие...

Край: ...и тако до́лжни е҆́сми бл҃годарити, васа дны́ живота нашего и цр҃тво нб҃ное получити, ѡ Хр҃те Ии҃се г҃де нашем тому слава подобаеть, са ѡтцемъ, и со ст҃ымъ д҃хомъ во вѣки вѣковъ аминь.

л. 191а–193б: Сло́во въ неде́лю месопу́сною ка́ко хоще́ть ꙗвити сѧ д҃нь ѡний стра́шании вто́раго приша́ствиѧ г҃да нашего Ии҃са Хр҃та.

Начало: О҃цы и братиѧ, оуставъ е́стъ оузаконени́ да на́съ христиꙗномъ, да запостать ѡт мѧсѡ. и виде́ли колико тащание и подвигъ, иму́ть междо собою ра́ди месѡ ꙗдение, и винопитие..

Край: ...да вихмѧ се сподобили по ев҃скому жителству, и та́ко наследници будемъ цр҃тво нб҃ное. ѡ Х҃те Ии҃се г҃де на́шемъ, ему же слава во вѣки вѣковъ аминь.

л. 193б–196а: Сло́во въ сре́ѧ҆у сирную, како подобаетъ намъ помишлѧти ради бл҃гоꙗние б҃жие, и всегда да радимѧ да оугодимѧ б҃гу.

Начало: Братиѧ и о҃цы, се бж҃ие чл҃вколюбие и молосердие, и бл҃годеꙗние. е҆́же сподоби насъ и се́го лѣть, достигохомъ въ таковиѧ дны, пре҆́верие ст҃аго поста...

Край: ...и тогда онъ хо́щеть ѡврати́ти ми́лость свою на насъ, и хощет҃ ни миловати и помогати, и тако можемъ до конца оугодити ему, во славу и чѣсть, и препросла́влени стое имѧ его. Тому почесть и похвала́ во вѣки вѣко́въ аминь.

л. 196б–199б: Сло́во въ пе́токъ си́рни, ка́ко подобаетъ намъ воздерживати сѧ.

Created by Universal Document Converter

Начало: Ѻ҃цы и бра́тиѧ, множицею похваливъ, и васегда пахвалѧю, и похвале́но есть иноческо житие, не ради присмехъ, и да изку́симъ вась тако ре́кохъ. но по правду и по истину рекохъ вамъ…

Край:…ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ тому слава подоба́еть всакаѧ сла́ва и честь, и поклонение, во вѣки вѣковъ аминь.

л. 199в–202а: Сло́во въ неде́лю сиропу́стною ѡ посте и ѡ воздержании.

Начало: Бра́тиѧ и ѻ҃цы, преблги б҃гъ, иже есть дароваль животъ намъ, и приводитъ насъ от лѣта до лѣта, и ради ч҃лколюбие свое, и всего лѣта привѣде нас до чт҃наго поста..

Край:…ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ ему же слава во вѣки вѣковъ аминь.

л. 202в–205в: Сло́во въ неде́лю первою въ срѣду ст҃аго поста ѡ воздержании.

Начало: Бра́тиѧ и ѻ҃цы, подолни есу тїѧ ст҃ыи пости, като некое пристанище тихое; и ва нѣмъ притекающе ѡбретають духовна тишина..

Край:… слава подобаеть купно съ ѡцемъ и со стымъ д҃хомъ во вѣки вѣковъ аминь.

л. 206а–209а: Сло́во въ петокъ, перва неде́лѧ ст҃аго поста ѡ воздержании.

Начало: Бра́тиѧ и ѻ҃цы, имуть миряне. егда созидаютъ некои домъ, велико попечение имуть дѣнь и нощь. Непрестанно тружают сѧ догде да го совершуть…

Край:…ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ тому слава подоба́еть честь, и поклонение, съ ѡцѣмъ и со стымъ д҃хомъ во вѣки вѣковъ аминь.

л. 209в–211в: Сло́во въ неде́лю перва ст҃аго поста

Начало: Бра́тиѧ и ѻ҃цы, васако дѣло ѡт начало имать трудъ, и оусилие, тако и намъ въ тиѧ дны видит се оусилно, от поста правило…

Край:…ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ тому подобаеть слава, честь, и поклонение, съ ѡцѣмъ и со стымъ д҃хомъ и нинѣ и присно, и во вѣки вѣковъ аминь.

л. 212а–214в: Оглашение в срѣду в҃ неде́лу ст҃аго поста како подобаеть да сохраняемъ душу свою от смертоносни страсти, бл҃слови оче

Начало: ѡци и бра́тиѧ, понеже постихомъ первою неделю и показаше се и ꙗвише се лица наша другоꙗче, и не като прѣжде що бѣху, изгоена и ꙗсна, но сега се видатъ…

Край: … са ѡцѣмъ и д҃хомъ и нинѣ и присно, и во вѣки вѣковъ аминъ

л. 215а–217в: Оглашение въ петокъ ст҃аго поста ѡ еже како имети между собою

Created by Universal Document Converter

согасие и любовъ и мужество прѣтарпеваетъ ва духовни подвигъ...

Начало: Бра́тиѧ и о҃цы, много радостъ и веселие егда вижду ваши добри нарави, и оспешество ваше, и согласие между собою, и любовъ, и тихо и терпѣливо провождаете дны своѧ, ст҃аго поста..

Край: ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ тому слава и поклонение оц҃у и с҃ну и стому д҃ху во вѣки вѣковь аминъ.

л. 218а–220а: Оглашение въ нѣде́лу в҃ ст҃аго поста

Начало: ѡцы и бра́тиѧ, добаръ и похваленъ естъ постъ но аще имать колкѡ са нему прилимчни добри дѣли кои са прилични ему миръ и тишина, доброизволително и покорно...

Край: ...аще такови естѣ бл҃жени есте, бг҃у нашему слава во вѣки вѣковь аминъ.

л. 220а–222в: Слово ва срѣду г҃ ст҃аго поста, ѡ еже како приходитъ разлучение д҃шы, ѿ тела и како да сохранимъ оумъ нашь и помишлениѧ...

Начало: ѡцы и бра́тиѧ, имать между нами ст҃ыи о҃ци, и поучителе и намъ потребно говорити прѣмо нихь, токмо мало нещо хощу васпоменути вамъ...

Край: оц҃у и с҃ну и стому д҃ху во вѣки вѣковь аминь

л. 223а–225а: Слово въ петокъ г҃ недели ст҃аго поста, и прочиѧ добродѣтели елика раждают сѧ ѿ поста.

Начало: ѡцы и бра́тиѧ, вчера мало оубоꙗхом сѧ, данась бисть тишина и безстрашие вчеа запрещение, и пуручение, а данась миръ, но бл҃ословѣнъ бг҃ъ...

Край: ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ тому подобаетъ слава честь и поклонение са ѡц҃ѣмь и дх҃омъ стымъ нинѣ и присно, и во вѣки вѣковъ аминъ.

л. 225в–228а: Слово въ недели г҃ю ст҃аго поста ѡ еже како избиени биша хрстиꙗне ѡт болꙗре ради не хотеху да ꙗдутъ мѧсо оу ст҃аго поста

Начало: Оцы и бра́тиѧ, въ то е мое слово оумислихь да би подвизалъ в д҃шу любовъ, ва добродѣтель, и душевное спасение. и како изиде повеление лукаво, ва волгарскою землю...

Край: ... ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ тому подобаетъ слава честь и поклонение са ѿц҃ѣмь и стымъ дх҃омъ нинѧ и присно, и во вѣки вѣковъ аминъ.

л. 228в–231а: Слово ст҃ымъ мученикомъ како подобаетъ намь оуподобити сѧ

Created by Universal Document Converter

страстемъ хрстовимъ.

Начало: Оцы и бра́тиѧ, многу бистъ намъ на ползу разлучени ѡт первого нашего монастира..

Край: ... ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ ему же слава во вѣки вѣковъ аминь.

л. 231а–234а: Слово на бл҃говѣщение пр҃стыѧ бг҃цы

Начало: Оци и бра́тиѧ с помощию бж҃иею, достигохомъ и до преславного празника сего иже есть начало васемъ господскимъ празникомъ...

Край: ... ѿ Хр҃те Ии҃се г҃де на́шемъ ему же слава во вѣки вѣковъ аминь.

л. 234а–237а: Слово ва срѣду средпостна неделя понеже ва настоѩщого пасху ѡбразъ и наподобие, показують будущую пасху, бл҃сви оче

Начало: Оцы и бра́тие, се с помощию бжиею, достигохомъ до преполовлѣниѧ ст҃аго поста, и васака душа хрстиѩнска радуютсѧ ради ст҃ую пасху..

Край: ... г҃де на́шемъ тому слава подобаетъ честь и поклонение во вѣки вѣковъ аминъ

л. 237а–239б: Слово въ петокъ среднопостнии егда оумертви мѧ телеснимѧ страсти тогда можемъ празновати ст҃ую Пасху и бгу нашему, бл҃свы оче...

Начало: Оцы и бра́тиѧ данасъ приближаетсѧ Пасха с помощию божиею, преполовихомъ ст҃аго поста, почто ради, имамѧ тлико тащание, да достигнѣмѧ сию...

Край: ...ѿц҃ѣмь и стымъ дх҃омъ нинѧ и присно, и во вѣки вѣковъ аминъ.

л. 239б–242а: Слово въ неделю д҃ ю ст҃аго поста ѡ пролети и како да оумножимо...

Начало: Оцы и бра́тиѧ проиде люта зима, и наста пролетъ, и видитсѧ всака землена вѣщъ, ѡбновлѧет се всака дрѣвесина, и садове, како цавтуть, и васа тварь радостна...

Край: ...г҃дѣ на́шемъ ему же слава во вѣки вѣковъ аминъ.

л. 242а–245б: Слово въ срѣду е҃ ю неделю ст҃аго поста

Начало: Оцы и бра́тиѧ, вчера прииде ва монастиръ нашь, царевъ посланикъ егда го видехомъ, вас скоре смутихом сѧ, и оубоѩхом сѧ, егда разумехомъ како не е пришаль..

Край: ... г҃да на́шего Иса Хр҃ста ему же слава во вѣки вѣковъ аминь

л. 246а–249а: Слово въ пѣтокъ е҃ ю неделю како да будемъ подвижни и лесно обратителни въ дело добродетелно...

Created by Universal Document Converter

Начало: Оцы и бра́тиѧ добротворити не иматъ мера, и да станѣмъ на едино место, но колико сѧ работить толико по нависоко, возводить, които работать…

Край: … ѿцѣмь и стымъ дх҃омъ во вѣки вѣковъ аминъ.

л. 249а–254а: Слово въ неделю е҃ю ради кои претерпеваеть печалъ, и теснота, во вса дни живота своего, велико даръ хощетъ ѿ бога

Начало: Оцы и бра́тиѧ въсако дѣло егда се начнѣтъ видит се оусилено, егда се совершитъ не познавает се како е было тешко, тако творутъ и ораче..

Край: … нынѣ, и присно, и во вѣки вѣковъ аминъ

л. 254а–257в: Слово въ петокъ цвѣтоносниии

Начало: ѡцы и бра́тиѧ, рече г҃сдъ ка верховному апстолу петру, Симоне, хощетъ врагь пресеꙗти ꙗко жито през решето…

Край: … тому подобаетъ слава честь и поклонение во вѣки вѣковъ аминь

л. 257в–261а: Слово въ недѣлю цвѣтоносною

Начало: Оцы и бра́тиѧ, хотеꙗше бл҃женыи ап҃стль Павель да поставить лѣность наша, вь тащание и подвигь, и въ бодрость, и трѣзвение…

Край: … г҃да на́шего Иса Хр҃ста ему же слава во вѣки вѣковъ аминь

л. 261а–267в: Слово въ ст҃ую вѣликою среду страстною

Начало: Оцы и бра́тиѧ, въ настоꙗщий дѣнь стаѧ и велика срѣда нарицает сѧ, понеже ѿ сию срѣду начинают сѧ страсти г҃да нашего Иса Хр҃ста…

Край: … тому слава подобаеть, во вѣки вѣковъ аминь

л. 268а–271а: Слово пр҃дбнаго оца нашего ѳеодара, студита, слово ѡгласительное на ст҃ую пасху

Начало: Что есте оцы и бра́тиѧ празнолюбци, и хр҃столюбци, що есть толико светоносие, кто ли толико оусни и вселеною, кто ли тако просвѣти и цр҃ковь, кто ли ѡбвевели празнование

Край: … тому слава и держава во вѣки вѣковъ аминь

л. 271а–274а: Слово на Вознесения гс҃ду нашему Ии҃су Хр҃сту

Начало: Оцы и бра́тиѧ, данась приспе светлейши дѣнь, чесний празникь Вознесение, сиречь Прехождение гс҃ду нашему Ии҃су Хр҃сту..

Created by Universal Document Converter

Край: … ѿ Хр҃сте Ии҃се гс҃де на́шем, ему же слава во вѣки вѣковъ аминь

л. 274а–279б: Слово на нѣделю Педесетною ѡ сошествые ст҃аго Дх҃а и ѡ самерти ѡкаꙗнаго Євтропиѧ бл҃сви

Начало: Оцы и бра́тиѧ, бл҃гдеть ст҃аго Дх҃а сподобихом сѧ, празновати и ст҃ои Педѣсетници, пришествие ради ст҃аго Дх҃а…

Край: … ѿ Хр҃сте Ии҃се гс҃де на́шемь, ему же слава во вѣки вѣковъ аминь

л. 279б–282б: Слово въ предпразднство Преѡбражениѧ гс҃да нашего, како подобаетъ со бл҃годати, красоту, и доброту душевную, и девство нескверно, и ѡ покаѧнии бл҃свы оче

Начало: Оцы и бра́тиѧ предпразднство божествѣннаго Преѡбражениѧ, празновати, и совершити, и ѿ сего ст҃ого празника. да начнѣмь ѡгласителнаѧ поученияѧ въ кратце…

Край: … ѿ Хр҃сте Ии҃се, гс҃де на́шемь, ему же слава во вѣки вѣковъ аминь

л. 283а–285б: Слово на Оуспеные пр҃стиѧ бд҃цы ради духовни терговини по всуду иже творуть, вь той дань бл҃сви оче

Начало: Оцы и бра́тиѧ, панагири бивають по многу места ꙗкоже и сега сотвори сѧ вь Никомидию и собирают сѧ чл҃вѣци ѿ далеко прихождають да продають, и да купують…

Край: … и тако можемь получити цр҃ство нб҃сное. ѿ Хр҃сте Ии҃се, гс҃де на́шемь тому слава подобаеть честь и поклонение съ ѿц҃ѣмь и со ст҃ымъ дх҃омъ во вѣки вѣковъ аминь

Украсата в края на втората част на сборника на л. 285б представлява изображение на Иисус Христос, одеждите му са изрисувани с флорални мотиви. По всяка вероятност това е едно от първите новобългарски изображения на Иисус Христос в ръкопис – Иисус стои прав (виж иконата благославящ Иисус), с дясната ръка благословява, а в лявата ръка държи открита книга, в която откриваме следния евангелски цитат:

По-долу, на л. 286б, същият текст от рисунката в книгата се повтаря: рече гдь рече гдь ко евлию иже есть ѿ Марка, иже аще кто хоще быти ко мнѧ, ѿверзет се ѿ себе, и да возметь крсть свои и по мнѧ и ты (Марк 8: 34). Следва приписка: григорiе по̾ иліѡви̾

иже Аще кто хощет' ко мнѧ, да ѡт-	верзетс' ѿ себе и по мнѧ, иди еv'

Тази част на ръкописа свършва на л. 286б с гръцки текст на евангелието от Марк,

Created by Universal Document Converter

следван от друг текст на гръцки език, долу на л. 286б, след тези три текста посочена е година ...**ἔγω…1789.** Подобна приписка откривам на л. 209а:

писахъ а҃зъ

григор попъ илі

ѡвичъ ѿ Свыщѡвъ града

махала же Ч(Т)ꙋкꙗ: .. лѣтъ

1789: мартіе въ годи.. 14

По-нататък текстът е залят с мастило и не се чете.

В сборника название на махалата е изписана по два начина **чꙋкꙗ** и **тꙋкꙗ**, у В. Мочулски откривам махала **тꙋкꙗ** (Мочульский 1903), затова потърсих точното название. В очерците за Руско-турската война литературният критик и преводач В. В. Крестовски, който подробно описва град Свищов от онова време, откривам следния запис: „*….в горния град, който се нарича „Чука“, почти всяка къща…“* (Крестовский 1879: 337). Следователно може да се предположи, че махалата, която посочва Григор поп Илиович в сборника № 38 (64) е махалата Чука. Към махалата Чука ще се върна в параграф 4. 2 в четвъртата глава на настоящия труд, където подробно са описани всичките бележки, открити в Одеските дамаскини.

От л. 287а започва **<u>третата част на Одеския дамаскин № 38 (64)</u>** [1] **– Празници бабыни илы ѡ бабихъ баснехъ.** Тази част е напълно самостоятелна и не е свързана тематично с първите две части. Представлява сборник, известен още като *Женския сборник,* който съдържа слова и поучения против суеверия и предразсъдъци. За Йосиф Брадати и този сборник се споменава в работите на (Ангелов 1963: 23–85, Петканова 1990: 391–393. Шнитер 2012), преписите на тези слова са предмет на научен интерес на български и чуждестранни учени (Ангушева, Димитрова 2003; Димитрова-Маринова 2005: 386–390; Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013; Стоянова 2018: 437–449). За литературното дело и ролята Йосиф Брадати има редица други проучвания (Динеков 1942; Кочева 1983; Маринов 1901; Пенев 1932).

[1] Съдържанието на тази част от сборника е сравнително познато на науката, редица автори у нас и в чужбина споменават за него в научния печат, някои публикуват откъси от третата част на Одеския дамаскин № 38 (64). Вж.: Григорович 1848: 191; Григорович 1880: 42–43; Мочулски 1890: 103–114; Мочулски 1903: 5–51; Петрун 1927: 152; Цонев 1894; Лавров 1899: 5, 32 – 34; Срезневски 1937: 25 – 29; Куев 1986: 63–73; Петканова 1963: 79–80, 87–88; Петканова 1965: 237–255; Димитрова-Маринова 2005: 386–387; Ангушева-Тиханова; Димитрова 2013: 121. Откъси от ръкописа използват Буслаев 1861: 117– 119; Качановский 1882: 22–41; Маринов 1911: 128; Ангелов 1963: 175; Петканова 1990: 328–342.

Created by Universal Document Converter

Предполага се, че съставител на тези поучения Йосиф Брадати – дамаскинар, преводач, известен още като сатирик, изобличител на недъзите на своето време. Автографът на Йосиф не е запазен, но по-голямата част от известните преписи вероятно са създадени в региона на Рилския манастир, влючително може би в Самоков или Самоковско (Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: 121).

Размери на текстовото поле: 190 х 130 мм, височина на буквите – 3 мм, Основно по 10 реда на лист, по-рядко – по 11 реда. Листовете почти изцяло са изписани. **Писмото** е бързопис, много близък до този, с който е написана втората част на сборника, но е по-четим. Предполагам, че преписвачът на тези две части е едно лице.

Мастило: заглавията на статиите в третата част и началните букви на някои от словата са полуустав, изписани са с червенослов. Осталата част на текста написана с черно мастило, което в целия текст не се променя. Общо взето, за разлика от първата част, тук не наблюдаваме някаква изработена схема в изписването на названията на словата, за сравнение: л. 301а – заглавието на словото е дадено с червенослов, полуустав, начало: голяма буква Ѻ с предихание е червенослов, останалото е с черно мастило; л. 316а: Другое слово ради магесницы – свободен полуустав, само с черно мастило, червенословът отсъства; л. 322а: Другое слово ради магесницы, и бродницы, и самовили и вѧлицы – с червенослов е само първата дума на словото; л. 329б – Поучения м҃ца июлѧ к҃s – названието е изписано с бързопис, с елементи на полуустав, само с черно мастило.

Украса: в началато на третата част откривам заставка–орнамент в балкански стил (л. 287а); на л. 321б – графическа рисунка на човешко лице в профил; на л. 333б преписвачът сигурно е правил някакви сметки.

Съдържание:

Трета част: л. 287а–301а: Празници бабыни илы ѡ бабихъ баснехъ

Начало: Бл҃гословеннии хрстиане рекаль естъ премудрый соломонь, кои любеть да спасуть свою д҃шу ѿ грехь потребно есть ему да испытуетъ многѡ коитѡ знаеть право, да ему кажетъ: да непитаеть наредь когѡ наидеть чловѣка, но да избираеть искусна оучителѧ, кои прочиталъ есть многиѧ книги, с тогова дасе разговоришь. и часто да питаши, право да ти каже и поистине. видите ли егда хѡщемѧ на некое местѡ да идемѧ, оу некоего чл҃овька да питамѧ да ни каже путь, кои знае дани кажеть путь добре, аще знаеть, скоро да наидемѧ.

Created by Universal Document Converter

Следва проповедта за лъжливите учители и наставници: ...понеже имать нѣкои оучители, и сами не знають що говорать, почнать да оучать другагѫ..

От л. 298а започва изобличението на суеверия и народните празненства: ... да празнуватѫ вї. петци и десеть четвертци и мартини суботи, и вторници и волческіи празници и русаліскии и горешнаци, и да не предать жени у пѧток и другии многѡ врагошини оузаконисте безаконнии...

От л. 299б следват укорите на Йосиф Брадати:...азь вась да питамь ѿдека наоучихте тиѧ празници които немо оу законь хрстиıански...кои сказа вамь тыѧ весовски празници? егда не можехте да ми кажете.

Следва преброяването на 12 петъци, празнувани от суеверния народ и разказа за две баби – идолопоклонници и двама попове Торно и Мигно: ... да скажу вамь. некое имаше двѣ баби. на една беше имѧ баба друса, лиıаше олово и баеше вода. а (на) другата имѧ беше Горогледа, баба Пѧтка, гледаше на воск. Тіѧ беху и залагаре, и бродници, и другии многи лякове знаѧху. И во оно врѣме имаше два попа, попъ Торно и попъ Мигно. Тіѧ два баби празнували вї. петци на година. Доиде баба Друса, и рече попу Торну да напиши ни тіѧ вї. празници, защо попъ Торно беше книжен. Баба Друса казоваше, а поп Торно писуваше.... и Горогледа баба гледала на восокъ, и познала дека добро било и други празници да напишать.

Край: ...и тиа двѣ баби събраха многѡ прости народи, жени и мужие, които бѣху магесници, и бродницы такожде и мужие, които бѣху развращени, безбожницы, тутунция и пиниıацы. такива се събраха много и излезоха на една могила, попь Торно и Мигнѡ. Облекоха се ва одежди, безаконици, и поставиха законь, никои да не работи на тиѧ празници.

л. 301а–303б: О еже како подобаетъ, готовити сѧ служити, илы причастити се, бж҃твѣнних таинъ (писмото е бързопис, червенослов).

Начало: Оцы и братия, егда хотеıаше сходити, ѡт гору Синайскую, бг҃озрителнии Моисей не можаху евреите до го погледнать, на лице, светеше се като сл҃це, того ради покри лице свое сосъ крпа..

Край: Вси оусердни да желаемъ, часто да се причещаваме, да се очистеме ѡт грѣхь, и да се ѡсвети наше тело, аминь.

Created by Universal Document Converter

л. 303–314а: Слово ради самовили

Начало: Кои ходи на самовили и на бродници и които бдѧть и залагають и завезують скоти. таковии суть антихристови оученици…

В това Слово Йосиф Брадати доста подробно описва лицата, които извършват магически техники, както и широкия кръг от ритуални действия, които те използват за дїаволските си начинания:

л. 308а:…такожде и кои ходетъ на самовили, и на бродн^цы, и на баѥне, и на ѡтваране евглие, и ѡни нарицаютсе идолопоклоници, такожде и кои лїють бл҃овѡ и восокь, и кои верують магии и залагане, и които завезують зверове и мечки гледать на вода, и завезують деца малечки, и кои жени викають себе рекаре, и и дають биле и бурѧне, такови жены нарицаютсе антихристови оученицы, и дїаволски слуги, иже прелащають незлобиви души..

Край: …и содерзновениемь пред нимъ да возможемъ ѿвещати праведному судию ради тому, слава и держава во вѣки вѣковь аминь.

л. 314а – 316а: Слово ради магесницы, собраное ѿ многихь книгъ

Начало: Єгда хотеѥше ст҃ый ап҃лъ Петарь, и хождаше по миру и оучаше народи и крщаше ги во име о҃ца и сына и ст҃аго д҃ха и ва то време беше единь магесникь, именемь симонь.. …Таковимь запрещайте о, свщеници ц҃рковни, слуги божии, блюдите да не предадете якоже заповеда христос светал псалом и бисер свинням, сиречь тело христово с҃вто́е причесщение, или анафора, доиде же не оставит се от дело то, или егда умреть да не опоете ихъ и поменим да не творите и бог да прости да не речете им. Ѧще ли кои или духовник приимаеть ги в ц҃рковь или причащаеть таин б҃жи и анафору даеть им, духовници. подобни им да будут безбожникь и идолопоклоникь яко и юда, иже предаде христа господа неблагодарнимь иудеомь. Ѧще ли кои духовник не запрещаеть и не отлучаеть ихъ от ц҃рква и от причещение, подобаеть да му се речет: слепец слепца водить и оба в яму въпадають..

Край: …и поиде на вѣчную муку, и негасимии огнь. Єго же нась избави Хр҃сте, ѡ сего огнѧ аминь.

л. 316а–322а: Другое слово ради магесницы.

Created by Universal Document Converter

Начало: Беше единь магесникь ва ѡстровь Патмо, именемь Киноѱъ и много магиѧ твореше и прелащаше народи, и имеху егѡ ꙗкѡ Бга…

Край: Єгда такѡ будешь творити, и бгу будеть оугодити, и цство нбсное получить. Бгу нашему слава во вѣки амиѝнь.

л. 322а–326б: Другое слово ради магесницы, и вродницы, и самовили и бажлицы.

Начало: Пишеть ва книга нарицаема ламѱаикъ, какѡ беше едины чловекь падаше ѿ беса, и приведоша его при единаго оца и помоли се бгу оць и изиде бесь ѿ чловека..

Край: …да не возметь гспь ваше безумие, таковимъ великое покаꙗние требуетъ, да виха се сподобилы, млсти бжиѧ и кога ги познають да са се покаꙗли добре тога да ги причестить и анафора да имь дадуть.

л. 326б–327а: Без название, но от контекста ясно, че е Слово ради злите жени

Начало: Помислихъ да седу да пиша женски врагошини, кои творуть магиѧ и воспомену премудрагѡ соломона, защото нь поче да пишеть колку имать жени врагошини...

Край: …и чловѣколюбие, много терпеливому бгу нашему слава и держава во вѣки вѣковь амиѝнъ.

л. 327а – 329б: Слово похвала добрымь и благымь женамь.

Начало: Вчера много жены оукорихомъ, които не творать добро, а, днесь хощу да похвалимь, които творать добро. Понеже така е прилично злото да оукоримѧ, да се не оумножаеть злоба, а добра дѣла въсегда да се похвалѧеть..

Край: …и тако можеть сподобити се вѣчны^х^ благь получиты, бгу нашему слава и ныѝнꙗ, и приѝсно, и во вѣки вѣковъ амиѝнъ.

л. 329б – 334б: Поучения мца июлѧ ks

Начало: Како жены подобаеть да живуть, да возирають на стую вцу, какѡ поживе она на тоѧ свѣть смиренно и кроткѡ и благоговейно...

Край: … и поривнуитѧ и вие со с нихъ да наследитѧ вѣчное цр^ство ѿ Христе иисе гсде нашемь. Єму же слава и приѝсно, и во вѣки вѣковъ амиѝнь.

Приписки и бележки: на л. 326б в края на 41 кола откривам приписка:

Григоръ попъ илїѡвичь лѣтъ

Created by Universal Document Converter

1789 априлие

На л. 334а бележка, в която се прави опит да се изпиши името на гръцки: о гриу

В края на сборника на л. 334б Григорий поп Илийович предава приписката на Йосиф Брадати: **Зна́нѡ бу́ди ка́ко азь Йѡсифь Брадатии по́сникь, изведохъ ѿ гръческий ꙗзикъ на словенский. сїе пи́смо ради женски и бабини врагошини самовили. и вро^ницы на прочитанїе на ползу жена́мь. В ле́то ҂ѕ҃ѵд** (7264) **ѿ Рж^тва Хр҃то́ва ҂аѱ҃нѕ** (1756), **оу Ри́лски мона҃ти́рь, тогда бѣхъ** – написано е с бързопис.

На вътрешната страна на корицата е залепен лист, отдясно на който преписвачът е изписал думи на гръцки, а отляво е правил някакви сметки. С голяма вероятност това е рецепта, в която са посочени елементи и пропорции на съставките:

Сумаризмос'	1
о́ли плисиазмос'	3
миразмос	3 3 : / 4
….малко	213
….моидосъ	3 8889

Долу на задния форзац Григорий поп Илийович прави следната приписка, която започва с полуустав, а завършва с бързопис: **пи́сахъ а́зь григорие синъ попъ илиѡвичь ѡт града свыштѡвскагѡ: ѿ Махла́ Чука: лѣтъ: ѡт рождества́ по пло́ти Хр҃та́ на́шегѡ ҂аѱ҃но 1789: мартїе: и кои чете да рече** (по-нататък е зацапано, залято с мастило)... **писалъ … бг҃ъ да го прости.**

Както се вижда, втората и третата част на сборника е изпъстрена с бележки на едно и също лице – Григорий поп Илийович. Въпреки че идентичността на кописта, който е направил препис на втората и третата част на сборника, все още остава неуточнена, приписките в ръкописа доказват, че първата част от ръкописа е препис, направен от монах Никифор Рилски не по-късно от август 1757 г., а втората и третата части предположително са дело на поп Григорий, за което свидетелстват бележките в текста и в края на сборника. Освен това откривам бележки и в първата част на дамаскина (л. 9б; 108б). Тези многобройни приписки дават възможност да се предположим, че поп Григорий няколко десетилетия след написването на книгата е бил неин собственик, читател, възможно преписвач на част от сборника. На приписките и

Created by Universal Document Converter

бележките от този сборник ще бъде отделено специално внимание в параграф 4. 2. от четвъртата глава на дисертационния труд.

Самото подвързване и събирането на трите части на Одеския дамаскин № 38–64 в един кодекс вероятно е станало непосредствено след написването му, тъй като той няма механични повреди. Относно добре оформената и запазена оригинална подвързия, със запазени закопчалки и обковани метални наконечници, засега нямам достатъчно сведения за да правя обосновани изводи за автора на изработката.

Что се касае произхода на сборника, според запазените приписки, направени от Никифор Рилски (л. 2а), и поп Григорий (на л. 334б), трите части на Одеския дамаскин № 38 (64) са дело на съставителя Йосиф Брадати, който прави превод от гръцки език. Автографите на Йосиф Брадати са доказани въз основа на палеографско–кодикологични данни от ръкописите № 1419 НБКМ и № 328 НБКМ. Това обаче се отнася само до първата и втората части на сборника, но не и до третата част на ръкописа, която представлява самостоятелна, оригинална част. За съжаление автограф на йеромонах Йосиф Брадати досега не е открит. Нещо повече – нито едно от словата, включени в този сборник, не се среща в книгите, написани от него.

Възниква въпрос, кой е авторът на тези оригинални поучения. Взимайки предвид бележката в края на ръкописа, можем да допуснем, че авторът на тези слова е Йосиф Брадати. Това смята В. Мочулски, който нарича тази част на ръкописа „оригинальная“ (Мочульский 1890: 110). Да се върнем обаче към приписката, поместена на задния форзацен лист на сборника: **Зна́нѡ бу́ди ка́ко азь Йѡсифь Брадатии по́сникь, изведохъ ѿ гръческий ꙗзикъ на словенский сїе пи́смо ради женски и҆ бабини врагощини самовили. и бро҆ніцы на прочитание на ползу жена́мь. В ле́то ҂ѕ҃сѵд** (7264) **ѿ Рж҆тва Хр҆то́ва ҂а҃ѱ҃ѕ** (1756), **оу Ри́лски мона҆ти́рь, тогда бѣхъ** … (следва приписката на поп Григорий).

От тази приписка ясно личи, че Йосиф Брадати е превел: „**сие писмо ради женски и бабини врагощини….на прочитание на ползу женамъ**“, затова можем да допуснем, че авторът на тези слова е Йосиф Брадати. Но това предположение по-скоро опровергава, отколкото подтвърждава тезата за авторството на Йосиф. Тази бележка, действително свидетелства първо за това, че Йосиф Брадати е превел в Рилския манастир от гръцки език на поучения против бабини врагощини, второ, че е преписал тези поучения „**на пользу женамъ**“. Ясен е мотивът, който стимулира Йосиф Брадати да преведе гръцките

Created by Universal Document Converter

поучения на народен български език, а именно – да даде полезно четиво в противовес на „бабини басни“, т. е. суеверия.

Обаче против авторството на Йосиф Брадати, говори факта, че мотивът, който предлага книжовникът, извършвайки превода от гръцки ради женски враговщини, може да е уместен по отношението към съчиненията, признати и осветени от църковната практика. И то, ако този мотив го изрича преводач и преписвач, а не съставител по отношение към собствените си произведения. Според Аделина Ангушева-Тиханова и Маргарет Димитрова, тези дидактични слова не са изцяло оригинални произведения. Йосиф Брадати, използва по-рано преведени агиографски и манастирски поучителни, дори библейски истории (за Симон Влъхв, за лукавата езичница царицата Йезавел), които рамкира с назидания срещу магическите практики (Ангушева-Тиханова; Димитрова 2013: 121).

Сборникът на Йосиф Брадати е запазен в четири преписа с относително сходен състав: препис в трета част на Одеския дамакин № 38–64; Рилски препис, чието местонахождение днес е неизвестно, публикуван от В. В. Качановски (Качановски 1882: 22–41); препис на поп Тодор Врачански във втората част на сборник № 324 от НБКМ (конволут от три основни части, недатирани); препис на йеромонах Никифор Рилски в сборник № 325 от НБКМ (недатиран). От четирите изброени ръкописа само в Одеския сборник № 38–64 е запазено копие на приписката послеслов на йеромонах Йосиф Брадати. Текстовете на четирите кодекса се различават по език, тъй като всеки един от тях отразява диалекта на преписвача.

Освен това се наблюдават и известни текстови разлики. Женският сборникът се разпространява в две текстологични редакции, като има вероятност вариантът, по-близък до Йосифовия текст, да се пази именно в третата част на Одеския сборник № 38 (64) и във втората част на ръкопис 324 НБКМ (съдържа едно слово повече от Одеския дамаскин) (Ангушева, Димитрова 2002: 82, 84–85). Някои от словата на Женския сборник формират особени групи и получават разпространение или пък само отделни слова тръгват по своя собствен път в преписваческата традиция и се срещат в голям брой ръкописи (Ангушева, Димитрова 2003; Димитрова (2000: 286).

Д. Стоянова обръща внимание на функционирането на да-конструкциите – една от най-характерните за новобългарския език черти, и съотношението им с инфинитива, като се опитва да определи закономерностите на варирането им. Изследванията се правят върху два преписа на Йосифовия „Женски сборник“ – Одеския дамаскин и

Created by Universal Document Converter

НБКМ 325 (Стоянова 2018: 438). Смята се, че Одеският сборник е по-близък до оригинала. Препис НБКМ 325, чийто език е простонароден в сравнение с Одеския ръкопис, представя една по-свободна преработка, в която личи активната намеса на редактора (Ангушева, Димитрова 2003). Това обстоятелство предполага и разлики в употребата на въпросните синтактични единици. Резултатите на изследване позволява на авторката да се разграничат няколко типа съотношения на инфинитив/да-конструкция в двата сборника. Навсякъде отначало се привеждат примерите от Одеския сборник, а след тях – от НБКМ 325. В отделни случаи авторката сравняваме и с НБКМ 324, пазещ същия текстологичен вариант, който е в Одеския сборник, за да види, кой от преписвачите е внесъл промяна (Стоянова 2018: 438–449).

Женският сборник на Йосиф Брадати е уникално явление в българската ръкописна традиция не само със сведенията, които дава за битовата вяра в българските земи в периода на преход от Средновековие към Възраждане, но преди всичко с предназначението си главно за жените, които според съставителя са носители и крепители на тази вяра. Това свидетелства за осъзнаването на особеното положение, което жената е успяла да съхрани още от предхристиянско време – то и е отреждало грижата за здравето и благополучието на семейството, а оттам – и ръководната роля в обредите, обичаите и практиките, отнасящи се към битовата вяра. В тази насока естествен завършек на сборника Празници бабыни илы ѡ бабихъ баснехъ е Поучения м҃ца июля к҃ѕ (Словото е известно в 11 преписа, като в пет от тях то е поместено последно в група слова), адресирано към жените и момите, цели да внуши на предпопагаемите слушателки покорност и да ги насочи към християнските добродетели. Това може би е и една от основните причини за особената популярност на Женския сборник на Йосиф Брадати в книжовната традиция от втората половина на XVIII в., когато българското население поема пътя към изграждането на модерно общество.

Рукопись нововолгарская от XVIII век[1]

Одески дамаскин № 39 (65) от сбирката на В. И. Григорович

Сборникът е малко познат в научната литература новобългарски дамаскин от XVIII в. Цел на настоящата разработка е да се представи пълно палеографско и кодикологично описание на ръкописа; да се открият авторски приписки и бележки; да

[1] Съхранява се във фонда на ОННБ, шифър 1/123.

Created by Universal Document Converter

се определи мястото на Одеския дамаскин № 39 (65) в българската литературна и книжноезикова традиция.

Ръкописът е определен като сборник, написан на новобългарски език от В. И. Григорович. В началото на сборника след два празни листа, откривам бележка, написана с неговата ръка „ № 65. Рукопись нововолгарская“. Паметникът е открит от В. И. Григорович през 1845 г. В Очерка откривам следния запис: „Ехалъ я …до села Вакареллъ, гдѣ церковъ св. Николая» (Григорович 1848: 162). После продължава: „Упомяну, наконецъ, что мнѣ случилось также находить новобългарскіе рукописи именно въ селахъ: Вакареллъ…Древнѣйшая изъ нихъ восходитъ до половины XVIII столетія“ (Григорович 1848: 191). Именно тук, в църквата св. Николай, в село Вакарел, пътувайки през Софийското поле, ученият открива Одеския сборник № 39 (65).

1. **Описание на паметника**:

Обем: 2+295+2 листа, 4^0. Ръкописът е подвързана реставрирана книга. Писан е на обикновена хартия. Представлява дамаскин, състои се от 19 слова, от които 7 са на Дамаскин Студит. Сборникът е без начало. Първият лист съдържа откъс от Премъдрости Соломонови на новобългарски език. Този лист е взет от друг сборник, писмото е полуустав, изписано с черно мастило.

От л. 2б започва същинският състав на сборника, който според Д. Петканова „по съдържание се свързва с Берлинския и Свищовския дамаскин“ (Петканова 1965: 241). В Описанието В. Н. Мочулски отбелязва, че ръкописът е без край (Мочульский 1890: 114). Обаче след внимателното проучване на сборника откривам, че всичките листове в последното слово (Слово на Дамаскин Студит за десетте заповеди) са непокътнати, но са разбъркани очевидно при подвързването. А последното слово, започвайки на л. 290а, фактически завършва на л. 285а. От това следва, че Одеският дамаскин № 39 (65) има край.

Подвързията не е оригинална и е без орнаменти.

Материал: хартията е обикновена, доста плътна, на места с изтънявания, жълта до сиво, без гланц.

Размери на листове**:** 190 х 135 мм.

Размери на текстовото поле: 160 х 110 мм, височина на буквите - 2,5 мм, основно по 22 ред на страница, често по 26 реда, по-рядко - по 18 или 19 реда на страница. От л. 211а нататък текстовото поле текстът заема почти целия лист.

Писмото е бързопис с опити за преминаване към полуустав. Като пример тук

Created by Universal Document Converter

може да се посочи Слово за второ пришествие гне (л. 168а). От л. 82а нататък почеркът се променя, става по-дребен и трудно разбираем, а редовете – по-гъсто разположени. Често срещани са надредните съгласни. Съгласно книжовната традиция те се пишат по-ситно (основно съгласните н, м, ж, д, с: христиане, духовникъ). Същото се отнася и до многобройните съкращения под титла. От надредните знаци в целия ръкопис е редовна употребата на ударения, предихания и титли. Има буквена пагинация.

Мастила: ръкописът е написан основно с черно мастило, чиято интензивност често се променя, на някои места буквите и думите стават трудно четими, напр. на л. л. 28а–29а, 104а–106б и др. На л. 211а мастилото е съвсем размито. Срещат се и поправки, някои думи са зачертани, напр. на л. 139б.

Използването на червенослов в ръкописа е нередовно и безсистемно. Названията само на някои от Словата са изписани с киновар. Доста рядко с червенослов са изписани някои от подзаглавията. На л. 97а – с киновар е само първата буква в думата Словото. В някои слова с червенослов са маркирани главните букви на отделни абзаци, както е в Слово о рождестве хвѣ (л. 2а); или главните букви на отделни изречения. В някои от случаите е налице теденция към орнаментика, например на л. 4а или л. 112 а. В ръкописа обаче има слова, които изцяло са изписани само с черно мастило, например Мѣць Мартие читиридесетници.

Украса: като цяло ръкописът не е богато илюстриран. Основните украси са главните букви в Словата с орнаменти във вид на плетеница, голямата буква М (л. 51а). В същия стил е винетката на л. 193а. Това са елементи на т. нар. балкански стил на украсата в старобългарската книга (Джурова 1980: 39). Едно от Словата завършва с графически изпълнени две главни букви Z ⁘ Z ⁘ с точки около тях (л. 50б) – Приложение 1.

На същия лист откривам миниатюра – човешко лице с кръст отгоре, на л. л. 167б и 260б – същите графически рисунки. В края на ръкописа е поместена рисунка с изображението на Иисус Христос, който с едната ръка благославя, а в другата държи разтворено евангелие, в което се чете:

иже	верзетс'
аще кто	ѿ себе
хощет'	и по мнѧ,
ко мнѧ,	иди еv
да ѡт-	

Това е същото изображение на Иисус и приписка, които откривам в края на втората част (л. 285б) в Одеския дамаскин № 38 (64).

Приписки: в Одеския дамаскин № 39 (65) откривам най-

Created by Universal Document Converter

много приписки, които са от различен тип: л. 27б: за зѡрни и похва́лны. На л. л.123а–129а в долното поле е поместена приписка на кописта: да са зна" како се потрѹди за сїю книгѹ г҃леми дамаскинъ попъ Иванъ синѹ Петрофъ та гѹ испи́са та гѹ постави на ст҃ого врѣховнаго Петра и Павла за д҃шевно спн҃їе. По-нататък от л. 129а до л. 136а приписката продължава: кой чи́те да ри́че. Бг҃ъ да прости попа И҆вана мно́го грѣ́шн" и баща́ мѹ и ма́йка мѹ. и҆ кои дрѹзни да ѧ҃ ѹ҆тьдѣли́ ѹтъ ст҃го Пе́тра и Павла да ѧ продаве и҆ли да ѧ скрий да бъ́ди проклетъ и҆ афѹресан' ѹ҆ть тиї бг҃оно́сни о҃ци.

На л. 138б откривам още една приписка на книжовника: Сьврѣ́ши се. сїа писа́нїе въ м҃ц҃ь іанѹа́рїе вь д҃ни з҃ї (17). Кой чете да риче бг҃ъ (да) прости́. ась попь Ива́нъ мно́го грѣ́ш ... (пи́)сахъ... бг҃ѹ нашемѹ (слава). Тази приписка разкрива името на кописта на Одеския дамаскин № 39 (65) – попъ Иванъ синь Петрофъ.

Съдържание:

л. 1а–1б: Премѹдрости Соломонови. Писмото е полуустав, само с черно мастило, първият лист е част от друг сборник. Оттук ръкописът продължава с почерк на друг книжовник, бързопис с опит към полуустав.

л. 2а–27б: Сло́во о ро҃дестве́ х҃вѣ. Без начало.

Край: ... и чл҃колюбꙗть гс҃да нашего и҃са х҃а дето се днес родил томѹ слава и дрьжава вь вѣси, и дори до край вѣсь амин.

В текста на това Слово откривам голям брой глоси, като в случая преписвачът изписва кръст в текста, същия кръст изписва в маргиналното полето заедно с добавения от него текст. Долу давам няколко примера от този тип глоси, като първата посочена дума е думата в текст на ръкописа, а втората е дадената от преписвача в страничното поле: л. 4б: сл҃нцето та го затули҃—запира; л. 5а: ходи—върви; каза^х^—реко^х^; л. 6б: блѹд'ство—ку^в^а^н^сто; философите—влъсви; жезлъ—тоꙗг(а); л.10а: не спѣха—бдѣ (ха); л. 18б: за голѣмо—мнѡ^г^; л.19а: ѿхрани^а^—възра^с^ти^а^; л. 20б: да бъди—стани; л. 22б: доброволенъ—блг҃оутробенъ; л. 24б: неприли^ч^ны = чѹ^в^ств'ны и други.

Този опит за стилистична редакция на текста е много любопитен факт, който заслужава по-обстойно внимание. В цитираните примери единствената чужда дума, която получава пояснение е философ. Гръцката заемка, принадлежаща безспорно към висок стил на книжовния език, е пояснена с една лексема с неуточнен етимологичен

Created by Universal Document Converter

произход – влъхва (БЕР 1: 166). Видимо за книжовника, оставил редакторските бележки, използването ѝ е по-уместно. Останалите случаи излизат извън рамките на глосирането с цел замяна на чужда заемка с домашна дума или замяна на книжовна дума с такава от говоримия език.

Трябва да се отбележи, че глосирането не се отнася само за това Слово. Като цяло в Одесския дамаскин № 39 (65) има много коментирани бележки, разположени в маргиналното поле на ръкописа, които представляват интерес. За пълната представа на този процес в четвъртата глава на дисертационния труд ще бъдат представени всичките приписки, бележки и глоси, открити в ръкописа.

л. 28а–50 б: поместеният текст е без название, но горе на листа е оставено място за дописване. От текста е ясно, че става дума за Сло́во на Бг҃оѧвление

Начало: Воседержителъ бг҃ъ и многомилостивый щото създаде и направи сичкы свѣтъ на три съставы направи сичкото си създание...

Край: .. и сега и и сѣкогы, и в недовръшенны свѣтъ, и на безкрайныю вѣкове, аминь

от л. 51а нататък Словата вече имат оглавления. Началото и краят им е без червенослов, текстът е само с черно мастило.

л. 51а–61а: Мц҃ь Ма́ртие ст҃и читиридесетници. Житие, жизнь прп҃дбны мтр҃ѧ наше Марии египетски…

Начало: Голѣмо нѣшое и доброе, блг҃вени хрс҃тиан, покоѧние, и таквози добро, защо сѣкого чл҃вка спв҃а, сичките грѣхове ги ѡмахнува, сичките злыни ги загубѣва…

Край:.. и почесть и поклонение сьбезначелном и спре ст҃им блг҃им и животворѣщими дх҃ьм нынѣ прс҃но и въ вѣки вѣков аминъ

л. 61в–81в: Мц҃ь Ма́ртие. Слово на ст҃ое благовѣщение прбс҃лвение влд҃чци нашей бд҃ци и присно двѣ Мр҃ии

Начало: Имать законь цр҃е то блс҃лени хрс҃тиане коги щать, да идать на нѣкой мѣсто, дето тие щьть, а тие прьвѣнь проводѣт свои вѣрни чл҃веци да пригьтвѣть и да оурасѣть.

Край: … ати простите оти речима насилиха… ѿ скоропосьть нарьчите ати

л. 82в–94в: Месец Мартие седмьнадесетъ житие и жизнь преподобнаго и бг҃оноснаго нашего алексеѧ чл҃вка бж҃иа. Оче блс҃лви.

Начало: Є҃то дожтаса време въздьжание възлюбленны поприще то се оутвори законь…

Created by Universal Document Converter

Край: ...приживѣ вдовица обиднаѧ ... страстной, и злочестой ...мой супруг...

л. 95в–96б: Иже в҃ ст҃ых оца нашего иѡана архиепископа златоустагѡ константинополкагѡ слово ѡгласительное. Ва ст҃ии хр҃иста бг҃а нашего. бл҃слви ѡче.

Начало: Които е благочестивъ и ѡбыча бг҃а даса насади бг҃ъ този добри и пресвѣтлый празникъ...

Край: ... и стана на ѡмрелите запало тому слава и дыржава дори до край вѣковъ аминъ

л. 97а–114б: Иуние. к҃ѳ. на преславное, и еже о х҃ѣ съмрътъ ст҃ым и всехвалным первовръховны ап҃слом петру и павлу.

Начало: ѿ три нѣкой работы кажеть ст҃ыте на нашата черкова, бл҃свени хр҃стианы, оти тожи чл҃кь да стори добро: или ѿ естеството си, или ѿ бжия сила, или добро произволение...

Край: ... и като бл҃гословѣсти х҃а в онзи град, и наоучиха нѣколко врънаха са пакъ..(размито) та хиратони...

л. 115а–136а: Слово ст҃го апастола Павла како ѡбиде сичкыи рай и муку и како вьзнесен бы до третїе н҃бо, ѿче бл҃слви за м҃лт (ср. л. 89а № 36–62 и л. 139б № 37–63)

Начало: азъ ап҃сль па́вль нѣкоги вьзнесе́нь бихь до третїе н҃бо и поиде ѿ б҃а гла́сь та́ ми каже....

л. 125а: ѿ тука є мѣка ня грѣшинци (л. 106а № 36–62 и л. 186б № 37–63).

Край: ...и почесть, и поклонение, ѿц҃у и с҃ну и ст҃му д҃ху, и сегы, и сѣкогы, и до край, свѣтъ, и въ вѣки вѣковъ аминъ

л.136а–138б: Слово поучение кь ц҃ремъ и воевода[м] и дькам и поповам, и всѣм хр҃стианом неопиватисе вина

Начало: Бл҃гословении о҃ца д҃хвнаго о ги вьсѣкому хр҃стианину детуму даль бг҃ь талань седмиа, идеть ще бг҃ь да го испитува на страшно съдовище...Словото е без край

л. 139а–167а: Мц҃ь Февруарие дамаскина монаха и подиакона и студита. Слово ѡбщи езыкомь на г҃ду нашему Иису Хс҃ту четвородесетное Сретение. бл҃слви ѡче

Начало: Сичкыте направы, и сичкы работы, бл҃свени хр҃тиане, имать почесть ѿ бг҃а и ѿ чл҃ците...

Край: ... дето му прилича слава и дръжава и почесть, и поклонение, със нерожденнаго

Created by Universal Document Converter

ѡ҃ца, нисходещаго и прест҃аго и животворещаго д҃ха, и дори край свѣтъ и въ вѣкы амин.

л. 168а–192б: Дамаскин инока иподиакона и Студита. Слово за второ пришествие г҃не, и за антихриста, ѡче бл҃слви.

Начало: Законъ имать царие, бл҃слени хртиане: когито шьть на войска, прьвѣнь проводѣть свои чл҃ци, да ѡтидат по градовѣте…

Край: …сѣга исѣкогы и на вазкрайныте вѣкове и въ вѣки аминъ

л. 193а–210а: М҃ць Мартие. ⊕. Мучéние ст҃ыи и слáныи велико м҃чиникѡи хв҃ымь четирыдесетыи, оче бл҃ви.

Начало: Когито се тинъха триста годины ѿ въплощение смотрение г҃да нашего иса хр҃ста. Имаше нѣкои ц҃рь на анатоль, име тому ликние..

Словото е без край, завършва с думите: защо ако ты ѡ попе щото си зéмны áгг҃лъ, и молевник в҃гу за чл҃ците, не почиташ…

В долното поле на л. л. 209б–210а приписка: стамене знати сѧ азъ иѡ тъ.., л. 210б е празен, с драсканици.

л. 211а–217в: Дамаскин подиакона и Студита. Слово на поклонение чс҃тнаго и животворещаго кр҃ста. бл҃ви ѡче.

Начало: Приличенъ е днешнию. ст҃ыи д҃нь блг҃словение хр҃стиани, колко ту кату единь ц҃рь иде на войска, и навие, на ние врагове, и врьниса ц҃рь весель..

Край: …сички св҃ы дету са радувать агг҃лы дано бьди нам на синцаи, да получим при х҃а б҃а дето тому поѩбава слава и похвала и вь вѣки вѣковъ аминъ

л. 218а–243а: Словото е без начало, но от контекста се разбира, че това е Слóво ст҃му архáнгелу Михаилу

Край:…днешниѧть д҃нь той да сподови нас.. нб҃сное оти тому подобае сичка слава и честь и поклонь до вѣка аминъ

л. 243а–249в: М҃сць декемврие. є҃. житие пр҃дбнаго о҃ца нашего сави ос҃щенаго наставника пустиножитель оче бл҃ви

Начало: Пр҃подбны ѡць нашь савва ос҃шьнный, бѣщи вь ц҃рство Ѳеодосие малаго ѿ мѣсто кесариско ѿ село муталаска ѡ҃ць и майка му хр҃стиане име тоим бѣши иоан и софия..

Created by Universal Document Converter

Край: ...и чл҃вколюбимъ г҃а нашего иса х҃а дето му подобае сичка слава въ вѣки вѣковъ

л. 249в–260б: Мучение ст҃аго славнаго великомученика Ѳеодора Тирона преписано на ѡбщие ꙗзикь вь монасехь меншаго дамаскина, и_подиакона Студита.

Начала: Когимy маѯимиань, и маѯимъ двата тези царие елени цр҃ьствуваха. тогизи много бѣда бѣши въхy христианите, които верyва х҃а защо проводиха по сачкиѫть свѣть...

Край: ... слава о҃цy и сынy и ст҃мy д҃хy единомy б҃жество и ц҃рствy и неисчетнyмy и ч҃лкy.. дано получим и ние вѣчних аг҃лъ вь незакончаемитъ аминъ.

л. 261в–275а: Словото е без название, има разместване на листове.

По съдържанието му можем да се каже, че това е Повѣсть о неседалном.

л. 275а–284в: Сло́во о душе́вном покоянии.

Начало: Чюетели бл҃вени хр҃стиане каква е чл҃скаа правда и чл҃чскаа голота непотрѣбна...

Край: ... и сас добриꙗть и животворниꙗть неговь д҃хь е сѣга и сѣкоги подри до край свѣть аминь.

л. 290а–295б: Десеть зарачание б҃жїе. Тук листовете са разбъркани. Ръкописът свършва на л. 295б, а словото фактически на л. 285б.

Начало: Десеть зарачаниесь дето заръча бг҃ь моисею да ги каже на този свѣть на чл҃вците и кои тогы оудрьжи до край сичките...

В края на ръкописа – рисунка с изображението на благославящ Христос.

Според класификацията на Е. Дьомина Одески дамаскин № 39 (65) е новобългарски дамаскин от IV тип (Дьомина 1968). За дамаскините от този тип е характерно, че в тях за първи път се появяват новобългарски преводи на много произведения на Дамаскин Студит между които Житие на св. Мария Ѥгипетска и Слово за Ѵспение Богородично. Характерна черта на IV тип новобългарски дамаскински сборници е появата на редица особености, отражение на източните, мизийските говори. Почти всички сборници от IV новобългарски тип са били намерени в Източна България, особено в Свищов и Свищовско. Единствено Одеският дамаскин № 39 (65) е бил намерен в Западна България, в село Вакарел, но, съдейки по диалектните му особености, той е бил пренесен там от Североизточна България (Дьомина 1985: 61). Има основание да се смята, че като цяло появата и разпространението на този тип дамаскинска книжнина е свързана с източнобългарски книжовни средища.

Created by Universal Document Converter

В тази глава за първи път в научната литература беше представено възможно **най-пълното и подробно палеографско и кодикологично описание на Одеските дамаскини от сбирката на В. Григорович.** Редица от приведените данни спомогнаха за предлагането на значителни корекции в датирането на ръкописите. Смятам, че изследваните новобългарски ръкописа съдържат нов ценен материал за нашата стара книжнина и култура и описанието им ще допринесе за обогатяването на знанията за тези писмени паметници, които са част от българското културно-историческо наследство.

В четвъртата глава на дисертационния труд са представени всичките приписки, бележки и глоси, открити в Одеските дамаскини, както и обобщена лексикална характеристика на четирите дамаскина. Предвид обема на лингвистичния материал тази характеристика ще носи референтен характер. Целта е въз основа на ексцерпирания материал от четирите Одески дамаскина от XVIII в. да се очертае общата картина за словния състав на изследвани ръкописа и да се определят насоки за бъдещи лингвистични изследвания.

Created by Universal Document Converter

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЛЕКСИКАЛНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Предлаганият обзор няма претенцията да обхване цялата съществуваща библиография, а да насочи вниманието към повече или по-малко проучвани въпроси; да набележи теоретични постановки, представи конкретни практически резултати и насоки за бъдещи изследвания, свързани с проучването на 4 непознати в науката ръкописа – Одеските дамаскини, които съдържат значително количество недостатъчно проучен изворов материал и представляват интерес с оглед цялостната българска историческа лексикология.

Редица изследвания, посветени на историческия развой на българския език, намират отражение в речниците и стават известни благодарение на лексикографски трудове – речниците на Садник-Айтцетмюлер (Sadnik 1955), на Р. М. Цейтлин, Е. Блахова и Р. Вечерка (СС), Старобългарския речник (СтбР), както и широко използваните класически палеославистични речници (Miklosich 1862–1865 (РМикл); Срезневски 1893–1912 (РСрез), Речника на Чешката академия (Slovník 1959–2007).

В изследването на лексикалното богатство, приемственост и вариране на лексикалните средства представляват интерес проучванията на отделни среднобългарски или сродни по жанровата си принадлежност ръкописи (Йовчева, Тасева 1992: 43–49; Харалампиев 1998: 4–8; Райкова 2010: 72–85; Тончева 1999: 24–30; Цибранска-Костова 2000). Както отделните конкретни проучвания върху книжовната практика, така и обобщената картина на книжовноезиковата ситуация през цялостния развой на българския книжовен език допринасят за утвърждаване на разбирането за непрекъснатост на традицията и пряката връзка между средновековния книжовен език и новобългарската книжовна форма.

За потвърждаването на тези изводи допринасят и най-новите изследвания върху непроучени досега източници на книжнината от XIV до края на XVIII в. Въвеждането в обращение на малко познати или напълно неизследвани паметници допринася за обогатяване на научното знание за историята на българската лексика (Караджова 1994; Мирчева 1996; Мирчева 2001; Мирчева 2006; Цибранска-Костова, Мирчева 2012; Младенова, Велчева 2013).

Въпросът за езиковата приемственост между периодите на книжовно развитие у нас е поставян неведнъж от редица учени (Цонев 1919; Андрейчин 1969, Андрейчин 1977; Иванова-Мирчева 1972; Велчева 1966; Дьомина 1966; 1969; 1985; Иванчев 1979;

Created by Universal Document Converter

Първев 1980; Първев 1981; Динеков 1971) и др. Тази приемственост се подкрепя с данни и от културната и литературната история на българския народ (История 1989: 23). Приемствеността и връзката на новобългарския и старобългарския език са предмет на множество трудове, в това число и монографични – на И. Добрев „Старинни народни думи“ (Добрев 1987) и на М. Мъжлекова „Единството на българския език на лексикално равнище“ (Мъжлекова 1994). Интересни данни за съвременни застъпници на лексиката от т. нар. класически старобългарски паметници са приведени в специална рубрика в речниковите статии на Старобългарския речник на БАН (Мирчева 2017: 235).

Сериозен и многопосочен проблем пред българската лексикология представлява въпросът за чуждоезиковото влияние, т.е. въпросът за заемките в нашия език (Цонев 1934; Стаменов 2011; Илиева 2014: 120–135; Бояджиев 2001).

Много силно влияние върху кодификацията на българския книжовен език оказва корпусът от печатаните в Русия канонични книги, написани на език, който в българската езиковоисторическа традиция носи наименование *църковнославянски или черковнославянски* (Иванова-Мирчева 1987: 23). Руските печатни богослужебни книги, написани на черковнославянски език, получават широко разпространени в българските земи през XVII и XVIII в. и имат голяма роля в книжовния живот през XVII – началото на XIX в. Езикът им, отличаващ се със стройна система, нормираност и обработеност, успява да измести в значителна степен старата местна книжовна традиция (История 1989: 23). Този език се отличава с консервативност, с архаичен характер, но не е бил чужд и неразбираем за българите – възприемал се е отначало като старобългарски език. Докато в Русия към XVII в. и по-късно черковнославянският език преживява упадък, като стеснява функциите си, става специфично култов език (Аванесов 1973: 11; 162), в България се наблюдава разширяване на функциите и сферата на използване. Значителна е ролята на черковнославянския език за изграждането и развитието на книжовен български език през XVIII – XIX в. като едно от свързващите звена между старобългарско-среднобългарската книжовна традиция и националния книжовен език от епохата на Възраждането (История 1989 : 23).

Същевременно в дейността на книжовниците през втората половина на XVIII и началото на XIX в. се наблюдава и отдалечаване от традицията. За книжовниците е било ясно, че езикът на наследената книжнина не може да служи изцяло като пълноценно средство за писмено и устно общуване на българите. Необходимо е било да се преодолее и структурната отдалеченост на традиционния от говоримия език, и локалната ограниченост, изразната бедност, нормативната неустановеност на народния

Created by Universal Document Converter

тип спрямо традиционния. Така, от една страна, е ярко изявена тенденцията да се пише на прост български език, а, от друга – да се привежда говорното многообразие към нормативната установеност на традиционния език.

В резултат от актуализирането през последните десетилетия на въпроса за връзката между народностен и национален период в развитието на българския книжовен език има публикувани многобройни проучвания (Мирчев 1958: 409–419; Гълъбов 1986: 399–406; Добрев, Тотоманова 1988: 256–252; Давидов 2001: 509–511; Харалампиев 2001; Даскалова 2001: 59–64). Не може да има никакво съмнение, че българският книжовен език съществува непрекъснато от IX в. до днес, а българският народ винаги е имал свой книжовен език. Приемствеността между българския и новобългарския книжовен език се осъществява и чрез дамаскинската книжнина и черковнославянския език (История 1989: 25). Дамаскините имат свое определено място и съществено значение в развитието на българския книжовен език.

В българското езикознание са правени множество опити за периодизации на историята на българския език. Те намират отражение в основополагащите трудове на Б. Цонев (Цонев 1919) и на Ст. Младенов (Младенов 1929), които имат непреходна научна стойност, защото отразяват състоянието на науката за българската езикова история от първите десетилетия на XX в, както и обобщаващи трудове за българската книжовноезикова история, които са актуални и до днес (Андрейчин 1977; Русинов 1976; История 1989).

Периодизацията на българския говорим език не съвпада напълно с периодизацията на българския книжовен език, което допълнително усложнява изследването на проблематиката. Например началото на новобългарския народен език обикновено се свързва с XV в. – смята се, че тогава е завършило създаването на новобългарската аналитична структура на езика, а едва два века по-късно, през XVII в., в първите новобългарски дамаскини се полагат основите на новобългарски книжовен език (Иванова 2012: 18). Различия в авторските позиции съществуват и по отношение на броя на периодите в двата основни етапа (старобългарския и новобългарския), както и във връзка с техните граници; и при назоваването на отделните периоди (анализ на тези въпроси се открива в История 1989: 40–47).

В българското езикознание част от периодизациите обхващат само един от двата основни периода: *старобългарски* (Мирчев 1958; Иванова-Мирчева 1972; Харалампиев 1992); *новобългарски* (Андрейчин 1977; Р. Русинов 1976). Не липсват и периодизации, които обхващат цялата книжовноезикова история, от Кирило-Методиевото време до

Created by Universal Document Converter

нашето съвремие (Георгиев 1952; Гълъбов 1980; Първев 1983). Периодизация с комбиниран характер на основата на периодизациите на Д. Иванова-Мирчева (за донационалната епоха) и на Л. Андрейчин – Р. Русинов (за националната епоха) е представена в академичната история на новобългарския книжовен език (История 1989: 40–48). В българското езикознание са правени опити и за съчетаване на периодизациите на говоримия и на книжовния български език (Гълъбов 1980; Иванчев 1979: 36; Цойнска 1983).

Между многото авторски периодизации в научната литература се утвърждава периодизацията на Д. Иванова-Мирчева:

I. Период на Ранното българско средновековие или старобългарски период (IX–XII в). През целия период и говоримият, и книжовният език са синтетични по тип. Книжовният език е в естествената пряка връзка с говоримия.

II. Книжовен език на Късното българско средновековие или среднобългарски книжовен език (XIII–XVII в.). Паралелно се развиват два типа книжовен език:

1. Книжовен български език от търновски тип (XIII–XIV в.) с център Търновската книжовна школа и атонските български манастири. Книжноезиковата норма се стреми да запази старобългарската норма, пази синтетичния си характер, докато в говоримия български език се настанява аналитизмът. Книжовният език се превръща в трети класически език в средновековна Европа. Връзката между говоримия и книжовния език е нарушена.

2. Книжовен български език от нетърновски тип (XIII–XV в.). Книжовноезиковата норма бавно еволюира, появяват се аналитични структурноезикови черти. Книжовният и говоримият език се намират в пряка връзка, съобразно с общата средновековна книжноезикова традиция.

3. Книжовен български език от XV–XVII в. или традиционен български книжовен език. Говоримият език и книжовният се отличават по структурните си особености. В традиционния синтетичните черти преобладават, в някои паметници бавно навлизат аналитични черти.

III. Книжовен български език от XVII в. нататък. Езикът на новобългарските дамаскини от XVII в. или предвъзрожденски период (XVII–XVIII в.). Поставя се началото на новобългарския книжовен език, без да се прекъсва връзката с традиционния книжовен език. Основната черта на книжовния език е аналитичният

Created by Universal Document Converter

строй. Връзката с говоримият език и неговите диалекти е пряка (Иванова-Мирчева, Харалампиев, 1999: 229 – 230).

Българският XVII век е интересен с появата на нов тип книжнина, достъпна за широк кръг хора – новобългарските дамаскини, които са значим феномен в историята на българския книжовен език, защото при тях за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между книжовен и говорим език. Векове наред – от XII до XVII в. – книжовният език се отдалечава от говоримия. Дамаскинската литература е важна съставка на преднационалната книжовна дейност, която отразява до голяма степен връзката и приемствеността между по-старото и по-новото състояние на българския език и представя етапите и характера на структурните промени от старобългарски към новобългарски.

Създателите на новобългарския книжовен език си поставят за цел създаването на достъпно четиво, което да достигне до максимално широки слоеве на народа. Техните мотиви са формулирани прекрасно с думите на дамаскинаря Йосиф Брадати, който пише: "Где могуть прости людие да разумеютъ псалтирское тълкование и канонское четание? Мирски църкви другое правило требуе да имат, книги поучителни по прости ѥзикъ да се разбират и простии людие безкнижни да разумеютъ[1]. Очевидно е, че дамаскинарите вече съзнават необходимостта от достъпна книжнина и започват да пишат на разбираем език, близък до народния говорим език.

С времето дамаскините се утвърждават като важен етап в развитието на българския книжовен език и на южнославянската писменост и култура. Науката разполага с известни познания за типовете дамаскински сборници, както и с, макар и малко на брой, имена на дамаскинари, с проучвания на преводаческата, съставителската и компилаторска работа на някои от най-големите имена измежду тях (на първо място на Йосиф Брадати), но чисто лексикалните изследвания на тази извънредно богата и интересна книжнина остават твърде малко (Младенова 2004: 15–21). Въпреки че са твърде отдалечени назад във времето, въпреки широко отворената рамка на понятието за нормираност и нормативност, въпреки че в голяма степен в историята на езика критериите за определения от типа „диалектно", „народно", „разговорно" са трудни за дефиниране, някои изследователи се насочват към изясняването на тези проблеми (Велчева 1996: 327–442).

[1] Маринов Д. Йеромонах Йосиф Брадати. – Сборник НУНК, кн. XVIII, с. 119.

Created by Universal Document Converter

Дамаскинската книжнина привлича изследователския интерес на голям брой учени вече две столетия. Обзорът на многобройните публикации и изследвания, свързани с новобългарските дамаскини, беше направен в първата глава на изследването. Той дава ясна представа за многогодишните усилия на голяма група наши и чуждестранни изследователи, за многообразието на поставяните теми, за огромния кръг изследвани писмени извори, преобладаващата част от които все още остават непубликувани, какъвто е случаят и с Одеските дамаскини.

Дамаскинската книжнина със съдържанието си принадлежи към средновековната литература, но със създадения **КЕНО** (Дьомина 1968; Дьомина 1973: 118–141; Дьомина 1976: 285–290), прави преход към нов тип книжнина, написана на достъпен език. В Т. 3 от монографичното изследване Е. Дьомина в по-широк план очертава особеностите на новото явление – **КЕНО** (Дьомина 1985). В **РКЕНО** е обработена научно цялата лексикална и граматична информация на езиковите факти, които са представени в тълковната и индексална част на всяка речникова статия.

Т. 3 на Е. Дьомина и РКЕНО имат основополагащо значение за изследването на КЕНО от този период. Ролята на дамаскинската литература, определяна като книжнина на българското Предвъзраждане, като литература от преднационалния период, и на нейния език в последвалите книжовноезикови процеси от националния етап, макар че в последното десетилетие да ѝ е посветено доста голямо внимание, все още остава недооценена и непроучена.

В научната литература засега не е отделено достатъчно внимание на това какво се случва през XVIII в., когато дамаскинските сборници стават по-разнообразни по съдържание, а словата на Дамаскин Студит в тях започват да намаляват. Някои изследователи на дамаскинската литература сочат, че по езикови особености дамаскините от XVIII в. се различават значително от дамаскините от предходния XVII в. и от следващия XIX в. (Бернштейн 1950; Дьомина 1983). В проучванията на някои учени дори се твърди, че през XVIII в. в нея съзнателно се прокарва „осъвременяване“ на езиковата материя (Петканова-Тотева 1965) като отражение вероятно на предренесансови или вече ренесансови идеи в духовния живот на българското общество. Съзнателният характер на тази видима демократизация на създаваната книжнина се подкрепя от мненията на някои български историци на новобългарския книжовен език (История 1989: 26).

Дамаскините от XVIII в. досега не са подлагани на проучване в обема, в който са проучени дамаскините от XVII в., изследвана е само незначителна част от

Created by Universal Document Converter

многобройните ръкописи. Липсата на изследвания по тази тема поставя необходимостта Одеските дамаскини, три от които са новобългарски дамаскини от XVIII в, да бъдат разгледани в по-голяма пълнота и обем. В процеса на проучване на 4-те дамаскински сборника бяха поставени редица въпроси и задачи, отговорите на които ще намерят място в дисертационния труд. Във основа на изворовия материал от Одеските дамаскини ще направим аргументирани изводи относно това как, по какъв начин и до каква степен се променя съдържанието на сборници от XVIII в., а също ще отделим внимание на книжовниците, създали Одеските дамаскини, с цел да установим до каква степен личността и мирогледът на книжовниците намират място в текстовете и езика на дамаскините. В тази глава ще бъде представена обобщената лексикална характерните на Одеските дамаскини.

Въз основа на палеографските и кодикологичните констатации в третата глава на този труд, установихме, че Одеските дамаскини са създадени в различни книжовни средища, написани са на различни диалекти и от различни автори, времето на създаването им се намира в широки хронологични рамки – от края на XVII в. до края на XVIII в. Обекти на анализ са четири дамаскина от различни книжовни школи:

1. Одески дамаскин № 36 (62), новобългарски паметник от края на XVII в. (1680–1690г.), създаден в Карловска-аджарската книжовна школа, написан на източнобългарско наречие. Състои се само от две слова Дамаскина иподіакона словѡ за второ пришествіе и Павловото видение.

2. Одески дамаскин № 37 (63), новобългарски паметник, написан в средата на XVIII в., в Котленската книжовна школа. Написан на източнобългарско наречие, и то с много повече белези на народния говорим език.

3. Одески дамаскин № 38 (64), сборник, създаден през 1756 г. от Йосиф Брадати и преписан през 1757 г. в Рилския манастир на западнобългарски диалект.

4. Одески дамаскин № 39 (65), новобългарски дамаскин от XVIII в., написан на източнобългарско наречие, съдържа 19 слова, 7 от които са на Дамаскин Студит.

Езиковият материал от тези 4 ръкописа е разнообразен и обемен, поради което пълната и изчерпателна лексикална характеристика на тези ръкописни паметници предстои да бъде направена в друго бъдещо изследване. В настоящия труд вниманието е насочено към специфичния начин на съчетаване в едно цяло на традиционната лексика на архаичните дамаскини и народно-разговорната лексика. Отварянето на пътя за навлизането ѝ води със себе си до проникването в новобългарския книжовен език и

Created by Universal Document Converter

на думи, навлезли в диалектите като резултат от езиковите контакти и взаимодействия с други езици. Всички тези процеси оформят характерния лексикален облик на новобългарските дамаскини, а привличането на нов изворов материал носи допълнителна информация за историята на българския език, за произхода и състава на неговата лексика, диалектното му деление, добавя нови данни за хронологията на едно или друго езиково явление.

При изучаването и описанието на лексикалния материал на Одеските дамаскини са използвани различни методи, изборът им е тясно свързани с подбора на материала, който се подлага на наблюдение и анализ с оглед на избраната концепция. Методическата основа на изследването на Одеските дамаскини се определя от характера на езика, както и от непрекъснатостта на семантичните промени в процеса на еволюция на езика. Изследователските методи и подходи се определят от обема на лексикалния материал, начина на неговото събиране и наблюдение, както и от критериите, на които се опира анализирането. Интерпретацията на езиковия материал от текстовете на дамаскините е подчинена на различни цели и задачи. Подходът към езиковите факти и явления е тясно свързан с тяхното събиране, наблюдение и оценка, в която се съчетават обективното и субективното.

В процеса на изследване са използвани разнообразни методи: *описателен, аналитичен, статистически метод*, а също и *метода на сравнително-историческото езикознание*. Използвани са също *историческият и сравнителният методи* (Куцаров 1978), които позволиха да сравним езиковите характеристики на текстовете и да идентифицираме различни лексикални единици от различни периоди. Изборът на определена лексика за изследване се опира най-вече на *интроспекцията,* т.е. самонаблюдението, при което е необходима езиковедска компетентност, а интроспекцията се опира на езиковата интуиция на изследователя (Радева 2017: 56). При това невинаги може да се опрем на собствената си интуиция – например при съпоставянето на материал с лексеми от други езици или при проучване на тематично обособени подсистеми, което изисква изчерпателно и подробно представяне на материала. Затова изборът на *наблюдение* като метод беше направен с цел целенасочено събиране на материал, когато може да се опрем на чуждата интуиция и компетентност.

С помощта на *описателно-аналитичния метод* стана възможно анализирането на лексикалните несъответствия, както и определянето на лексикалните връзки между тях, с цел да се установят причините за замяната на лексикалните единици. В цялостното лексикално изследване на езика на новобългарските дамаскини наред с традиционните

Created by Universal Document Converter

методи се използват методи на *класификация, сравнение и съпоставяне,* а също *компонентен и функционално-семантичен анализ.*

Класификацията е необходима, когато множеството лексикални обекти се обособяват в подмножества (класове), при което всеки обект от множеството попада в някакъв клас (Кронгауз 2005: 77). Компонентният анализ предполага разкриването на съществуващо семантично сходство между думите, използвано като база за сравнение, което дава възможност за отделяне на семантични признаци, достатъчни за разграничаване на значенията на отделните думи (Радева 2017: 64). Функционално-семантичният анализ разкрива синтагматичните и парадигматичните връзки на думите в процеса на тяхното функциониране в текста.

Очевидно е, че факторите, които определят характера на лексикалните особености на новобългарските дамаскини, са многобройни. Техният лексикален фонд е съвкупност от лексиката на отделните диалекти, а заедно с това съдържа основен пласт общобългарска лексика, обща за всички български говори. Тя е славянска по своя произход. Към това се добавят и заемки от лексиката на езиците на съседните балкански народи, с които българският народ се е срещал в своята история.

Въз основа на ексцерпирания материал от четирите дамаскина ще представя обобщените си лингвистични наблюдения за характерните особености на Одеските дамаскини. Целта е очертаване на общата картина за словния състав на 4-те изследвани ръкописа. В тази глава ще набележа и насоки за бъдещи изследвания; ще се спра на езиковите факти и явления в текстовете на Одеските дамаскини, отчитайки външните и вътрешноезиковите фактори, които са имали отношение в процеса на създаването на тези писмени паметници.

В настоящата глава ще представя референтна характеристика на лексикалните особености на Одеските дамаскини. За целта ще изследвам и анализирам различните видове лексикални единиците в текстовете, които ще бъдат описани и систематизирани.

Основните цели, които си поставя лингвистичното изследването са следните:

1. Да се проучи лексикалния състав на Одеските дамаскини от XVII, XVIII в. с оглед произхода на думите и тяхната функционалност; да се анализират основните лексикално-семантични групи, да се направят тематични класификации.

2. Чрез съпоставка между лексикални данни от четирите писмени източника, Одеските дамаскини, да се очертаят устойчиви тенденции в езиковата специфика на дамаскинската книжнина през периода.

Created by Universal Document Converter

3. Да се очертаят перспективи за бъдещи лингвистични изследвания на четирите новобългарски дамаскина с цел определяне мястото им в дамаскинската традиция.

Представените в тази глава лексикални особености на текстовете на Одеските дамаскини, написани на новобългарски език, ще ни дадат възможност да направим функционално-стилистичен анализ на книжноезиковата норма, в рамките на която се осъществяват.

С оглед синхронния и диахронния аспект предлаганото лексиколожко изследване на Одеските дамаскините е разделено на два типа:

1. Проучване на *вътрешната история на лексиката*, т. е. развоя на собствено българската лексика (Вътов 1998; Радева 2013). Тук се отнасят проблемите за семантичния развой на думата (Балдингер 1957; Георгиев 1993); многозначността (Пернишка 1993; Радева 2007), разширяването и стесняването на семантичната структура (Кронгауз 2005; Крумова-Цветкова 2007), синонимията, омонимията (Пашов 1978; Радева 2007: 40), стилистичната характеристика на лексиката (Апресян 1995; Касабов 2013), типологични групи (Ипсен 1995), преносни значения (Иванова-Мирчева 1959: 3–37). Вътрешната история на лексиката следва да се разглежда в диахронен план (Лексикон 1985: 140), но за да можем да установим семантичните и словообразувателните връзки, които направляват това диахронно развитие, се налага да използваме преди всичко синхронния метод на изследване (Радева 2017: 20). От позицията на синхронния аспект ще бъдат проучени структурно–семантичните особености на думите (Кронгауз 2005 : 5–10), семантичните връзки и отношенията им в речниковия състав (Шипан 1975: 10), както и сферите на използването им.

2. Проучване на *външната история на лексиката* на дамаскините през вековете, т.е. на чуждите лексикални влияния в хронологичните рамки от края на XVII в. до края на XVIII век (Цонев 1921; Дуриданов 1976; Добрев 1983; Цонев 1984; Шимански 1987; Кръстева 1999; Кръстева 2012; Марти 2005; Стаменов 2011; Мичева 2017). Външната история на лексиката ще се изследва в диахронен план, предвид това, че чуждоезиковите заимствания в българския език са в пряка зависимост от цялостното културно-историческо развитие. Изследваните 4 Одески новобългарски дамаскина от XVII–XVIII в. дават възможност за съпоставително изследване на количественото присъствие на чужди заемки в книжовната практика в широките хронологични граници от един век, при това обвързана с конкретни дамаскинарски центрове или личната преводаческа и съставителска дейност на видни книжовници от предвъзрожденския период.

Created by Universal Document Converter

4. 1. ЛЕКСИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

В изграждането на новобългарския книжовен език има два главни източника на речниково строителство – от една страна, говоримият език с неговото диалектно многообразие, от друга страна, старата книжовна лексика, съхранена в домашната средновековна книжнина и в църковнославянски. По този начин естествено и в пълна степен се осъществява историческата приемственост между лексикалните системи на стария и новия книжовен език. От тези два източника черпят лексикален материал авторите на Одеските дамаскини. Наблюденията върху лексиката на ръкописите показват, че от гледна точка на произхода речниковите единици от единия и от другия пласт са от два типа: **домашни и заети лексеми.**

В тази глава от дисертационния труд изследването на лексикалния състав на анализираните писмени паметници е структурирано в рамките на тези два основни типа лексика – с оглед произхода на думите. Такъв ще бъде и подходът тук за представяне на лексиката, а именно тя да бъде разгледана според произхода ѝ; ще бъдат също анализирани някои основни лексикално-тематични групи и ще бъде обърнато внимание на определени характерни словообразувателни модели. Изводите и обобщенията ще бъдат направени в края на всеки параграф.

Домашната лексика се състои от думи от общославянския речников фонд, като някои от тях са засвидетелствани както в така наречените класически старобългарски паметници от X–XI в, така и в по-късни произведения на средновековната българска книжнина. Редица основополагащи проучвания и конкретни трудове са посветени на старобългарската лексика и нейното значение за успешната реконструкция на праславянския лексикален фонд (Иванова-Мирчева 1989: 5–12; 1988: 29–35; Куркина 1984: 3–13; Геров 1895–1904; Цонев 1986). Българският лексикален пласт е основният в Одеските дамаскини, той е и най-богатият и присъства както в традиционната старобългарска лексика, така и в редица диалектни думи, характерни за народно-разговорната реч.

Освен славянското словно богатство, българският език включва и чужди по произход лексеми, които обикновено преминават през процес на приспособяване, побългаряване и по този начин стават български по форма и употреба. Откриват се и чужди езикови влияния – това са думи от гръцки и латински произход, от турски, немалък брой арабски и персийски по произход думи, навлезли в езика ни също с турско посредничество.

Created by Universal Document Converter

4. 1. 1. ДОМАШНАТА ЛЕКСИКА, която се състои от народни и книжовни по източник думи, е основа в езика на Одеските дамаскини. В текстовете например са усвоени голям брой лексеми (главно абстрактна и християнска лексика) и словообразователни типове (например съществителни със суфикси -ние, -тель, сложни думи) от старата българска книжнина (Велчева 2001: 67–69). В редица български диалекти по онова време, включително в балканските говори, вместо някои от старите абстрактни съществителни са се употребявали ориентализми – в битовата, обществено-политическата, държавната сфера. Част от народните ориентализми се появяват в дамаскинарските преработки. В сферата на християнските понятия и реалии обаче се предпочитат средновековните български думи. Запазването им в новобългарските адаптации вероятно се дължи на стремеж към такава номинация, чрез която да се постигне разграничение от чуждата конфесионална и духовна сфера в условията на османското владичество (Димитрова 2009: 736).

ОБЩОСЛАВЯНСКА ЛЕКСИКА

Както във всички славянски езици, така и в българския около две трети от домашната лексика води началото си от праславянския език. Доказателство за произхода и за общославянската принадлежност на думите е присъствието им във всички славянски езици (например: *вятър, звезда, небе, месец, мраз* и др.), както и приблизително еднаквото им звучене (Радева 2017: 268). Сравнителните им изследвания (Цонев 1934; Младенов 1929; Леков 1955; Даскалова, Велчева 1982: 58 – 68) дават възможност не само да се изяснят връзките на славянските езици, но и да се оформят тематично обособени групи.

Най-обобщено лексиката в Одеските дамаскини от общославянски произход може да се раздели на няколко тематични групи [1]:

1. Думи, свързани с природата и природните явления: **громь, бꙋря, дьждь, снѣгъ, слънцѣ, небо, мсѩцать и луна, звѣзди и др.**

2. Думи за назоваване на обекти от околния свят: **езеро, река, море, гори, долчини, полѣ, планини, пустиня, шꙋмие, льгове, нивието, овощието, лозието, равнина и др.**

3. Животински и растителен свят: **риби, звѣрие, гадини, вльци, орель, воль, ризь,**

[1] Всичките примери от общославянската група лексика, които са представени по-долу, са дадени във формата, в която се срещат в текстовете на Одеските дамаскините.

Created by Universal Document Converter

елень, заецъ, мечка, вълкъ; овце, кози, птице; тръстика, дъбъ, трева и др.

4. Думи от семейно-родовата лексика: отецъ, жена, мъжъ, родъ, братиа, человекъ, синове, дщери, сестра, побратимъ, посестрима и др.

5. Названия на обекти за държавно, административно и църковно устройство: страна, град, царство, държава, село, селище и др.

6. Названия на части на човешкото тяло: глава, сърце, лице, рука, нога, глава, очи;

7. Абстрактни понятия, свързани с живота на човека и неговия вътрешен мир: вяра, гряхъ, духъ, душа, смирение, животъ, миръ, истина, разумъ, мъдрост, свобода, надежда, нужда, мъка, слава, почесть, труд, любовь, правина, кривина, добрини и др.

8. Названия на предмети, свързани с домашния бит и основната трудова дейност на човека: Жилища и съдове: домъ, къща, прѣдель, дворъ, градина, пътека, съдове, грънецъ, грънє, чаша, пещь, въглища, мрежа, врата, дверь, столове;

Храни и напитки – хлѣбъ, пшеница, жито, леща, вода, вино, месо, мѣдъ, масло, брашно, соль; познати още от старобългарския период гръцки и латински по произход заемки: финици, елей, оцеть и др. Облекло и накити: примени, одежа, одѣяние, дрехи, коприна, риза.

Изводи и обобщения: в групата лексеми от общославянски произход в Одеските дамаскини са най-активни тези, които са свойствени на народния език и са наследени от старобългарския книжовен език. **Ядрото на лексиката в 4-те дамаскина изграждат домашните думи.** Те се отнасят до основни понятия, свързани с живота, бита и дейността на хората. С оглед жанра на ръкописите, които представляват сборници основно с религиозна и нравствено-поучителна тематика, обемът на битовата лексика в текстовете не е много голям.

НЯКОИ ЛЕКСИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ КАТО ПЕРСПЕКСТИВЕН НАЧИН ЗА БЪДЕЩИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Към очертаните в предходното изложение особености на лексиката на изследваните ръкописи ще добавим още някои нейни особености, които по наше мнение заслужават обстойно изследване, което ще бъде направено на друго място.

В Одеските дамаскини откривам голям брой синонимни двойки (Георгиев 1993: 74; Шмельов 1977: 196). Думи, близки или еднакви по значение, но с различен буквен строеж, които могат да се заменят една с друга (Бояджиев 1986: 82, 83): красивъ–хубавъ, зълъ–лошъ, люди–хора, стена–зид, крепость–кале, врата–двери, конецъ–край,

Created by Universal Document Converter

желая—искам, управлявам—карам, виноградь—лоза, войска—рать, клетва—вричане; кротостъ—смирение; хитрость—лукавство; страсть—желание; хула—клевета, езичникь—друговѣрень и др.

Най-голям брой такива двойки откривам в Одеския дамаскин № 38 (64), който е препис на Никифор Рилски от извода на Йосиф Брадати, направен в Рилския манастир. Използването на синоними е част от лексикалната характеристика и на Одеския дамаскин № 37 (63). В текста наблюдавам съжителство на лексеми от говоримата реч, от книжовната традиция и заемки, например: храм—капище—манастирь; инок—калугерь—монахь; раслань/ аслань—лъвъ; влъсви—мъдрец—философъ/прорицатель. Цитираните примери очертават интересни синонимни редове, които свидетелстват за високата езикова компетентност на дамаскинарите, които се стремят не само да стигнат до читателите и слушателите си на разбираем език, но и да обогатят този разбираем език с различни по произход езикови средства.

Съставителите на Одеските дамаскини очевидно са опитни книжовници, езикът на словата е образен и емоционален. Той изобилства с разнообразни повторения, еднакви по форма и близки по значение думи и комбинации от звукове. Най-често повторенията представят групирани думи – еднакви части на речта и изречението, свързани със съюз или съюзи. Анализ на словесните двойки в словото за св. Петка в Троянския дамаскин прави М. Байрамова (Байрамова 1995). Словесните двойки са стара особеност, която се открива още в първите старобългарски преводи и представлява превод от гръцки (Младенова, Велчева 2013: 10). За словесните двойки и натрупването на еднакви словесни единици говори Б. Велчева (Велчева 2003). Същата авторка подробно описва тази стилно-синтактична особеност в дамаскините и в езика на Възраждането (Велчева, Иванова 2010: 296 – 354).

В Одеските дамаскини откривам езикови единици, които смятам за перспективен начин за изследване. Р. М. Цейтлин ги разграничава като текстологични и лексикални дублети (Цейтлин 1977: 45). Авторката определя думите, които предават по различен начин една и съща лексема от гръцкия оригинал в определен контекст и в определен литературен паметник, като текстологични дублети. Върху текстологичните дублети в старобългарските писмени паметници са работили множество учени (Ягич 1880; Мирчев 1959; Жуковская 1959, Гълъбов 1966; Иванова-Мирчева 1969) и др.

В повечето случаи текстологичните дублети са и лексикални дублети, т.е. думи с едно и също значение (Цейтлин 1977: 46), например: труд и работа; радость и вѣселие; радвать и весилѩть; гром и мльние; смѣрень и кроткъ; миръ и тишина. За старобългарския

Created by Universal Document Converter

книжовен език е присъщо наличието на фонетични и граматични дублети, а в науката отдавна е известно, че старобългарските писмени паметници се отличават с изключително богатство на лексикални дублети и варианти. Тази тенденция продължава и през среднобългарския период от развитието на езика. В текстовете на Одеските дамаскини, които са написани на новобългарски език, също откриваме значителен брой дублети, например: молва и метежь, безаконство и неправда; наместилъ и утаклиль.

Р. М. Цейтлин прави разграничение между лексикалните дублети и синонимите: „Обычно текстологические дублеты являются одновременно и лексическими дублетами, т.е. словами, которые имеют одно и то же значение (в многозначных словах непременно совпадает одно значение и не обязательно остальные). Лексические дублеты, т.е. слова с одним и тем же значением, отличаем от синонимов, т. е. слов, близких по значению“ (Цейтлин 1977: 46; СС: 54). От определението става ясно, че текстологичните дублети са едновременно и лексикални дублети, но това не означава, че задължително ще бъдат и синоними. Според определението на Л. Жуковска „лексикалните варианти за старите славянски ръкописи са две думи или група думи, тъждествени или близки по значение и поради това взаимно заменящи се в различните преписи на един и същ паметник“ (Жуковская 1964: 6). Руската славистка избягва названието „синонимни“. Според нея лексикалните варианти не бива да бъдат разглеждани като синоними, но не могат да бъдат и обикновени дублети.

В този параграф на изследването са набелязани някои по-интересни лексикални особености в Одеските дамаскини, които заслужават обстойно изследване. Разглеждане на тези видове дублети като изолирани двойки позволява да се установи факта за тяхното наличие в паметниците, обаче не може да обясни причините за тяхното разпределение и използване в текстовете. За това е необходимо проучване на тези думи в системни отношения, което предстои да бъде направено на друго място. За тази цел е необходимо да се разполага с по-голям обем текстове. В момента работя само с това, което съм преписала на ръка при работата си в библиотеката. При невъзможност сега да се работи в библиотеката, само констатирам интересните езикови особености и явления. На по-късен етап, при по-благоприятни условия за пътуване и възможност за работа с текстове, ще може да се каже дали приведените примери са синоними, текстологични дублети, или словесни двойки. Ще бъде пояснен и даден контекст, изреченията, в които са използвани, творбите, в които се появяват.

Created by Universal Document Converter

Някои двойки лексеми са резултат от активното словесно творчество на преводача, например: **тежко—горко; думале—казувале; гладувале—жадувале.** Наблюдават се също интересни семантични опозиции като: **право—криво, криво—право; кривдина—правдина; волна и неволна, мали и велики, стари и млади; волѣри и сиромаси.** Всички тези думи са домашни и от общославянски произход, а опозициите следват еднотипен словообразувателен модел, който очевидно напълно съзнателно се използва от дамаскинарите и постига обмислен стилистичен ефект.

Това е само част от езиковото многообразие на Одеските новобългарски дамаскини. Важно наблюдение, което искам да отбележа, е, че в езика им, независимо че са написани в различни книжовни средища – западнобългарско, източнобългарско, централнобалканско, наред с диалектните черти са отразени и общобългарски говорни особености на всички равнища. 4-те ръкописа от XVII, XVIII в. до голяма степен представляват езиковите особености през периода, но заедно с това Одеските дамаскини поставят въпроса за това какво ново се появява в езиково развитие през XVIII в. В българското езикознание е установено, че дамаскините от XVII в. отразяват ранен етап от развоя на новобългарския език (Младенова, Велчева 2013: 118). Особеностите на новобългарския език и развойните тенденции, които са открояват през XVIII в. засега не са били предмет на описания и анализи.

Една от целите на лингвистичното изследване е да сравним екцерпирания материал от Одеските дамаскини с езиковите единици в „Речника на книжовния български език на народна основа от XVII в. (върху текст на Тихонравовия дамаскин)“, в който е обработена научно цялата лексикална и граматична информация на езиковите факти и е представена в тълковната и индексалната част на всяка речникова статия.

Въз основа на интроспекция, сравнения и съпоставяне с индексите в РКЕНО успях да направя няколко извода: по-голямата част от лексикалните единици, открити в Одеските дамаскини, присъстват в Речника, обаче има редица лексеми, които не са фиксирани в него. Важно да се подчертае също, че изборът на определена лексема отчасти зависи от тематиката на словата и авторското творческо начало на самия дамаскинар. Като пример ще дам фрагмент от третата част на Одеския дамаскин № 38–64, от превода на Йосиф Брадати. В **Слово ради самовили** предмет на изобличението са народните вярвания в съществуването на врачки, гадателки, лечители: **и кои жени**

Created by Universal Document Converter

викають себе рекаре, и дають биле и бурѫне, такови жены нарицаютсе антихристови оученицы и диꙗволски слуги, иже прелащають незлобиви души.

Заслужава внимание думата рекаре, която не е зафиксирана в РКЕНО. Лексемата е образувана със суфикс -ар, който е суфикс за nomina agentis от м.р., а в контекста става дума за жени. Наблюдаваме замяната на женския слообразователен суфикс *-ица* с мъжкия *-ар.* В Речника на Н. Геров откриваме *реченица.* Синоними, с които се тълкува думата, са: 1. Орисници, урисници, наречници; 2. Която е наречена: нареченица, суженая. Откриваме също формата *речници* за мн. ч. в значение *орисници* (Геров 5: 78).

В БЕР също откриваме *реченица* – в народна песен '*наречена от орисниците*' (Кюстендилско); *реченици, речници* мн.ч '*орисници, които на третата вечер от раждането на детето предсказват според поверието бъдещето му*' (БЕР 6: 212).

Уникално е в книжовен текст от XVIII в. присъствието на думата бурѫне. В РКЕНО не е зафиксирана. В БЕР откриваме **бурен** '*общо име на треви, плевели в културни; разновед бурен – вид бурен за лекуване на рани*' (БЕР 1: 91). Думата бурꙗнь откриваме и в друг фрагмент в същия сборник, в който Йосиф Брадати посочва средствата, които магьосниците използват за изцеление: коꙗ помощь можи да сотвори мало воже и сино платно и цръвено цренъ ножь и бурꙗнь, и ѿ върва древѡ и други многи врагошини (л. 304а). Очевидно е, че в контекста растението *бурен* е със значението на лековита билка, както се знае, много от диворастящите *бурени* са билки. В РБЕ *бурен*, освен название на различни видове треви край пътища и ниви, в другото си значение е лековита трева, билка, която се употребява в народната медицина (РБЕ). '*Бурен'* в диалектите означава изобщо диворастящо растение, което не се използва за храна, оттук се е развило и значението ‚биле', с което се въздейства на човешкия организъм, може да е не само за лечение на болест, може да е за магия, за аборт, за зачеване на мъжко дете и др. *Тя вика скришом врачки, прави магия, полива тайно Еньо с какви ли не води и бурени* (Елин Пелин, съч. III, 139).

Думата биле е интересна с оглед историческия развой на значението на думата. Както знаем не са били редки случаите, когато чрез разширяване или стесняване на значението са се назовавали сродни понятия (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 359). Такъв е случая с думата от всекидневната реч былѥ 1. *Растение, трева изобщо* изпрѣва во земꙗ…възрасти былии (Супрасълски сборник. 495.21); 2. *Билка, лечебно*

Created by Universal Document Converter

растение. тоу пръвѣе врачь вылиѥ прилагаѥтъ (Супрасълски сборник. 251.4); Билиѥ в значение *лековито растение* откриваме в РКЕНО (2012: 37), в БЕР думата **биле** е '*растение, билка*'*;* бильосам, бильосвам '*магьосвам с биле*' (БЕР 1: 47). В съвременния български език думата **биле** е диалектна, разговорна със значение '*билка'* (РБЕ).

В предишната глава беше подчертано, че *Словата против баене и врачуване* се разпространяват в две текстологични редакции[1]. За разликите между двете текстологични версии говорят някои факти. Например в списъка с отричаните от Църквата практики в преработката са изпусната думите вꙋряне, вродници '*водна вила, русалка*' (СБЯ), гадаене на отваряне на евангелиѥ (Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: 123), които присъстват в Одеския дамаскин. Този факт може да говори за авторското творческо начало на самия дамаскинар.

Интерес представлява също думата врагощини, която отсъства в РКЕНО, в БЕР откриваме враговщина (враговчина) '*хитрост, дяволщина*' (Солунско), в диалектните откриваме примерите: вража '*дяволувам хитрувам'* (Банско); вражалец '*гадател, врач*' (Софийско) (БЕР 1: 179).

Образният език на словата в Одеските дамаскини се дължи и на богатата лексика. Освен старите книжовни думи, които са били познати на книжовниците от преписваните от тях, по всяка вероятност, книги на стария книжовен български език, те използват и създават много думи и абстрактни понятия, неизвестни или малко известни. Няма ги в речника на Н. Геров, не са фиксирани и в РКЕНО. Например, думата братолюбство, в Речника откриваме само братолюбиѥ (РКЕНО 2012: 61); непослушество, в Речника откриваме непослушник (РКЕНО 2012: 557).

Още една лексема, която не присъства в РКЕНО, е пизма – диал. '*омраза, мъст, инат*' (Банско, Дебърско, Разложко, БЕР 5: 231), обикновено в съчетание с глагола държа. 1. Омраза, злоба, злопаметство (РБЕ). Според Речника на Н. Геров е

[1] Вариантът, по-близък до Йосифовия текст, се пази в третата част на Одеския сборник № 38 (64) и във втората част на ръкопис 324 НБКМ, конволют от XVIII в., преписан от Теофан Рилец (Тодор Врачански) вероятно в края на XVIII в. (Димитрова-Маринова 2003). Известно е, че Теофан често преписва текстове на Йосиф Брадати (Цонев 1910: 308–311; Ангелов 1964: 84–139, 127–128; Христова, Караджова, Икономова 1982: 276; Димитрова –Маринова 2005: 387). Редактирана версия/ преправка/ преработка на Йосифовите слова срещу народната магия съдържа ръкопис 325 в НБКМ, най-вероятно преписан от Никифор Рилски, през втората половина на XVIII в. (Цонев 1910: 311–314; Ангелов 1963:97–99; Христова, Караджова, Икономова 1982: 269–270; Димитрова–Маринова 2005: 388)

Created by Universal Document Converter

'*отмъщение, месть, мьсть*' (Геров 4: 30). Примерът в дамаскина е: не дръжате пизма. Лексемата не намира място в съвременния български език.

Основния извод след направеното сравнение и анализ: по-голямата част от лексикалните единици, открити в Одеските дамаскини, присъстват в РКЕНО, обаче има редица лексеми, които не са фиксирани в него. В бъдещи лингвистични изследвания подходът ще бъде прецизиран. Като целта ще е да се проучи, при поява на новата лексика, която липсва в РКЕНО, дали става дума за нови творби, или за нови думи, въведени в същото слово/житие, което присъства и в Тихонравовия, и в Одеските дамаскини. Същевременно смятам, че проучванията в бъдеще трябва да се правят по творби, чиято текстологична история е изяснена, и да се правят сравнения между различните версии.

Сред народните думи в текста се срещат някои, които са свързани с диалектите, и изискват някои пояснения. Думата влъфа в текста означава '*разбойник, престъпник*', в РКЕНО е със същото значение (РКЕНО 2012 : 90). Любопитен е нейният семантичен развой, в старобългарски тя означава '*гадател, предсказател*' (Асем., Сав. кн., Супр., СтбР 1: 176). Сравни влъхвовати '*гадая, правя магии, чародействам*' (ИстР)[1]. Новобългарското значението *разбойник, крадец* се е развило в резултат от семантична промяна от преходното значение '*измамник, хитрец, лъжец*' (БЕР 1: 166). Днес думата се среща в различни български говори със значението '*разбойник*' (Банско, Търново).

Сред редките думи може да споменем една балканска дума с неясен произход. В Одеския дамаскин № 37–63, *в Слово о покоянии душевном* на л. 79а откриваме следния фрагмент: гловаре сичкы свѣть мътѧтъ – гловар '*лице, което взема глоби, такси*' (РКЕНО: 136). Според Н. Геров думата означава *пакостник* (Геров 1: 221). Авторите на БЕР (1: 250) посочват за *глоба* значение *пакост, вреда, щета.* Думата се среща в балканските езици.

Още една рядка дума кощоны '*кощунство, оскърбителна постъпка, подигравка'* (РКЕНО 2012: 419). В Одеския дамаскин № 36–62 откриваме следния фрагмент…досаждание, мльви, и посмивание, и кощоны. В старобългарски език кощоуна е *басня, приказка*. В съвременните говори се среща *кощуня се* '*подигравам се със свещени неща, гавря се*' (Казанлъшко, БЕР 2: 699). У Н. Геров има също *кощуня* се (Геров 2: 407), в съвременния книжовен език се използва думата *кощунство.*

[1] https://histdict.uni-sofia.bg/dictionary/search/

Created by Universal Document Converter

Анализирайки лексикалните признаци, характерни за различни диалекти и в същото време свързани с опозицията книжовно – народно, стигаме да извода, че при избора на нова или архаична дума книжовникът избягва думи, която не отговарят на стремежа за достъпност на текста. По този начин текстът става максимално разбираем за читателя или слушателя. Ако думата е от книжовния език и е неразбираема, тя се избягва. Решаващ критерий за употребата на определена лексема е именно критерият за достъпност. Същият критерий е валиден и за чуждата лексика. По тази причина често турски заемки навлизат в дамаскинските текстове като пояснящи домашна книжовна лексика, която през XVII – XVIII в. е била трудно разбираема за широк кръг читатели и слушатели, например: **жертьвны > курбань; вражда > каразь; вражда > душманство.** Както отбелязва Е. И. Дьомина, в този период в дамаскините се формира книжовен език на народна основа като акт на съзнателната дейност на анонимните книжовници за създаване на нов тип книжовен език (Дьомина 1985: 11).

В Одеските дамаскини отбелязваме един неголям по обем брой лексика, традиционно приета за прабългарска, която трайно се приобщават към нашия, славянски по произход, език и е част от съвременния български книжовен език: **българинъ, болгаринъ, капище, тогага, бисерь.** В дамаскините тя е с ограничена употреба, въпреки това смятам, че изследванията върху тази лексикална съставка са важни, тъй като на Балканския полуостров българските славяни единствени са имали непосредствен и продължителен контакт с езика на прабългарите. Това, както сочи Б. Симеонов, е едно от надеждните средства за по-точно очертаване на българската езикова територия, особено на границите ѝ със съседните славянски езици (Симеонов 1979: 31).

Въпросът за прабългарската лексика в историята на българския език е част от общата проблематика на лексикалното наследство. В процеса на формирането на българската народност, в която прабългарският етнически елемент е взел активно участие, в основния славянски лексикален пласт на новосъздадения народностен български език са навлезли редица прабългарски думи (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 332). Д. Иванова-Мирчева ги дефинира като прабългарски елементи в българския език и ги включва в пласта чужди заемки (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 330).

В том първи на „Българска лексикология“ от тритомно издание „Българска лексикология и фразеология“ (Крумова-Цветкова, Благоева и др. 2013: 134–138), в който синтезирано и последователно са обобщени историческите процеси на

Created by Universal Document Converter

формиране и развитие на българската лексикалната система, прабългарската лексика е разгледана в раздела „домашна лексика“. В. Радева също причислява протобългарската лексика към домашната и я характеризира като лексика от езика на Аспаруховите българи (Радева 2017: 272).

Има твърде много хипотези за произхода на древните българи, например: урало-алтайска, турско-татарска, угро-хунска, фино-чудска, най-разпространена сред историците е тюркската. Ал. Бурмов, В. Бешевлиев, Д. Ангелов, В. Гюзелев, Цв. Кръстанов обаче предполагат, че те са свързани с древната памирска цивилизация. Според Цв. Тафраджийска огромното мнозинство от Аспаруховите българи не са от тюркски произход, а принадлежат към ираноезичните племена и говорят език, родствен на персийския и изпитал влиянието на тюркския, тъй като тюрките заемат господстващо положение в степите на Евразия през V–VII в. (Тафраджийска 1982). Подобно е мнението и на Р. Рашев: „Съвкупността от археологически, антропологически и езикови данни дава основание да се поддържа тезата, че в етногенезата на прабългарите, заселили са на Долния Дунав, преобладаващо положение е имал иранският етнически елемент” (Рашев 2000). А. Делева (Гранберг) разширява кръга на прабългаризмите в своите проучвания, като ги определя като хуно-български заемки и ги класифицира според времето, през което навлизат в южнославянските и специално в старобългарския език (Делева 1997а, 1997б, 2000; Гранберг 2005: 29–40; 2008).

От най-ранния контакт на българските славяни с тюркските племена в Азия или Южна Русия, още преди идването на прабългарите на Балканския полуостров) са останали неголям брой думи като *брьшлян, телега, тлъмач* (Цонев 1984: 330), заети и в други славянски езици. За предтурското тюркско влияние съществено значение има вторият лексикален пласт, наследен от езика на Аспаруховите българи. Приема се, че този език е използван паралелно с езика на славяните на територията на Българската държава, създадена чрез обединяване на племенния съюз на славяните и прабългарските племена, водени от хан Аспарух. Най-сигурната прабългарска следа безспорно е названието *българи,* от което са образувани производните *България, българка, български* и др. (Радева 2017: 272–273).

Изследванията на този лексикален пласт определят чрез сравнително-исторически анализ наличието на различен брой думи, присъщи на прабългарския език. Следите от езика на Аспаруховите българи се изучават главно по запазените надписи и исторически документи, при които е използвана гръцка графика. Сред тях с голяма

Created by Universal Document Converter

достоверност се посочват *белег, белчук, болярин, бисер, бъбрек, катун, сан, тояга,* и др., чийто прабългарски характер е доказан най-вече в изследванията на Ст. Младенов (Младенов 1921; 1929). Според други автори броят на наследените прабългарски думи е значително по-голям (Симеонов 1979; Добрев 1995). Достоверността на установените прабългарски думи се потвърждава и при изследвания на старобългарските паметници, в които те са засвидетелствани (Радева 2017: 273).

Това е само част от лексикалните особености на Одеските дамаскини, които по наше мнение заслужават обстойно изследване, което ще бъде направено на друго място.

ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКО ФОНЕТИЧНО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ЛЕКСИКАТА НА ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Дамаскинската литература е важна книжовна проява от новобългарския период в развитието на езика ни. В нея са отразени най-ярко промените, които претърпява българският език в своя исторически развой. Като съставка на преднационалната книжовна дейност дамаскинската литература отразява характера на структурните промени от старобългарски към новобългарски.

След османското поробване на българските земи значителна част от българската книжнина е пренесена в Русия, Сърбия, Влахо-Молдавските княжества, където има по-добри условия за книжовна дейност. Тук се развиват т. нар. редакции на старобългарския книжовен език (руска, сръбска и влахомолдавска), т.е. в системата на старобългарския език навлизат елементи от друга езикова система (Иванова-Мирчева 1978). Голяма роля в книжовния живот през XVII – началото на XIX в. имат руските печатни богослужебни книги, написани на черковнославянски език и разпространени в българските земи през XVII и XVIII в. Отличаващ се със стройна система, нормираност и обработеност, църковнославянският език успява да измести в значителна степен старата местна книжовна традиция (преписваните на ръка религиозни текстове) и да окаже влияние върху устната и писмената практика (История 1989: 22 – 23).

Църковнославянският език се отличава с кодифицирана норма и се ползва със значителен авторитет сред българските книжовници, присъщи са му консервативност и архаичен характер, но не е бил чужд и неразбираем за българите – възприемал се е отначало като старобългарски език, т.е. между изначалния старобългарски книжовен език от времето на Кирил и Методий и техните ученици и руската редакция на този език дълго време не се е правила разлика. Докато в Русия към XVII в, а и по-късно черковнославянският език преживява упадък, стеснява функциите си, става

Created by Universal Document Converter

специфично култов език (Аванесов 1973: 11), в България се наблюдава разширяване на функциите и сферата на използване, нараства влиянието му.

Поради незначителните различия с езика на паметниците от местната традиционна книжнина черковнославянският език се възприема като старобългарски до 40-те години на XIX в. и има положителна роля за развитието на националния книжовен език през XVIII – XIX в. Когато се говори за формирането на българския книжовен език от националната епоха, се отделя голямо място на ролята на църковнославянския език (Иванова-Мирчева 1987: 333). Л. Андрейчин отбелязва значението на църковнославянския език в процеса на формирането на съвременния български книжовен език и го определя като звено между старобългарската книжовна традиция и българския национален книжовен език (Андрейчин 1977). Ученият смята, че той изиграва роля в активизирането на старата книжовна традиция у нас. На ролята на църковнославянския език в историческия развой на българския книжовен език от донационалната епоха се отделя място в трудовете на много български и чуждестранни автори (Андрейчин 1958; Мирчев 1963; Мирчев 1975: 73–79; Бончев 1952; Бабов 1968 : 167–186; Иванова-Мирчева 1977; Павлова 1979; Ковалевская 1978 и др.).

Според българската езиковедска наука черковнославянският език е „руската редакция на старобългарски език, фиксирана в руските печатни книги от XVII – XVIII в.“ (Иванова-Мирчева 1987: 335). За разлика от преписваните на ръка текстове, езикът на разпространяваните у нас през XVII в. печатни църковнославянски книги е строго нормализиран (Радева 2017: 275).

За изграждането на българския език и неговата лексикална система църковнославянската лексика има особено значение, тъй като в нея своеобразно се пресичат „свое“ и „чуждо“ по отношение на българския речник. Тази лексика не е чужда по отношение на старобългарската, а само формално „редактирана“, поради което е разбираема и носи „традиционността“ на българската книжовност (Радева 2017: 274).

Л. Андрейчин смята, че църковносляванската лексика не е обогатила българският език с нова лексика, но му е придала стилистическо многообразие, а употребяваните църковнославянски думи в българската книжовност са носители на старобългарската книжна традиция (Андрейчин 1977: 28). Р. Павлова подтвърждава това мнение „действительно, церковнославянский язык во многих отношениях восстанавливает древнеболгарскую и среднеболгарскую книжную традицию главным образом в области лексики“ (Павлова 1979: 190).

На църковнославянското лексикално влияние върху българския език и

Created by Universal Document Converter

дамаскинската книжнина са посветени редица изследвания (Цонев 1922: 39–40; Павлова 1973: 96–102; Мирчев 1975: 86–97; Никова 1979; Дилевски 1958 и др.). Б. Велчева смята, че въпреки наличието в дамаскините на определено количество църковнославянизми, те са пазители на широко разпространена и авторитетна книжовна традиция (Велчева 1966: 111; Петканова 1965). Тук ще се съглася с изводите на М. Цибранска, че „църковнославянските норми не се появяват на празно място, а допълват устойчивата кирилска писмена традиция в българските земи и изобщо на Балканите... Църковнославянските писмени норми проникват в българската книжнина не просто като пасивна съставка на книжнината, а като активно формиращ компонент на книжовния процес“ (Цибранска 2007: 162–164).

Срещу склонността на някои изследвачи да свързват лексикалното обогатяване предимно с влиянието на черковнославянски Л. Андрейчин привежда един доста показателен факт: съвпадането на историческия период, когато се появяват и разпространяват дамаскините (XVII и XVIII в.) и черковнославянските печатни книги (от XVII в.). Този факт до голяма степен обезсилва схващанията за силното влияние на черковнославянската върху дамаскинската книжнина, тъй като те съществуват паралелно. По тази причина според Л. Андрейчин по-приемливо е да се смята, че влиянието на книжовната лексика в езика е пряко и доста силно отражение на дамаскинската литература, която, от своя страна, представлява продължение на среднобългарската книжовна традиция, доразвита не само в Русия и в Сърбия, но и в България (Андрейчин 1977). Интересни са и данните, приведени от К. Мирчев (Мирчев 1975), че в среднобългарските паметници (и дамаскините в това число), за разлика от черковнославянските, се използват значително по-малко надредни знаци, ударения, придихания и пр. Всичко това идва да покаже, че дамаскинската литература става проводник на смесено среднобългарско и черковнославянско влияние в новобългарския книжовен език, което пък има един основен източник – старобългарския книжовен език (История 1989: 27). Други автори застъпват и мнението, че навикът да се използват в дамаскините елементи от старобългарския език, които съжителстват с новобългарски особености, е израз и на съзнателно смесване на традиционни и нови езикови средства (Велчева 1983; Кочева 1980).

Като какви тогава (старобългарско книжовно градиво или църковнославянско влияние) следва да се определят съществителните имена, характерни както за старобългарския, така и за църковнославянския език, които се обособяват чрез предпочитането на компоненти като бого-, благо- добро- едино- и пр. (Българска

Created by Universal Document Converter

лексикология 2013: 115). В Одеските дамаскини откриваме **благоприлежен, благоутровен, благообразен, богомъдър, единороден, богоугоден** и др. В текстовете на Одеските дамаскини откриваме и лексеми като **желание, поучение, спасение, писание.** Определянето им категорично като църковнославянско влияние е крайно и рисковано.

Въпросът за влиянието на църковнославянския език върху формирането на новобългарския книжовен език е безспорно. Това обаче е процес, който характеризира следващия, XIX в. Що се отнася до дамаскинската книжнина от XVII – XVIII в., то книжовните паметници разкриват друга картина. Дамаскинарите включват цели, заети от църковнославянските печатни книги текстове, но адаптират техия език към създаващата се норма на КЕНО.

Имайки предвид преобладаващо източнобългарския произход на 4-те Одески дамаскина, можем да посочим като възможно фонетично църковнославянско влияние върху тяхната лексика примери като: **мука, рука, оружие.** Тези форми може да са проникнали в дамаскинарската книжнина още през XVII в. под влияние на български ръкописи, писани с ресавски правопис, а през XVIII в. – XIX в. може да са реактуализирани под църковнославянско влияние.

4. 1. 2. ЛЕКСИКА С ЧУЖД ПРОИЗХОД В ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Навлизането на чужди думи в определен език е естествено явление, от което българският език не прави изключение. Заемането на чуждоезикова лексика е непрекъснат процес, който съпътства езиковия развой и проявява във времето различна активност и динамика. Лексикалните заемки в нашия език са проникнали в различно време и от различни езици. За историята на българския език са важни заемките от онези езици, с чиито народи българите са имали продължителни и интензивни контакти. Тези заемки съдържат ценни сведения за разбирането на пряката зависимост между външния, количествения развой на речниковия състав на българския език и българската народностна съдба (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 331). КЕНО по характерен начин съчетава традиционната лексика и новите думи, навлезли от говоримия, сред които има и чужди, основно гръцки и турски по произход.

Анализът и осветляването на въпроса за видовете контакти в конкретния случай допринася и за разкриването на лингвистичния механизъм между отделните етнически общности, участващи в процеса на заемането, т. е. по този начин се изпълват със

Created by Universal Document Converter

съдържание и основните контактолингвистични категории на понятията „език източник“, „език посредник“ и „език приемник“ (Добрева 2008: 5)

Лексикалната система на езика, на който са създадени Одеските дамаскини, отразява историческия развой на българския език. Българският език от този период е основа, върху която се натрупват различни влияния на други езици, основната част от тях са турски и гръцки заемки, използвани в живия народен език, а отчасти и в преводната книжнина от този период. Разбира се, когато разглеждаме дамаскинската книжнина, на първо място е влиянието от османския турски език, чиято лексика трайно навлиза в народно-разговорната българска реч в течение на векове османско владичество, през които десетки книжовници копират стари образци, следвайки книжовноезиковата традиция. С принципно новата си концепция за изграждане на книжовен език на народна основа новобългарските дамаскини отварят възможността в книжовна употреба да навлезе и известен пласт чуждоезикова лексика.

Очевидно не на едно място в българските земи през периода от началото на XVII до средата на XIX в. е осъзнавана нуждата от проповед и душеполезни четива на роден говор, проповед, максимално разбираема за пасомите. В зависимост от своите знания и възможности различни духовници правят повече или по-малко сполучливи опити за това. На места са записвали тези опити с гръцки букви, но са използвали и кирилски книги (Димитрова 2015: 132–133). Когато става дума за късните дамаскини, М. Димитрова, освен родопските с гръцко писмо, посочва и сливенски, които са два типа: нови преводи и адаптации на новобългарските дамаскинарски версии. Авторката говори за механизмите на преработване на един и същ текст основа на два пъти вероятно от един и същ книжовник, като примерите са от два много късни дамаскинарски сборника – от 20-те годинина XIX век (ЦИАИ 369 и НБКМ 1064). Двата ръкописа, написани с гръцки букви на народен език, са важни извори за историятана християнската проповед по българските земи в условията на чужда политическа и духовна власт (Димитрова 2015: 123–136).

В рамките на друга студия М. Димитрова и В. Тъпкова-Заимова представят изданието на житието на св. Димитър, което е превод от гръцки на говорим български език (югоизточно наречие), записан с гръцки букви през 1783 г. Установява се, че е направен сравнително свободен превод на народен език на текста от Дамаскин Студит, написан почти на диалект с гръцки букви, в който има много повече турцизми именно защото не се основава на предходната книжовна традиция (В. Тъпкова-Заимова и М. Димитрова 2011: 311-358).

Created by Universal Document Converter

Характерна особеност на среднородопските дамаскини от средата и втората половина на XIX в., които са най-късните дамаскини, е, че езикът им е много близък до разговорния български език (в случая местните български говори). Това е свързано с предназначението им да бъдат лесни за възприемане от обикновените българи – четци и слушатели. Текстовете са изпъстрени с лексика от чужд (основно османотурски и гръцки) произход, характерна за местните говори (Митринов 2020: 135).

ЛЕКСИКАЛНИ ЗАЕМКИ ОТ ОСМАНСКИЯ ТУРСКИ ЕЗИК [1]

Началото на турското езиково влияние върху българския език се поставя през втората половина на XIV в. Това влияние продължава почти пет столетия и силно променя облика на българския речник. Турското политическо, културно и езиково влияние е особено силно в градовете, много от които стават турски административни и военни центрове.

Нуждата от взаимно разбиране между българи и турци създава условия за двуезичие, което в различни краища на българските земи има различна степен на проява в зависимост от компактността на турското население. Смята се, че най-общо в Западна България турците знаят добре български, а в Източна България българите говорят добре турски. Разбира се, това заключение не трябва да се абсолютизира. Трябва да се има предвид и това, че турският език е език на поробителя и въпреки многовековното турско влияние в условията на билингвизъм българският език успява да съхрани своята народностна самобитност. По този повод ученият пътешественик В. И. Григорович, пътувайки по българските земи с научна цел, констатира в „Очерка“, че вън от дома си българите говорели на език, силно примесен с турцизми и гърцизми. В семейна среда обаче те общували помежду си на своя чист и старинен български език (Григорович 1848). Този факт може да се обясни с обстоятелството, че между турци и българи съществува верска нетърпимост, която е пречка за етническо смесване.

Влиянието на турския език върху българския се отличава от икономическото и културното контактуване между носителите на различни езици. От една страна, това е наличието на официален език в Османската империя – османски турски, който е чужд за българите. Но като език на администрацията, на официалната власт, е трябвало да бъде усвояван от българоезичното население в империята, което е свързано с неговото

[1] Османският турски език, наричан още османо-турски или само османски – официален език в Османската империя. Разновидност на турския език, който се използва в Османската империя в периода от XIV до XX в.

Created by Universal Document Converter

препитание и оцеляване (Митринов 2020: 132). Поради смесването на езиковите територии то се осъществява особено активно до началото на XIX в. И главно по устен път, на диалектно равнище, без да се предполага писменото му усвояване.

Носителите на двата езика не са в равностойно положение и налагането на турския език съдържа елемент на принуда, за да се осъществява общуване в границите на Османската империя. Това обуславя заемането на лексика, свързана с битовите отношения, с подчиненото положение, ограниченията и задълженията на българите. В стремежа си да запазят своята идентичност, своята култура и история, носителите на българския език се стремят към изучаване и разбиране на културата, историята и езика на владетеля. Неслучайно в научната терминология на книжовния език не се употребяват заети от турски език думи, напр. *планина* (не балкан), *проход* (не боаз), *гора* (не кория) и пр. (Радева 2017:284).

Преди да преминем към конкретния езиков материал, който предоставят четирите изследвани в тази разработка ръкописа, дължа да отбележа една особеност при изследването на чуждоезиковата лексика в исторически план. Съвременните изследвания поставят ясна граница между чуждоезикова заемка и чуждица. В първия случай това е лексема, която назовава несъществуваща в приемащия език реалия. За разлика от това чуждицата е заета дума, която има съществуващ еквивалент. Част от следващите примери от днешно гледище са чуждици, но привнасянето на днешни реалности към XVIII в. е неправилно и ненужно.

Освен това искам да отбележа, че в изследването възприемам термина *турска заемка/турцизъм.* М. Стаменов в монографията „Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура“ (Стаменов 2011) прави разграничение, според което *османизми* са заемки от турски (и през турски като език посредник), навлезли в езика по време на Османския период. Под османизми в случая трябва да разбираме заемките не само от книжовния османски турски език, но на първо място и най-вече от разговорния език и диалектите, говорени на Балканския полуостров и на българска територия, в частност, по времето, когато тези земи са били част от Османската империя. Стаменов пояснява, че като турски заемки могат да бъдат определени думи, „които са били възприети от книжовния турски или от турски диалекти на българска територия след Освобождението на България през 1878 г. от османско робство и още по-добре след основаването на Република Турция през 1923 г., откакто започва развитието на турския език като национален“ (Стаменов 2011: 21–22).

Created by Universal Document Converter

В изследването си авторът убедително доказва, че всички турски заемки в българския език са заети по времето на османската власт в България. Те идват преди всичко от разговорния турски език. В голяма степен това се отнася до диалектите, които са част от българския език на народна основа, защото именно оттам турските заемки влизат в текстовете на новобългарските дамаскини. Приемам аргументите на М. Стаменов относно термина *османизми*. В предлаганото тук лексикално изследване на дамаскините обаче смятам за по-подходящо да използвам термина *турцизми.* Споделям мнението, че турцизми се наричат всички заемки от турски език в български език, въпреки че голяма част по своя произход са иранизми и арабизми. Важното в случая е, че прекият езиков контакт се осъществява между български и турски език. Това мнение споделят в своите изследвания редица други учени (Бернштейн 1957; Мирчев 1952; Кръстева 2003).

Трябва да се отбележи, че турски думи се появяват в българските писмени паметници още през XV–XVI в. Това се наблюдава в паметници с неканонично, светско съдържание. Така във Влахобългарските грамоти от втората половина на XIV в. срещаме *бег, санджак, леген,* а в Тефтер за разходите през 1508 г.–1509 г. на неизвестен българин, войвода във Влашко откриваме *хамалък, налбант, чорапи, тестемел, тепсия, боздуган.* Примерите дават основание да се предположи, че най-напред през XV в. в българския език навлизат от турски предимно топоними, антропоими и някои административни и търговски термини (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 338).

До създаването на новобългарската дамаскинска книжнина и на КЕНО от XVII в. писменото фиксиране на явно настанили се в езика турски заемки е спорадично поради характера на средновековната книжнина, възпроизвеждането на стари образци и консервативността на книжовния език. Без да излиза от рамките на религиозно-поучителната тематика, водещата в КЕНО идея за достъпност на книжнината до широки слоеве от народа отваря път за проникването на турцизми, които навлизат заедно с домашна по произход диалектна лексика. От самото начало на изучаването на новобългарските дамаскини те привличат вниманието на изследователите с разширеното присъствие на лексика от турски произход (Геров 1895–1908; Лавров 1899; Цонев 1934: 177–192; Младенов 1926; Мирчев 1952: 117–127; Мирчев 1953: 209–215; Вранска 1952: 220–222; Стоянов 1952; Андрейчин 1955; Лакова 1972; Москов 1960: 357–359; Мемова-Сюлейманова 1976; Ерен 1974; Попов 1985: 128–135).

В следващите редове ще прибавим материал от Одеските дамаскини. Изследването е насочено към представянето на една важна страна от книжовния език на народна основа, на който дамаскините са написани – заемките от турски произход.

Created by Universal Document Converter

Трябва да подчертая обаче, че присъствието на турцизми в четирите ръкописа не е равномерно разпределено, а причините за това предизвикват определен интерес и по всяка вероятност са въпрос на личен избор на авторите и съставителите на кодексите. Няколко примера от Одеския дамаскин № 36 (62), от XVII в.: **керпич, визирь, паша, кадие, сувашє, артък** '*вече, най-после*'; от Одеския дамаскин № 37 (63) от XVIII в.: **душманинь, космолукь, комшия, конакь, сенцирь** '*верига*', **хаидутє, пазарь, кесия, пара, файда**, др. За активното настаняване на турските думи в българския език свидетелстват случаите, в които славянски думи съжителстват в рамките на един ръкопис с турските лексеми. Например в Одеския дамаскин № 39 (65) от XVIII в.: **жертьвны > курбань; мьзда > файда; вражда > душманство; вражда > каразь; ть(є)мница > томрукчия** и др.

Както виждаме езиковите единици от турски произход са разнообразни и са от различни области на живота. Анализирайки турските заемките в Одеските дамаскини, веднага трябва да отбележа, че нерядко турският език е бил посредник, чрез който в българския език проникват думи от други езици – гръцки, латински/ италиански и др. Освен това, една голяма част от турските заемки имат арабско или персийско потекло, т.е. и в самия турски език те са чужди заемки (Рачева 1979: 161–167; Добрева 2008), например: **чешми, шадраванє, дувар, гердан** – турцизми от персийски в български език; думите **изкарабарꙗ, рушеть** исторически също навлизат от персийския в турски език, а оттам и в говоримия български език. С оглед на нашата задача, поставена в настоящото изследване, ние само отбелязваме този произход, без да отиваме по-нататък в етимологията им и без да ги отделяме в самостойни групи.

Турски думи проникват във всички сфери на бита, стопанския и обществения живот на българите. Главно в българските диалекти и в разговорния език, а оттам в езика на дамаскинската книжнина са навлезли значително количество думи от турски език. Те успяват да се приспособят към българския език по различни начини. Турските съществителни имена се приспособяват сравнително леко към морфологичната система на българския език, въпреки че двата езика се различават значително в граматично отношение. Някои автори, които имат своя принос в изучаването на лексиката на новобългарските дамаскини (Младенов 1926; Мирчев 1952; Одинцов 1941), много точно анализират процесите на приспособяване на турските думи в дамаскините.

Както е известно, турските имена нямат морфологичното изразяване на категорията род. Една част от турските съществителни, които завършват на съгласна,

Created by Universal Document Converter

приемат мъжки род без никакви допълнителни формални промени. Няколко примера от Одеските дамаскини: pamuk > **памук**; zindcir > **синджир**. Без промяна преминават към българските имена от м. р. и няколко турски съществителни на *-а,* които означават лица от мъжки пол, в Одеските дамаскини откриваме paşa > **паша**; hoca > **ходжа**. Съществителни имена на *–и, -ъ* и *-у,* получават в български окончание *-ия,* напр.: kadi > **кадия**, komşu > **комшия**, kismetli > **късметлия**. Турските съществителни имена на *-а* преминават към българските същ. от ж. р.: torba > **торба**; sofra > **софра**; същ. на *-и, -ъ, -у* и *-ю* приемат окончание за ж. р. *-ия,* напр.: gemi > **гемия**.

Към края на XVIII и началото на XIX век в говоримия език са били в активно обращение голям брой турски заемки (Мирчев 1952: 127), приспособени към неговото словообразуване и словоизменение. Смята се, че активното навлизане на турски думи в българския език е приключило през първата четвърт на XIX в. През този период България попада под културното влияние на Западна Европа и Русия, редица млади българи получават образованието си в чужбина, активизират се процесите на Българското възраждане. Това естествено води до ограничаване употребата на турцизми в създаващия се новобългарски книжовен език. Постепенно турските думи стесняват и ограничават своята употреба в сферата на диалектите.

Присъствието на турска лексика в български език привлича вниманието и интереса на множество изследователи от началото на миналия век до днес. Сред проучванията на заетите турски думи в българския език имат висока стойност и заемат особено място лексикографските и лексиколожките трудове на редица български и чужди езиковеди (Мирчев 1952; Ро Хауге 2002; Гранес 2002; Добрев 2009; Барболова 2013, Кръстева 2003; Стаменов 2011 и др.). Д. Иванова работи върху османотурските лексикални заемки в ранната българска книжнина върху материали от приписки в края на XIV до края XVIII век (Иванова 2017: 23-33).

Ценен лексикографски труд за изследване на турцизмите в българската лексика е Речникът на Найден Геров (Геров 1859–1904). Близо 50-годишният му събирателски труд дава разраз на присъствието на турцизми в българския език през XIX в. По-късно излиза първият том от изследването на българския езиковед Беньо Цонев „История в българския език“ (Цонев 1919). Този труд съдържа преглед на българските диалекти, както и писмени паметници, които са извори за изучаване историята на българския език. За нашето изследване в тази работа са интересни турските лексикални заемки. Б. Цонев предлага първата тематично ориентирана класификация на заемките от

Created by Universal Document Converter

османски турски (турцизмите) в българския език (Цонев 1934: 177–192). Тази класификация е опорна точка в изследванията в тази посока и в трудовете на съвременните български изследователи (Радева 2017: 286–287).

Вниманието на Б. Цонев е насочено към актуалното по негово време състояние на съвременния български книжовен език. Важно е да се отбележи, че в този труд отсъстват голям брой турцизми, открити в речника на Н. Геров, което показва постепенно намаляване на техния дял в българския книжовен език от втората половина на XIX – началото на XX век. и преминаването им в категорията на диалектизмите или архаизмите. Разбира се, това е свързано с т. нар. пуризъм, борба за чистотата на националния език и борба срещу употребата и проникването на непотребни елементи от чуждоезичен произход. Този процес започва по време на Възраждането, когато вече се наблюдава склонност към намаляване на заемки и използването на съществуващи български думи или измислянето на нови.

По отношение изучаването на лексиката на новобългарските дамаскини трябва да отбележим приносите на българистите Ст. Младенов (Младенов 1926) и К. Мирчев (Мирчев 1952). Както беше посочено, те анализират някои процеси на приспособяване на турските думи в дамаскините. В раздела „Исторически връзки на българския език с други езици“ на труда „Историческа граматика на българския език“ на Кирил Мирчев, в параграфа, посветен на връзката с турския език, са приведени примери за използването им в редица писмени паметници от XVII–XVIII в. Вниманието на автора е насочено към постепенното ограничаване на редица активно функциониращи турски заемки, превръщането им в архаизми или пълната им загуба в българския език (Мирчев 1958).

К. Мирчев констатира че „писаната на народен език дамаскинска литература употребява съзнателно голям брой турцизми: „ … но всички те са от обсега на по-обикновените, употребявани в разговорната и народната българска реч и до днес“ (Мирчев 1963: 80). В тази насока са и наблюденията на две съвременни български авторки, които обръщат внимание на най-интересните лексикални заемки и анализират някои латински, гръцки и турски заемки в езика на Ловешкия дамаскин (Младенова, Велчева 2013: 115–118). Ценен лексикографски труд за българските турцизми е изследването на С. Стаховски, издадено под формата на речник, което съдържа около 900 лексеми от турски произход (Стаховски 1965). Предимството на този труд е в голямото количество фактически материал, като всяка речникова статия е илюстрирана с примери от литературни източници от XVII–XIX в. Друго важно лексикографско изследване според нас е речникът на родопските говори, съставен от Т. Стойчев и

Created by Universal Document Converter

публикуван през 1965 и 1970 г. Родопските говори, разположени в непосредствена близост до територията на Турция, са едни от най-наситените с турски диалектизми.

Важни изводи прави Г. Митринов, който разглежда лексикални особености на среднородопски възрожденски писмени паметници, съпоставяйки лексика от чужд произход (гръцки и турски), включена в текстовете. Освен това проучва синонимията, появила се от употребата на думи от български произход, с които се пояснят включените в текстовете чужди думи (Митринов 2020: 131–165).

Общоизвестно е, че колкото повече време се употребява една чужда дума, толкова повече тя се възприема като родна. Думи като *чешма, памук и зехтин* са от турски произход, но са придобили широка употреба и се възприемат като домашни. В новобългарските дамаскини турцизмите навлизат от диалектите. На това обръща внимание още П. Лавров, който пише: „Одной характерной особеностію разсматриваемыхъ нами новоболгарскихъ сборниковъ является обилие турецкихъ словъ, вмѣсто которыхъ въ греческомъ текстѣ стоятъ греческия“ (Лавров 1899: 50). Примерите от Одеските дамаскини потвърждават това мнение и нагледно показват, че и през XVII в. и през втората половина на XVIII в. върху българската дамаскинска литература има многопосочно езиково влияния, но особено ясно се откроява влиянието на турския език, като доминиращ в пределите на Османската империя на Балканите.

Авторите на новобългарските дамаскини се стремят да създадат достъпни текстове, които да достигнат до максимален брой слушатели, като целта е максимално да им въздействат, да ги поучат, ограмотяват и приобщават към християнските ценности. Ако това може да се случи, като се използват турски думи, те не се колебаят да ги употребяват в текстовете. Поясняването на книжовна и българска по произход дума с турска е често срещано явление в новобългарските дамаскини, в които турцизмите навлизат постепенно и сравнително късно, като впоследствие се увеличават многократно. През XVIII в. в народния език се използва много турска лексика, в дамаскините турцизмите идват от говоримата реч, именно те правят понякога текстовете разбираеми.

Във връзка с това особено ценни са наблюденията на съвременната българска авторка Ваня Мичева, която в редица свои изследвания анализира лексеми и фрази от турски произход и тяхната дистрибуция в различни контексти с оглед на връзката им с културната ситуация през XVII в., християнските идеи и стратегията на авторите на новобългарските дамаскини (Мичева 2015; Мичева 2016). Авторката представя семантичните реализации на турцизмите в историята на българския книжовен език, използвайки езиковите факти от новобългарски дамаскини, от диалектите и

Created by Universal Document Converter

съвременния език. Според авторката турцизмите наистина правят впечатление на всеки изследовател, защото дотогава в традиционния книжовен български език, включително и в архаичните дамаскини, те не се срещат. Но те могат да бъдат преценени само на фона на общото обновление на лексикалния фонд на традиционния книжовен език от XVI в. Това обновление обхваща различни лексикални пластове, от диалектите идват не само турски думи, но и български, които заменят по-старите и неразбираеми (Мичева 2015: 76). Това схващане се потвърждава и в Одеските дамаскини, където откриваме: чюждинец вместо страньникъ; другов҃ѣрець вместо езичникь; омраза вместо мрьзость, лексемата дреха се използва заедно с одежда /одѣꙗние/ примени и др.

Ако проследим разпределението на турцизмите по части на речта, ще видим, че най-голяма е групата на съществителните, което е напълно естествено, като се има предвид, че на тях се пада най-важният и най-активният дял от езиковата номинация в обществената практика на човека. С много малко примери са представени другите части на речта – глаголи, прилагателни, наречия, съюзи.

Важен е обаче и въпросът за същността на турцизмите – каква е тяхната семантика, в какви контексти се употребяват. За да отговорим на този въпрос, ще систематизираме турските заемки в отделни тематични групи. За отправна точка в анализа на Одеските дамаскини ще вземем класификацията на турцизмите в българския език, предложена от Беньо Цонев (Цонев 1934), който още преди сто години дава оценка на характера на влиянието на турския език върху българския в исторически план. Класификацията на Б. Цонев е първата, в която се прави опит по систематичен начин да се оцени характера на влиянието на турския език на лексикална основа върху българския. Тя остава най-показателната и до наше време. Цонев събира и разпределя около 2000 турски думи с оглед на тяхната семантика в 12 тематични групи, а в 13-та включва всички, които не могат да намерят място в останалите според тяхното съдържание, известните му тогава употребявани в българския език.

Целта на изследването е да се систематизират лексикалните заемки от османския турски език в Одеските дамаскини от XVII – XVIII век. Въз основа на лексико-семантичния анализ и направената тематична класификация ще може да се направи извод относно степента на употребата и сферата на използване на турските заемки в тези паметници.

Created by Universal Document Converter

Анализ на турските лексикални заемки[1] в Одеските дамаскини според класификацията на Б. Цонев (Цонев 1934: 177–191):

I. **Природа, растения, животни**: ***раслан, расланица, расланче*** – *лъв, лъвица, лъвче* (РКЕНО 2012: 845–846), в речника на Н. Геров заемките не са открити;

арслан > arslan, остар и диал. форма: аслàн, сега *простонар.* Лъв (РБЕ). В Одеския дамаскин: защо арсланъ нѣкоги та се хва́тилъ в принка. Липсва в РКЕНО, в речника на Н. Геров е зафиксирана лексемата *арлан и аслан* със значението животно *лъв, лев* (Геров 1: 13). В текстовете на Одеските дамаскини откриваме също българско съответствие лъв.

II. **Стопанство, покъщнина**: ***сандък, торба*** – липсват в РКЕНО, ***сенджир*** – съществителното се налага в книжовния ни език, като домашното название на същото понятие старобългарското „верига“ стеснява значението си; ***софра*** '*ниска кръгла маса за хранене*' (РБЕ), липсва в РКЕНО

III. **Занаяти, търговия, финансови взаимоотношения:** ***чершия***; ***гемия/гимия*** – откриваме в текстовете и българско съответствие корав; турцизмът ***занаят*** и днес има място в речника на съвременния български език; заемката ***пазар*** се среща и в четирите дамаскина. Освен турската заемка откривам старобългарската лексема тържище и гръцката панаир. В Одеските дамаскини откривам значително количество турцизми, определящи финансовите взаимоотношения:

хакъ '*отплата, полагаемо възнаграждение за нещо*': от своатъ хакъ по много давать. Турската заемка се среща два пъти в Одеския дамаскин № 37-63, л. 89, л. 108.

пара/пари '*парична монета и платежно средство*'. Множествената форма в значение 'платежно средство' днес е обичайна речникова единица, липсва в РКЕНО.

акче '*стара турска сребърна монета*', равна на три пари (РБЕ), използвана като основна парична единица през първите векове на Османското владичество, по-късно *акчето* е заместено от *грошь*, който става основната парична единица. През османското владичество 120 акчета = 1 *грош* (РБЕ).

рушет '*подкуп под формата на пари или материални облаги*': ѡ горе чл҃ку кои дава рушеть като да уськди другаго и кои криво право струва (Одеския дамаскин № 37–63, л. 127). Днес лексемата е в пласта на остарялата лексика. Не е открита в РКЕНО.

[1] Всичките лексикални заемки от османския турски език в предложената по-долу класификация са маркирани в ***получерен курсив,*** всичките цитати и примери от текстовете на Одеските дамаскини (освен ако не е посочено друго), са маркирани с шрифт CyrillicaBulgarian10U.

Created by Universal Document Converter

Лексемата ***файда*** има развита семантична структура в книжовния език на народна основа. Това е турската заемка с богата многозначност, среща се в трите от Одеските дамаскини в различни значения: *файдá* ж. 1. Полза, облага, изгода (РКЕНО 2012: 1070). В сборника № 37–63 откриваме: **сребролюбци със файда тръгуват** '*с полза, облага*'. В Одеския дамаскин № 36–62 в значението '*каква полза*': **кога е намь файда да сѣдим гладны.** 2. Печалба, материална придобивка, лихва: в дамаскина № 36-62: **файда на файда притуварям** '*печалба върху печалба натрупвам, забогатявам извънредно много*'.
3. Подкуп; материални средства, които се дават на служебно лице за специална услуга: в дамаскина № 39-65 откривам словосъчетанието **дам файда** '*платя допълнително пари*'. В сборника № 37–63 *файда* е част от словосъчетанието: **дето имь земале файда та ги са осъждале**, в РКЕНО е тълкувано като *ощетявам* (РКЕНО 2012:1070).

IV. **Градежи и градежни части:**

В строителството също се налагат поредица турцизми, които от диалектите преминават в езика на новобългарските дамаскини, като част от тях се срещат и днес в разговорната реч. Внимание тук заслужават изградените с човешка намеса съоръжения, които днес бихме нарекли инфраструктура.

шадравань '*фонтан, водоскок*'; ***чешма*** '*изградено приспособление от камък, тухли, мрамор и под., от което през чучур тече вода*' (РБЕ), турската заемка идва от народната реч и се налага в книжовния ни език.

Водата има силно присъствие в мирогледа и живота на хората. В *Слово о покаянии душевном* в дамаскина № 37–63 откриваме езикови единици, които могат да се обединят в лексико-семантична група **„Източници на вода“: …** и реки и кладенци и чешми и шадраване и източници и сички води що то са животь ѿ бг҃а дарование. Тук в границите на едно изречение откриваме турски заемки от персийски и домашни български лексеми, от което личи, че дамаскинарят използва всички известни думиq за да покаже, че водата е безценен извор на живота, даруван от Бог. В същото време книжовникът в опозиция на това твърдение изтъква, че източникът може да е скритото зло, понякога да вещае опасност и смърт или да е изпитание и възмездие: у смрадна кладенца дето кыпи със черьвие, у страшна тьминина... (л. 78а).

чардак '*покрита тераса в горната част на постройка*': мои лѣпи домове…мои хубави чердаци (№ 37–63, л. 67б).

Created by Universal Document Converter

конакь '*учреждение, къща за нощуване и почивка*': приходда на конакь гостие (№ 37–63, л. 57б). Днес лексемата е в пласта остаряла лексика, среща се в диалектите (БЕР 2: 581).

махала '*част от село, от град, квартал*' (Геров 3: 53), не е регистрирана в РКЕНО. Турската заемка се среща няколко пъти в приписките в Одеския дамаскин № 38–64: писахъ азь григориє синъ попъ илиѡвичь ѡт града свыштѡвскагѡ: ѿ Махала́ Чука: лѣтъ: ѡт рождества́ по пло́ти Хр҃та́ на́шегѡ ҂аѱ҃но 1789. Тези наблюдения потвърждават мнението, че през XVIII в. все повече лексеми влизат от народния език в текстовете за книжовна употреба.

V. **Облекло, накити и др.:** ***гердан*** – среща се веднъж в Одеския дамаскин №38–64. Лексемата не е открита в РКЕНО.

VI. **Ястия, напитки, вкус.** VII. **Игри, свирни, забави.** VIII. **Тяло, болести, лекове.** Турски заемки от тези подгрупи в Одеските дамаскини не са зафиксирани.

IX. Личност, общество, вяра, народност:

Голяма група турцизми, засвидетелствани и в четирите дамаскина, се обособяват в лексикосемантична група, която нарекох **„Различните лица на злото“.**

Лексемите ***гюмрюкчия*** **и** ***ошурджия*** семантично означават едно и също понятие *'събирачи на данъци'*. В Одеските дамаскини често се използват заедно с турцизмите се използват българските думи, наследени от старобългарски ***лакомство /лакомник /лакумить*** '*алчност, алчен, стремя се към повече материални придобивки*', което подсилва силно отрицателния им образ, и това не е случайно: … по сичкы пътища ошурциє[1] и гюмрюкчия лакомници (*Слово о покаянии душевном* в дамаскин № 39–65, л. 138б).

В условията на османско владичество българското население е подложено на системно потисничество, грабежи и насилие. Правната система на Османската империя е изградена върху религиозното неравенство, това е особено забележимо по отношение на данъчните задължения. Между данъците на мюсюлманите и немюсюлманите има огромна разлика в данъка *джизие*[2], който е бил доста тежък. Събирането му било свързано с голям произвол и злоупотреби на събирачите на данъци. Изглежда вероятно това да е причината турцизмите *гюмрюкчия* и *ошурджия* да намират отражение в писмените източници с изключително негативна оценъчна семантика. В *Павлово*

[1] За [дж] в турцизмите в графиката на дамаскините се въвежда специален знак ц, например ошурциє, кесецие, сенцирь.

[2] Повече информация за данъчната системата на Османската империя като исторически извор виж по-подробно в Katýrancý 2014: 1–12. Въпросът за съдържанието и обхвата на данъците е дискусионен в науката (Вж. по-подробно: Грозданова 1972: 83; Цветкова 1958: 29).

Created by Universal Document Converter

видение в сборника № 37–63 (л. 157а) откривам: гюмрукчии и неправедни лакомници безсрамни хаидуте кесеще преслушници завидници..

В този фрагмент откриваме още две езикови единици от тази лексикосемантична група, които заедно с производните им са с голяма честота на употреба в Одеските дамаскини и са представени с негативна оценка: ***хайдут / кеседжия*** *'човек, който ограбва и убива хора; разбойник'*; ***хайдутство / хайдутски; кеседжийство / кеседжийски*** '*разбойничество / разбойнически*'.

хайдутството и кеседжийството и техните извършители са приобщени към злото, греха, неправдата (Мичева 2017: 87). В *Слове святого апостола Павла* (това Слово присъства в три от Одеските дамаскини) ***хайдуте и кеседжие*** се намират в ада и се осмислят като особено опасни разбойници. Думите с корен ***хайдут-*** са заети от турски и навлизат в езика на новобългарските дамаскини от говоримия. По произход турското ***хайдут-*** е заемка от унгарското hajdúk '*наемна пехота, натоварена с пазене на границата*' (Младенова, Велчева 2013: 118). Като цяло не само в българската, но и в цялата балканска концептосфера по време на османското владичество убийството и грабителството се разглежда като голямо зло и посегателство върху живота и имота на хората, което се свързва с поробителите.

С отрицателна конотация в Одеските дамаскини са натоварени дериватите производни на душман- ***душманинь / душманство*** '*враг, зложелател, неприятел*', а също ***караз*** със значение '*омразен човек*'. В същия контекст веднъж откриваме заемката ***гюрутлия*** '*спор, кавга, караница, скарване, свада*', като и домашната лексема вражда, използвана със същото значение. Турцизмът *гюрутлия* липсва в РКЕНО, от което може да се направи извод, че в XVIII в. до *караз* в КЕНО се нарежда още един синоним, зает от турски език.

Българските дамаскинари разполагат с широка палитра от думи, свързани с омразата между хората. Те използват утвърдени в традиционния български език лексеми: вражда, ненавист, враг. Когато обаче искат да покажат на християните, че омразата е грях и да го направят по възможно най-разбираем начин, те предпочитат турските заемки с корен ***душман- и караз.***

Към тематичната група **Личност, общество, вяра, народност** може да определим също турцизмите***: комсолук*** '*възгордяване, горделивост*'; никой не може да го трьпи от

Created by Universal Document Converter

комсолукь (№ 37–63, л. 57а). Откриваме също и израза .. днес се държи на високо със значение '*държи се горделиво, високомерно*'.

комшия / комшийско 'съсед / съседско'; о горе кои лакомить комшийско имане (№ 37–63, л. 127а). От същата основа с домашна наставка *-ка* е образувано и названието за лице жена – комшийка, думата не е зафиксирана в РКЕНО.

татари – откриваме лексемата само веднъж, в дамаскин № 38–64: жену и чада его да раздаваеть татаромъ ва работу.

курбан 1. *Жертвоприношение, ритуално принасяне на жертва на боговете. 2. Живо същество, което се принася в жертва.* Лексемата *курбан* назовава принасяне на жертва на езическите богове с цел умилостивяване. В по-нататъшното битуване корбан/курбан в българския език и култура се отъждествява както с християнизирани древни езически практики, така и с честване на светци, св. Богородица и др. (Мичева-Пейчева 2013 239–245). В Одеския дамаскин № 39–65 в маргиналното поле преписвачът пояснява домашната лексема с турската заемка: жертьвны > ***курбань.***

ходжа – турцизмът се среща само веднъж, в поученията на Йосиф Брадати в дамаскина № 38–64 в следния контекст ...да не ходите на самовили или по баснарки, или да залагате, или да отваряте книгы на попа, или на хоца, или на була, или на билѫре..

тутунджия '*насмешливо определение за някой, който пуши много*'. Влиза в дамаскинските текстове като диалектната форма на *тютюн/тутун*. Среща се само няколко пъти в сборника на Йосиф Брадати с негативна окраска, като лицето е посочено в компанията на развращени, безбожницы, тутунции и пиницы, които са социално клеймени и осъждани (дамаскнин № 38–64, л. 292).

X. Управление, съдийство: В изследваните дамаскински ръкописи успоредно с домашните по произход заповѣдь и послание се употребяват и турските ***тестирь*** '*документ от висшата инстанция*'; ***фермань*** '*султанско постановление*'. В *Павлово видение,* което се среща в трите Одески дамаскина, намират място и двете заемки.

Друг важен елемент от обществения живот е контролът върху спазването на законите. Той се извършва от съдия, назован судия /съдия / съдник и ***кадия.***

кадия в новобългарските дамаскини означава: 1. Съдия; лице, което изпълнява служба на светски съдия. Лексемата се среща и в четирите Одески дамаскина. Използва се с голяма честота и домашната лексема съдиа. Например, в *Слове святого апостола*

Created by Universal Document Converter

Павла откриваме: милостивь праведни съдия – л. 224 в; но страшень кадие – л. 237а. Както се вижда преписвачът умишлено добавя прилагателното, засилващо отношението на читателя към ситуацията. 2. За Бога като висш съдия на живите и мъртвите. В *Слово за Второто пришествие* в дамаскин № 36–62 Синът Божи е наречен страшен кадия, и праведныи кадия. Тази номинация ни най-малко не принизява божествената същност на съдията в деня на Страшния съд. Тя може да се осмисли само на фона на присъстващото в същото слово словосъчетание праведнии судиа за Христос. С други думи, българските книжовници свободно използват както думите от традиционния език на архаичните дамаскини, така и лексемите от говоримия език на своето време (Мичева 2017: 84).

XI. Военна терминология: ***сабя / сабие; субаше, визир, паша*** '*лица, заемащи ръководна административна или военна длъжност*'. Важно е да се отбележи, че в Одеските дамаскини турските заемки не изместват напълно домашните, българските. Анализът на езиковия материал в дамаскините показва, че в книжовния език на народна основа присъстват турски заемки, назоваващи понятия от държавната и военната организация, запазени са обаче и българските лексеми като: цар, владетел, кнѧзь, старешина, начелници и наставници, както и военните термини – воин, воинство, войска, войник, воевода, тысѹщницы. Освен това при количествената им съпоставка турските заемки значително отстъпват на българските лексеми.

XII. Прозвища (укорни). Заслужава специално да се отбележи, че сред 12-те групи Б. Цонев отделя т. нар. „прозвища (укорни)", тоест пейоративните думи (Стаменов 2011). В списъка на „укорни прозвища" фигурират следните думи от Одеските дамаскини: ***арсъз*** ('безсрамник'); ***серсем*** ('разсеян, глупав'); ***темерут*** ('мрачен, мълчалив човек').

XIII. Разни значения: Заемките, които не могат да бъдат разпределени въз основа на семантична си основа, подлежат на класификация на формална основа – на базата на дистрибуция по части на речта. Основната част от турцизмите са съществителни имена, значително по-малък е броят на прилагателните, а най-малко са заетите от турски глаголи и наречия.

В Одеските дамаскини откривам <u>глаголите:</u> ***арнишать*** '*спра се, откажа се от някаква дейност*'; ***чаластисува*** '*залягам, старая се*' (Младенов 1941: 649); ***избарабаря*** '*изравня, направя нещо равно с друго*' (Геров 2: 176–177; БЕР 1: 32), ***кондисам*** '*отседна*'; ***курдисвам*** '*настанявам се, където обикновено не ми е мястото*'. Преобладаващата част

Created by Universal Document Converter

от тези турски по произход глаголи се приспособяват към българския език във вид на хибридни образувания, получавайки гръцката по произход аористна наставка – **сѧм.**

Откривам също наречията: ***кастень*** '*нарочно, преднамерено*'. Турска заемка *kestane* от персийски, влиза в текста на дамаскините от народния език; ***баре*** '*за изразяване на надежда, поне*'; ***башка по башка*** '*отделно*', **артъкь** нареч. простонар. 1. *най-после, най-сетне, тъкмо* (РБЕ). Познато е в разговорната реч, редица български писатели го използват в произведенията си: „Сега артък си в ръцете ми вече!" (Й. Йовков 1945: 37). 2. Обикн. като вмет. дума. При подчертаване на факт, който не буди съмнение; *наистина, действително* „..Е, артък, и туй ако не е благоволение.." (Ал. Константинов, Съч., 212).

съюзите***:*** ***ама*** *атта* от ар.*;* ***хемь*** '*и при това, освен това*'. Използват се в книжовния език и днес, но носят разговорен стилистичен оттенък.

В труда на Б. Цонев има още една отделна рубрика, в която влизат думи, които не подлежат на идентифициране нито на семантична, нито на формално-граматична основа (Цонев 1934: 189–191). Голяма част от тези лексеми често са се употребявали в разговорния език не само по време на османското владичество, но се използват и до днес. Те се възприемат като остарели и неотговарящи на официалния стил на съвременния български книжовен език, но присъстват в речника на съвременния българин. В дамаскините с разговорен стилистичен оттенък откривам думите: ***демек*** ('сиреч'), ***баш*** ('тъкмо, точно'), ***хайде*** ('подбуда към действие').

От референтното представяне на турцизмите в Одеските дамаскини ясно проличава разпределението по основни групи думи на тематичен/семантичен принцип. Това са заемки, които служат за формирането на отношенията на комуникантите помежду им и към съдържанието на тяхното общуване, както и с оглед на социалната среда, в която то се осъществява. Определените сфери от социалния и материалния свят на българите се характеризират с турски по произход названия поради обективното наличие на османска власт, османска държава и османска култура.

Систематизирането на турцизмите в отделни лексико-семантични групи показва, че в Одеските дамаскини турските заемки основно са свързани с *управлението, съдийството, административната и военната власт.* Това е напълно обяснимо в условията на чуждо политическо потисничество, при отсъствие на българска държава, на собствена армия или административен ресурс. Турските думи обаче не изместват напълно домашните, българските.

Created by Universal Document Converter

Немалко са турцизмите от групите *Занаяти, търговия, финансови взаимоотношения* и *Градежи и градежни части*. Напълно естествено е, че превземането на България от Османската империя прекъсва българския икономически живот и налага нов тип стопански и икономически отношения, съответно и нови думи, определящи търговските и парични взаимоотношения през онази епоха. В Одеските дамаскини откривам следните турцизми: *пазар, чершия*, *файда* (полза), *хакь*, *рушет*. Икономическите отношения и стокообменът предполагат парични единици, които са *пара*, *акче*, *файда* (лихва), срещаме също и византийската монета аспра, както и лексемата грош. И в четирите дамаскина се среща лексемата жълти́ца, събирателно име на златните монети, които са били в обращение по българските земи. Понякога жълтици се наричали и византийските златни монети дукати, широко разпространени през Средновековието. Тази лексема е открита само в Одеския дамаскин № 36–62 (от края на XVII в.) По време на Османската империя жълтиците са били наричани още и *алтъ̀ни,* в Одеските дамаскини тази лексема не е открита.

Оценени с оглед мястото им в книжовния речник днес, турските заемки от тази тематична група, доколкото се пазят, се осъществяват предимно в разговорния език, и то със стилистически снижено значение, например *файда, пара.* По-широка употреба може да се посочи единствено при съществителното *занаят*. Лексемата *хичь* се пази и днес в книжовния речник. Съюзът *ама* се използва в книжовния език и днес, но носи разговорен стилистичен оттенък, както и съюзът *хемь*.

Обобщавайки наблюденията върху турцизмите в книжовния български език на народна основа от XVII–XVIII в. на база текстове в Одеските дамаскини, се стига до извода, че те са подложени на семантично, морфологично и словообразувателно изменение с цел приспособяване към българския език. Част от тези процеси протичат в говоримия и се отразяват в книжовния, друга част са резултат от съзнателната намеса на българските дамаскинари. Наличието на значителен брой турцизми в Одеските дамаскини стои в пряка връзка с народния характер на езика, на който са написани. Трябва да вземем под внимание съдържанието на ръкописите, които представляват основно сборници с религиозно-поучителен характер. Стремежът на авторите на дамаскините да бъдат написани на достъпен и разбираем език предполага употребата на живия народен език, в който има определен бой турски заемки.

Сравнително голямото количество турски заемки може да се обясни със желанието на българските дамаскинари да създават достъпни слова и да поучават

Created by Universal Document Converter

вярващите на разбираем език. Със същата цел те използват и диалектна лексика от домашен произход. Така в текстовете на Одеските дамаскини, откривам домашните лексеми – **кривда, кражва, разбойник**, а също и думи от чужд произход – *душманин / душманлък, хайдут / хайдутство, кеседжия / кеседжийство*, *комсолук.*

Ако трябва съвсем точно да се отговори на въпроса защо има турцизми в поучителната религиозна лексика, може да се каже: за да бъдат тези слова разбираеми (Мичева 2017: 94). Освен семантично турцизмите се приспособяват към българския език и граматично. Съществителните се менят по число и се членуват. На словообразувателно равнище много от турцизмите получават български наставки: *-ин* за същ. *хайдутин, душманин; -ски хайдутски, душмански; -ство* за същ. *хайдутство, душманство.* В българския език се запазват някои турски суфикси: *-джия, -лък/лук*. Но в книжовния език на народна основа са с ограничена употреба – *комсулък и душманлък* имат съответни с наставка *-ство.*

Проученият лингвистичен материал потвърждава факта, че турцизмите започват да навлизат в новобългарските текстове постепенно и сравнително късно, като впоследствие се увеличават многократно. Това се потвърждава с факта, че в Одеския дамаскин № 36–62, който е ръкопис от края на XVII в., обемът и честотата на турцизмите е значително по-малък от другите три дамаскина, които са създадени през XVIII век. В тях обемът на турските заемки значително се увеличава, но и в тези три дамаскина не може да говорим за равномерно или за определено системно разпространение на турцизмите. Смятам, че времето на създаването им не може да е единствен фактор, влиял върху навлизането на заемките в езика на дамаскините.

По-голямата част от турските заемки, които откривам в езика на ръкописите, по силата на широко и силно разгърналата се още от втората четвърт на XIX в. насетне тенденция за прочистване на книжовния речник от турцизми, отпада от книжовна употреба или пък се запазва като народно изразно средство, използвано със стилистически снижено значение. Малка част от тях продължават съществуването си като пълноценни книжовни единици, други са отпаднали, трети са с ограничена употреба само в разговорната реч.

Отстраняването на голяма част от турцизмите в книжовния език е процес, който протича сравнително бързо в българския език. Причина за това е силното руско политическо и културно влияние в България. Процесът на отпадане на турцизмите е непрекъснат и все още не е приключил. Показателен в това отношение е списъкът от

Created by Universal Document Converter

над 200 турски думи, приложени към „Българска граматика“[1] на Неофит Рилски (1835 г.). Според възрожденския ни книжовник това са думи, които не могат да бъдат заменени с български. Книжовникът дори се опитва да предложи славянски съответствия на всички включени в списъка турски думи, редица от които и днес са общоупотребявани. Ето няколко турски заемки, открити от Одеските дамаскини от XVII–XVIII век, които са в активния речник на съвременния българин и днес: *пазар, комшия, синджир, чешма* и други.

По-различно е било състоянието в българските диалекти, където отпадането на турските заемки е вървяло много по-бавно. Така отпадането на турските заемки от лексикалната система на българския език е ставало по-леко в случаите, когото те или са имали български съответствия, или пък са били изместени от нововъзприетите от други езици думи. Както многократно беше посочено, турцизмите проникват в текстовете на новобългарските дамаскини именно от народния език и цялото му диалектно многообразие. Напълно е разбираемо, че именно с тази цел на много места в текста дамаскинарите поясняват книжовни думи и словосъчетания, използвайки турцизми. Именно с това се обяснява, че дамаскинарят, създал Одеския дамаскин № 39–65, който е най-късен от четирите Одески дамаскина (от втората половина на XVIII в.) все още продължава активно да използва в текста турските заемки, нещо повече, доста често в маргиналните полета на ръкописа книжовникът обяснява българските думи с турцизми **вражда > душманство; съдия > кадие; тъмница > томрокчиа** и др.

Както успяхме да видим от направените констатации, думи, възприети от османския турски, са проникнали в езика ни през столетията на база непосредствени устни контакти. Въпросът, който следва да си зададем, е как са се разпространявали турцизмите в дамаскинската книжнина с оглед на място, област, регион, книжен център на създаването им, както и дали има закономерност в честотата на разпространение на определени езикови единици, какви са възможните фактори за характера на влиянието на османските турски заемки в езика на новобългарските дамаскини.

Обобщавайки своите наблюдения върху познатите му дамаскински текстове, С. Бернштейн изказва мнение, че в по-късно създадените дамаскини, които са от Източна България, има повече турцизми, а в тези от Западна България – по-малко. Своите изводи той подкрепя с данни от три дамаскински ръкописа (Бернштейн 1957). Според Е. Дьомина в словата тип *тогази* турцизмите са по-малко, защото са по-ранни,

[1] http://82.147.128.134:8082/show-sk?id=23 прегледан на 11.05.2022.

Created by Universal Document Converter

а в словата тип *тогива* те са повече, защото са създадени по-късно и диалектът, който е в основата на създаващия се книжовен език, е бил изложен по-продължително на чуждоезиково влияние (Дьомина 1968: 205). О. Младенова, Б. Велчева се противопоставят на този възглед и утвърждават тезата, че словата тип *тогива* са първите новобългарски произведения, а по-голямото количество турцизми в тях се дължи на различната творческа стратегия на техните автори (Младенова, Велчева 2013: 39).

Въз основа на направените лингвистични наблюдения върху материала от четирите Одески дамаскини засега бих се съгласила с това мнение и бих приела като диференциален признак именно тази особеност – творческото начало и личността на самия дамаскинар, нещо, на което засега не е отделено достатъчно внимание. С други думи, в ръкописите присъстват езикови единици и елементи, които в голяма степен отразяват говорните особености на определен център, област, диалект. Заедно с това върху езика на паметниците има своя принос самият автор, неговият опит, образование, до известна степен дори неговият мироглед.

Според направените наблюдения решаващ фактор не е само принадлежността на текстовете към определен център или диалект, колкото тематиката на описваните в тях събития, а в някои случаи и личността на самият преписвач или дамаскинар. Като пример за това бих дала личността на Йосиф Брадати, който е създател на преписания по-късно от Никифор Рилски ръкопис № 38–64 (първа част). Йосиф Брадати е писател и преводач, съставител на сборници, владее добре гръцки език. Йеромонах Никифор също знаел добре гръцки, поради което е бил наречен *„Никифор грък“*, прозвище, употребявано от самия него. В приписка в ръкопис № 2/4 НМРМ откривам … **написа сѧ сиѫ книжица… рꙋкою Никифора монаха грька.** Той е бил добър познавач на гръцката култура и елинофил, което е показателно за някои тенденции на нашата ранновъзрожденска интелигенция (Бележки 2004: 272).

Именно на тези дамаскинари, които свободно и с емоционална изразителност превеждат проповеди от гръцки на български, използвайки разговорния народен език, се дължи, по мое мнение, използването на незначителен брой турски заемки. В текстовете на Йосиф Брадати и Никифор Рилски (Одеския ръкопис № 38–64, първа част) откривам само няколко турски заемки, и то срещани само веднъж: *гердан, тутунджии, ходжа, татари, пазар,* което е незначително малко количество спрямо турцизмите, открити в другите три Одески дамаскина.

Created by Universal Document Converter

Друго, което прави впечатление, е, че Йосиф Брадати и Никифор Рилски в редица случаи използват разбираеми за аудиторията гърцизми или старобългарски лексеми вместо турцизми, например, вместо *душманин* често използват гърцизмите **дıавол, демон,** също усвоения през гръцки хебраизъм **сатана;** понякога общославянската, позната добре от старобългарски език, лексема **бес;** използват гръцката дума **корав,** турската лексема *гемия* не е открита в текстовете. Еднократно в текста се използва латинската заемка **була** '*папски декрет или послание, издаден във връзка с определен църковен въпрос*' (РБЕ). При това в текстовете на Одеския сборник № 38–64 не намират място турцизмите *тестирь и фермань* в значение '*документ от висша инстанция*'.

Безспорно пълното описание и систематизиране на целия лингвистичен материал на Одеските дамаскини все още предстои. Едва след това ще могат да се направят аргументирани изводи, да се потвърдят или отхвърлят предложените тези. На този етап смятам, че факторът авторство на ръкопис има място, в случай когато е възможно то да бъде сигурно доказано, както в случая с Одеския сборник. Затова бъдещите лексикални проучвания на Одеските дамаскини наред с редица други лексикални особености на паметниците, задължително трябва да вземат предвид този фактор.

Обобщавайки данните за заемките от османски турски език в текстовете на Одеските сборници, трябва да подчертая, че присъствието на турцизми в четирите ръкописа не е равномерно разпределено, като една от причините за това може да е личният избор на съставителя на сборника.

Разбира се, има слова, в които преобладават някои турцизми, типични за говоримия български език от онази епоха. Факт е също, че в много от текстовете се среща турска заемка и съответната българска дума, и то без превес на едната от тях. Така в *Словото на Дамаскин Студит за Второто пришествие*, си съжителстват **кадия, съдия, судия, съдник.** В *Словото святого апостола Павла,* което се среща в 3 от разглежданите тук 4 дамаскински ръкописа, са налице утвърдени в традиционния език думи като **вражда, ненавист, враг,** както и турските заемки с корен *душман- и караз.*

Давайки обща оценка за присъствието и ролята на турцизмите в езика на Одеските дамаскини, написани на новобългарски език, констатираме, че турцизмите са най-многочислени от всички заемки, открити в текстовете. Въпреки това, като цяло в сборниците турските заемки не са голямо количество. В някои слова и ръкописи те са повече. По-горе представихме всички открити в текстовете български съответствия на

Created by Universal Document Converter

турските заемки. Много от тях целенасочено са извлечени от едни и същи слова в изследваните ръкописи, например *Словото за Второто пришествие* (№ 36–62 и № 39–65) *Павлово видение* (№ 36–62, № 37–63 и № 39–65), *Слово о покаянии душевном* (№ 37–63 и № 39–65).

Във връзка с това се присъединявам към мнението на В. Мичева, че поради тематиката на описваните събития в някои от текстовете има повече турцизми. Например при епизоди с исторически характер, в които става дума за представители на държавната и военната власт. Също така в посочените горе Слова успоредно с турските лексеми съзнателно се използват и домашните им синоними, за да може текстът да звучи по-убедително за читателите и слушателите му, защото основната цел на създателите на новобългарските дамаскини е да пишат на разбираем език, за да приобщят хората към християнските ценности (Мичева 2017: 96).

Обща оценка за присъствието на лексикални заемки от османо-турския език в текстовете на Одеските дамаскини: в процеса на работа беше представен нов езиков материал, който цели да обогати с нови данни проучванията досега. Семантичната класифиция се допълни и с граматична. Направен е опит да се впишат особеностите в развитието на книжовния български език в контекста на обществено-политическите промени по българските земи след завземането на България от Османската империя. Представена е класификацията на лексикалните заемки от османо-турския език от 4-те ръкописа, групирани в различни категории, които бяха разгледани и оценени и едновременно, и поотделно, и в съпоставителен план. В текстовете на Одеските дамаскини са засвидетелствани 79 турски лексикални заемки.

Изводи: направените наблюдения и резултатите от анализа позволяват да направим някои конкретни заключения, които представляват интерес за изследването:

➢ Анализът на езиковия материал потвърждава факта, че турските заемки навлизат в новобългарските дамаскини постепенно и относително късно, като впоследствие броят им нараства многократно (Цибранска-Костова, Абаджиева 2016: 26). Общият анализ показва, че в Одеския дамаскин № 36–62, ръкопис от XVII в., обемът и честотата на турцизмите е много по-малък, отколкото в другите сборници. Най-голям брой турски заемки откривам в Одеския дамаскин № 39–65, най-късният от четирите Одески дамаскина (втората половина на XVIII в.).

➢ Одеските дамаскини, написани на новобългарски език, са създадени в различни книжовни средища: западнобългарско, източнобългарско, централно-балканско. Наред с

Created by Universal Document Converter

териториално ограничени (диалектни) черти, ръкописите включват определен брой турски заемки. В количествено отношение обаче навлизането на турцизмите не е в пряка връзка с мястото на създаването на ръкописите, което далеч не е винаги решаващ фактор.

➢ Проникването и функционирането на турските заемки в текстовете на Одеските дамаскини отразяват широкия спектър от обществени и социални процеси, протичащи в Средновековна България. Систематизирането на турцизмите в определени тематични групи показва, че лексикалните заемки от османски турски език са свързани основно с *Управлението, съдийство, административната и военна власт.* Друга голяма група са турските заемки от групите *Занаяти, търговия, финансови взаимоотношения* и *Градежи и градежни части.* В същото време трябва да се подчертае, че турцизмите в текстовете на Одеските дамаскини не заместват напълно българските лексеми.

➢ Освен това важно е да се отбележи, че в текстовете на сборниците откриваме определен брой турцизми, които липсват в РКЕНО – *арслан, сандък, торба, пара, акче, рушет, махала, гердан, софра, гюрутлия, комшия / комшийско*. Наблюдаваме по-голямо количествено присъствие на турски заемки (спрямо РКЕНО) в два от Одеските дамаскини – № 37–63 и № 39–65, които са ръкописи от XVIII в. Тези наблюдения позволяват да направим извод, че през XVIII в. все повече лексеми от турски произход навлизат от народния език в текстовете за книжовна употреба.

➢ Дамаскинарите прибягват до турцизми основно тогава, когато турската дума е била обичайна за народния език, като в ред случаи тя се използва редом с по-слабо познато домашно книжовно съответствие. Езиковият материал на Одеските дамаскини нагледно доказва, че почти няма турцизми, за които да няма подходяща българска дума, с която да бъдат заменени в някои от текстовете. Синонимно използване на чуждата и българската лексема прави посланията на книжовниците по-ясни и разбираеми. Например откриваме следните двойки думи: *комсулук* > **гърдост**; *раслан* > **лъв**; *кадия* > **съдия/сѹдия**, други.

➢ Решаващ критерий за употребата на определена лексема не е нейният произход, а нейната разбираемост. Авторите на новобългарските дамаскини се стремят да създадат достъпни текстове, които да достигнат до максимален брой хора, за да ги поучат и приобщават към християнските ценности. Ако това може да се случи, като се използват турски думи, те не се колебаят да ги употребяват в книжнината, така **съсед** става *комшия*; вместо **смола** се използва *катран*, **дукатите** се преобразуват *в акчета,*

Created by Universal Document Converter

аспри, грошь, жълтици. Турцизмите присъстват в поучително-религиозната лексика на дамаскинине с цел да направят съчиненията по-разбираеми и достъпни.

Същевременно искам да подчертая, че изследването на езиковия материал на Одеските дамаскини показва, че в периода XVII–XVIII в. в. турските заемки са част от книжовния език на народна основа. Въпреки че се възприемат в някои случаи като заемки, те успяват да се адаптират и да се присъединят към домашния български речник, защото чрез тях се изграждат ясни послания и съобщения.

ГРЪЦКО ЛЕКСИКАЛНО ВЛИЯНИЕ [1]

Езиковите връзки между българи и гърци датират от времето на заселването на българската група на южнославянските народи на територията на Византийската империя. Съседството с гърците създало естествени условия за стопанско и културно взаимодействие на двата народа. В резултат на многовековните интензивни контакти в българския език навлизат много гръцки думи, които са отразени в писмените източници. Гръцкото езиково влияние в лексикалната сфера се осъществява чрез пряко въздействие на говоримия гръцки език и по книжовен път. Книжовната гръцка лексика навлиза след появата на българската писменост и книжнина.

Особено активно е влиянието на гръцкия език след приемане на християнството, когато гръцкото духовенство заедно с богослужението пренася и разпространява в България необходимите за богослужението гръцки книги. Сред добре проучените гръцки заемки в българския език (Милев 1955; Филипова-Байрова 1969; Андрейчин 1966 и др.) определено се обособява лексиката, проникнала в български език по книжовен път, която е тематично свързана с богослужението и религиозния живот.

Според едно изследване на Макс Фасмер (Фасмер 1908) гръцките думи в старобългарския книжовен език са около 650, като половината от тях имат чисто книжовен характер, а останалите (около 350) са народни думи. Към този брой се прибавят и около 850 калки от гръцки (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 334). Ето няколко примера за присъствието на лексеми от две основни групи гръцки думи в старобългарски език, открити в Одеските дамаскини:

[1] Всичките гръцки лексеми са маркирани в *курсив,* всичките цитати и примери от текстовете на Одеските дамаскини (освен ако не е посочено друго), са маркирани с шрифт CyrillicaBulgarian10U.

Created by Universal Document Converter

а) книжовна лексика: *ангел, епископ, патриарх, евангелие, икона, игумен, апокалипсис, псалтир, хартия* и др.

б) народна лексика: в българския език навлизат редица народни разговорни гръцки думи, някои от тях се употребяват и днес. В Одеските дамаскините откриваме *хоро́, хо́ра, друмъ, липса* и др.

След завладяването на Балканския полуостров от османските турци в края на XIV в. българите и гърците попадат в едно формирование и двата народа почти пет века имат активен търговски и културен обмен. Освен това в районите, населени с българско християнско население, силни позиции има Гръцката патриаршия, както и свързаните с нея проводници на гърцизма – търговци и занаятчии гърци и българи гъркомани, покровителствани от религиозната институция. Това особено важи за южните краища на българското езиково землище (Източна Тракия, Беломорието, Родопите), където силното гръцко езиково влияние продължава на места дори чак до Балканската война (1912–1913 г.) (Митринов 2020: 132). Този кратък преглед на историческите събития, при които се е осъществявало въздействието на гръцкия върху българския език, е достатъчен, за да се мотивира разнообразното гръцко лексикално влияние.

Гръцките лексикални заемки в Одеските сборници са значително по-малко от турските. За разлика обаче от турските заемки, които изцяло идват от живия народен речник, при тях се открояват 2 основни групи. Религиозно-поучителният характер на дамаскинската книжнина предоставя значителното присъствие на книжовна по произход заета гръцка лексика, свързана с християнската религия и църковната йерархия. Тази книжовна по произход лексика навлиза в нашия език в най-ранния старобългарски период, а традиционният книжовен език я пренася през вековете и тя достига до българските дамаскинари. Към тази група се отнасят част от личните имена, навлезли в практиката на българите с приемане на християнската религия: *Христосъ, свети Димитър, свети Николай, свети Петър.*

Под гръцко влияние в старобългарски език се развива моделът за образуване на композити (благообразен, великомъдър, добродушен и др). Особено подобни калки откриваме в сборник № 38–64, който е превод на Йосиф Брадати и препис на Никифор Рилски: благовестен, благодатен, благообразен, високоумен, високосърдечен, добродетел, доброработна, добродителен, целомудрен, человеколюбие, милосерден, законопреступна, доброизволителен, празнолюбци, христолюбци, иконоборец и др.

Created by Universal Document Converter

Въпреки ясно формулираната концепция за достъпност и разбираемост на проповедта, книжовникът не се отказва от употребата на тези със сигурност маркирани като принадлежащи към по-висок книжовен стил съществителни и прилагателни. Това се дължи според мен изключително на личността на автора на сборника иеромона́хъ Йосиф Брадати. Образован и просветен деец за времето си, който, както знаем, говори гръцки и свободно превежда сборници от гръцки на български. Книжовната практика на Йосиф Брадати в значителна степен е повлияна от гръцките образци, от които превежда.

Успоредно с това в Одеските дамаскини откривам и немалък слой заемки, проникнали в говоримия български език от говоримия гръцки език. Като пример могат да си посочат прилагателните *евтинь, палавь, тромавь;* както и глаголите*: харесвам,* частично побългарения с български префикс глагол *довтасвам*; заповедната форма *ела!/елате и др.*

Интересен е глаголът **харизвам** χαρίζω *'дарявам, подарявам'*. В Одеския дамаскин № 36-62 в *Слово за второ пришествие* откриваме: **амы да сторимь добро и да сторим милостиня да харижеме ѡт що имаме ѡт малка малко ѡт мнѡго мнѡго…** Лексемата и днес се среща в разговорния език под формата харизвам, харижа '*даря, подарям'* (РБЕ); харизма '*дар, подарък, сватбен дар*' в Северна България, Русенско, Добруджа.

Този гърцизъм е натоварен с дълбока религиозна значимост, тъй като се развива въз основа на една от основните ценности на вярващия – проявята на милосърдие, което е път към постигане на Царството Божие. В старобългарската писмена традиция χαρίζω **дарьствовати, съподобити**; χαρίζομαι **дарити, даровати, дарьствовати, дати** (СтбР)[1]. Българската съвременна лексема *благодаря* е калка от гръцкото εὐχαριστέω – εὐ 'благо, добро, приятно' + χαρίζω (бг. харизвам) 'дарявам, правя подарък'

хо́ра – от гръцката дума χώρα '*страна, земя, държава*', която има връзка с глагола χωράω '*завладявам пространство*'. Лексемата е зафиксирана в Дубровнишката грамота на българския цар Йоан Асен II от 1230 г.: „**Дава цѣсарство ми ѡризмѡ си хѡрѣ джбрѡвнишстѣки любѡвным и всевѣрнымъ гѡстемъ цѣсарство ми..**“ Към този пример може да се добави и един пример от апокрифен текст Тълкование Данилово: **вьцр̃ить се вь Каперьнаоумѣ горе тебѣ хора рекьше земле** [2]. И в двата приведени примера думата **хо́ра** е

[1] https://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search/
[2] https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_6

Created by Universal Document Converter

употребена със значение '*страна, държава'*. На българска почва заемката изживява семантично развитие и по пътя на метонимията започва да означава '*човеци, люде*'. В български език заемката измества праславянската по произход лю́дие (*ljudьe). Въпреки това и до днес люде се употребява в българския език, като най-често се среща в диалектите, в поезията и прозата, в речи на по-висок стил (РБЕ).

Диференцирането на думите с гръцки произход в тематични полета показва, че гръцките заемки в българския език са от две големи сфери – религия и социален живот. Очаквано най-многобройни са примерите в раздела религиозна и богослужебна лексика и терминология, свързана с християнството и обслужването на култа, което е типично за цялата средновековна книжнина (Тотоманова 2015: 5). В славистичната медиевистика нейното проучване още от основополагащия труд на Фр. Миклошич (Миклошич 1876) очертава богатство от лексико-семантични групи.

<u>В Одеските дамаскини се очертават следните групи:</u>

Имена на християнски светци: свети Димитъръ , свети Николай, свети Петръ. През гръцки от еврейски в българска книжнина са проникнали пророкъ Илия, свети Лазаръ, апостлъ Павел. Позиционирахме в тази група и лексемите *християнинъ/ християнка* χριστιανός 'последователи на Христос, на християнската религия'. Самият корен на думата идва от Χριστός (Христос) '*помазан*'. Помазването с елей е символичното признаване от Светия Дух. Заемката от старобългарската епоха морфологически и словообразувателно е адаптирана посредством наставка *-инъ,* подчертаваща значението за лице. Лексемата е жива и днес в книжовния ни речник.

Съществителни нарицателни за означение на основните понятия от религиозно-църковната парадигма на християнството и религиозната представа за устройството на света (някои от думите са хебраизми или стари арамейски думи)**:** *ангелъ*, *апостолъ*, *архангелъ*, *идолъ*, *серафимъ, хероувимъ* и др.

магиа според религиозно-мистичните вярвания е съвкупност от образи, действия и заклинания (РБЕ). Свързана с религиозните представи, лексемата навлиза в народния език още в далечното минало, запазва се и в книжовния речник, развивайки и нови преносни значения. В дамаскините е употребена в словосъчетание със значение на

Created by Universal Document Converter

магическа практика: **да се прави магия, да се лее олово, да се бае на вода; гледа на звезди** с лечебен и превантивен ефект срещу зли сили, болести и страхове.

магьосница / магьосникь деривати на гръцкото μαγεία, образувани с домашни формообразуващи суфикси 1. тези, които правят заклинания или лекуват с магии; 2. тези, които са способни да привличат и очароват другите със своите качества и способност. Лексемата е с голяма честота на употреба, откривам я в четирите дамаскина, във всички контексти е с негативна окраска. Магьоническите практики се осъждат както от църквата, така и в народните вярвания.

диꙗволь ‘свръхестествено същество, въплъщение на злото начало, зъл дух’ (РБЕ). В християнската демонология дяволът има различни имена и проявления. Освен лексемата **диꙗволь**, в Женския сборник (№ 38–64) откриваме **бес/бесовски песни** (л. 289б) както и **сатана/сатанински**—в юдаизма и християнството ‘главен противник на Бога, враг на човешкия род’ (СтбР). Усвоеният през гръцки хебраизъм сатана, сотона, Σατανᾶς е с универсална употреба както във високия книжовен регистър, така и на диалектно равнище (Цибранска-Костова, Абаджиева 2016: 14). В диалектите се откриват *сотоним* ‘омайвам, омагьосвам’ в Трънско, но и *сатаносам* ‘измамя, заблудя’ в Кюстендилско (ДА).

Лексемата *демонь* заедно с производните ѝ е с количествен превес в дамаскините. В християнската религия е ‘зъл дух, дявол’ (РБЕ), липсва в Речника на Н. Геров за разлика от думата *дявол* ‘нечист дух, бес, враг, сотона’ (Геров 1: 395). Лексемите са свързани с религиозния мироглед и навлизат в книжовните паметници още през старобългарската епоха.

миризма ‘благоухание, изпарение с приятно усещане’. Заемката се настанява в семантичното поле на старобългарското **воня**, означаващо *аромат* и зафиксирано в класическите старобългарски паметници единствено като ‘приятен аромат, благовоние’. Гръцката заемка е неутрална по отношение на това дали става дума за приятно или неприятно усещане. Остатък от старото значение на **воня** остават композитите в които –вониe/-вонен участва като втора съставна част, като например благовоние/благовонен. На българска почва с наставка *-лив* миризма образува производното прилагателно **миризлив** – в дамаскина № 37–63 откриваме **ароматы добромиризливы**, което се появява като синоним на **аромати добровонни**.

Created by Universal Document Converter

Имена, свързани с църковната йерархия: нарицателни имена за лица, които обозначават длъжности и степени в църковната йерархия или общи названия. Това е най-богата на репрезентати група: *попь* – езиковата единица в Одеските дамаскините е с най-висока честота, доколкото в ръцете на свещеника е грижата за паството в малките религиозни общности. Използва се и днес като църковен термин. Откриваме също лексемите *игумень*, *иерей*, *монáхъ*, *калугерь* и производното от него прилагателно *калугерски.*

В ексцерпирания лексикален материал срещаме и някои санове на лица от висшия клир: *архиепископь, епископь, патриархь* ‘духовно лице, глава на църквата’; *преигумень (проигумень)* ‘монашеска длъжност, заместник на игумен’; *наместникь* ‘духовник, назначен от митрополит или архиерей, който управлява една от частите на епархията’; *иподякон* ‘четец, певец и свещоносец в църквата’.

Тук включихме също някои административно-териториални единици: *епархия* ‘църковна област, управлявана от един владика (митрополит или епископ)’; *монастирь / манастирь* ‘монашеска обител’; *енориа (нурия)* ‘селище или част от селище, която се обслужва от един свещеник’*:* **духовници да дават дума богу за нурията** (Одеския дамаскин №39–65, л. 165).

Названия на материални предмети, атрибути за църковното служение:

ѡктоихь; ѱалтырь; ѱалмите; ми́ро ‘ароматно масло, използва се в християнските обреди’. Специално приготвена при сложен богослужебен ред и осветена благовонна смес от елей (зехтин), гроздово вино и ароматни билки, използва се в тайнството миропомазване, което е едно от седемте тайнства на православната Църква. Освен строг църковен термин лексемата **миро́** се е пресемантизирала в народните диалекти в различни употреби (освен ‘*благовоние, аромат*’, назовава ‘*парче платно, бял плат в религиозните обичаи, свързани с раждането на дете*’ (гр. Болград, Суворово–Бесарабия), както и други от същата мотивираща основа (БЕР 4: 117). В съвременния гръцки език, думата μύρον се използва и като общ термин за парфюм.

дамаскинь – на българска почва името на съставителя на сборника „Съкровище“, Дамаскин Студит, Δαμασκηνός Στουδίτης, дава названието на уникалния по рода си тривековен жанр на средновековна българска книжнина – дамаскините. Това е направено от новобългарските книжовници, които съставят многобройните дамаскински ръкописи. От разглежданите тук писмени паметници лексемата е открита

Created by Universal Document Converter

само няколко пъти в приписката от Одеския дамаскин № 39 (65): да са знаи како се потруди за сїю книгу гл҃еми дамаскинъ попъ Иванъ сину Петрофъ та гу исписа та гу постави на ст҃ого врьховнаго Петра и Павла за дш҃евно спс҃ние ...

Имена на лица по светски професионален признак и тяхната дейност: В тази група могат да се причислят следните лексеми: *даскаль* – лексемата е позната на дамаскинарите и се използва активно в народния език. Неин славянски по произход еквивалент е **учител.** В съвременния български книжовен език гръцката заемка е със стилистически снижено значение; *философь* – думата е проникнала по книжовен път още в старобългарската епоха и като елемент от международната културна лексика е налице в съвременния книжовен език.

Названия на други понятия, свързани с ежедневието, бита и битието:

трапеза – освен турската по произход заемка ***софра*** в Одеските дамаскини откриваме и гръцката *трапеза.* Тази дума има конкретно битово предназначение и се използва в две значения: 1. *маса с ястия, наредена за ядене;* 2. *угощение.* В старобългарските класически произведения *трапеза* има поне още три терминологични богословски значения и е проникнала в тях чрез преводите на богослужебната литература (СтбР 2009: 956 – 957). А в дамаскинската книжнина думата е засвидетелствана само със значенията от говоримия език. Чрез езиковата практика на възрожденските книжовници се утвърждава в книжовния речник и с двете си значения.

Показателни за силното гръцко лексикално влияние са случаите, при които гръцки думи напълно са изместили стари славянски думи, засвидетелствани с нормални употреби в най-ранната българска книжнина. Като пример за това Д. Иванова-Мирчева дава числителното име **тысѫшти / тысѧшти,** което е било напълно изместено от гръцкото по произход *хилиѩда* (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 336). Най-ранният пример, в който е употребена думата **хилиѩда** е от XIV в. Диалектите нямат наследник на **тысѫща,** замяната е пълна. Заслужава да се отбележи, че в Одеските дамаскини преписвачите си служат с новобългарското числително от гръцки произход **хиляда** вместо по-старото **тысѫща.** В Одеския дамаскин № 38–64 откривам **хиляди жльтицы** и др.

Откривам редица други названия на парични единици, които са заемки от гръцки език или заети с гръцко посредничество: *аспра* ‘вид дребна средновековна сребърна или медна монета’ (РБЕ). Гръцката лексема *аспра* очевидно е възприета от българското

Created by Universal Document Converter

население, защото многократно се среща в трите дамаскина: зарадѝ аспри (3) продавать (№ 37–63 л. 78а); безъ каматъ аспры даваху милостинѧ (№ 38–64, 6б); мнозина ми даваха аспри (№ 39–65). По време на османското владичество заедно с лексемата *аспра* се използва и турската заемка ***акче,*** но в дамаскините тя е със значително по-малка честота. А в текстовете на най-ранния от четирите дамаскина, № 36–62 (от края на XVII в.), откриваме само венецианска златна монета дукато / дукати. В български език тази италианска заемка прониква чрез посредничеството на гръцкия език – δουκάτο.

талантъ (лат.: *talentum*, ст. гръц.: τάλαντον '*мяра, баланс*') 1. парична единица в древността, определено количество злато или сребро, от 23 до 46 кг у различните народи; старобългарското таланьть се среща в Зографското, Мариинското, Остромировото евангелие. Лексемата ни препраща към Новия Завет – Притчата за трима слуги, чийто господар им подарява монетата, наречена *талант.* 2. Голяма дарба, способност на човека да извършва нещо, умение. Това преносно значение се е развило във френски, откъдето после се заема в европейските езици (БЕР 7: 777). В РКЕНО има два омонима талант – парична единица и способност, дарба (РКЕНО 2012: 996).

От цитираните долу примери от Одеските дамаскини се вижда, че също става дума за омоними талантъ: в сборника откриваме: ...щото му даде богъ таланътъ (парична единица) да трьгува, а той го скри у земята и не придоби нищо със него. В друго слово от същия сборник, в *Слово поучение къ цр҃емь и воеводамь* откриваме: ...детѹ му даль бг҃ъ талантъ сермиа .. (№ 39–65, л. 136а). По-нататък продължава дето ще го изпитува богъ на страшно съдовище, что таланать ето да се грижите за д҃шите ваши. Тук гърцизмът *талантъ* е в значението '*дарба, способност*'.

В дамаскините откривам няколко етнонима: *елини* Ἕλληνες; *евреинъ* ἑβραῖος '*представител на семитски народ*', както и лексемата *ва́рвари* (стгрц. βάρβαρος) – пренебрежително название, което древните гърци и римляни давали на всеки чужденец (РБЕ). Това са хора, които за древните гърци, а след това и за римляните са били непознати, говорели език, който те не разбирали. Думата произлиза от подигравателно звукоподражание (*бар-бар*). Преходът от „б“ към „в“ е вследствие на произношението на буквата бета (вита) в гръцкия. В редица европейски езици лексемата е заимствано през лат. *barbarus*. Лексемата се е запазила в българските диалекти като '*дебел, груб, недодялан човек*' (Геров 1: 106; РБЯ).

Created by Universal Document Converter

Сред гръцката по произход лексика, която откривам в изследваните 4 ръкописа, присъстват и не голям брой глаголи, например: **афоресамь** '*отлъча от Църквата, прокълна*'. Липсва в речника на И. И. Срезневски и Фр. Миклошич. Днес глаголът е в пасивната лексика като специализиран религиозен термин. В Одеския дамаскин № 39 (65), долу в полето на л.131б–136а откривам приписката на дамаскинаря: **и кои дръзни да ѧ утьдѣли утъ ст҃го Петра и Павла да ѧ продаве или да ѧ скрий да бъди проклетъ и афуресан' уть тїи б҃гоносни о҃ци.**

В Одеските дамаскини откривам добре познатия и днес в разговорния език глагол: **дофтаса** '*пристигна набързо, неочакван*'. Глаголът е проникнал по устен път, неговото моделиране е протекло на българска почва, като гръцката глаголна основа е дооформена с представка до-. Представен е в речника на Геров (Геров 1: 358), но не се налага в книжовния речник, днес се използва изключително в разговорния език.

Познат от живата народна реч, влиза в книжовния речник и съюзът **о҃ти** отí '*защо, защото*'. Д. Иванова-Мирчева посочва, че в езика на старобългарските и среднобългарските писмени паметници не са били допускани някои общоупотребявани гръцки думи, които са влезли рано в говоримия български език и също толкова рано са получили ярко народен характер. Като пример авторката посочва съюза отí, който може да се срещне като рядко изключение в основния текст на средновековни български паметници (засвидетелстван е в старобългарските кирилски откъслици от XI в.) и само в няколко приписки. Най-ранната известна приписка, в която се среща съюзът **о҃ти**, е от гръцки ръкопис от XI–XII в.: **о҃ти хариза ми аще з лактъ платна бѫбакерина** (Иванова-Мирчева 1999: 334). В текстовете на дамаскините съюзът **о҃ти**, който очевидно идва от народната реч, се използва многократно, като понякога с него се поясняват български лексеми, така в сборника № 39-65 откриваме: **е҃че—о҃ти; като сте—о҃ти; зашото—ати; защо—о҃ти.**

Изводи: в обобщение на изнесения лексикален материал с гръцки произход в езика на Одеските дамаскини може да направим следните по-важни извода:

➢ Думите с гръцки произход са количествено по-малка група в сравнение с турската лексика. Докато турските думи обаче са изцяло свързани с живата говорна практика на времето, една не малка част от гръцките заемки проникват по книжовен път. Преобладаващо те назовават понятия из областта на религиозната и духовна сфера.

Created by Universal Document Converter

➢ Сред гръцките заемки едни водят началото си от старобългарската епоха, като и днес са съставна част на книжовната лексика, например *демон, дявол, магия, философ;* други от тях са също така стари заемки, свързани с християнската културна терминология, например *апостол, епархия, килия, манастир, патриарх, поп.*

➢ По-нататъшната съдба на гръцките заемки, навлезли в дамаскините от говоримия език, е различна: една група от тях днес са пълноценни книжовни единици, например *липсвам, панаир,* втора група са ограничени по употреба в разговорната реч, например *даскал, дофтасам* и други.

ЛЕКСИКАЛНИ ЗАЕМКИ ОТ ДРУГИ ЕЗИЦИ

Чрез гръцкия език в българския са влезли думи от други езици. Заемките от други неславянски езици в Одеските дамаскини има дотолкова, доколкото те са били в народния речник в резултат на историческите условия. Като изключим някои думи, заети направо от латиноезичното население на Балканския полуостров при заселването на българските славяни, чрез гръцки в българския език са влезли немалко латински думи. Те са най-значителната група сред тази лексика.

ЛАТИНСКИ ЗАЕМКИ. Влиянието на латинския език върху българския е предимно по книжовен път и е обусловено от изградената в европейските езици интернационална културна лексика (Радева 2017: 280). В четирите Одески дамаскина откриваме заемката *майстор* (от лат. magister ’учител’ през гръц. Μάιςτορας) (РБЕ)[1]. Преминала през гръцки в народния език, тази лексема е обичайна в тогавашната реч, откъдето идва и в езика на дамаскинарите, а по-късно се утвърждава и в книжовния речник. При някои латински заемки е трудно да се определи езикът посредник, тъй като се срещат и в другите балкански езици, но голяма част от тях са преминали в български чрез гръцки език (Радева 2017: 281).

Представлява интерес думата *дукато/дукати* (итал. ducato от лат. ducatus ‘херцогство’) ‘златна или сребърна монета’. Започва да се сече във Венеция след 1284 г. и е била широко използвана за търговски разплащания из цяла Европа до началото на XIX в. Откриваме я само в дамаскин № 36–62 от XVII в.: .. **тиа дето съдеть криво за дукати.** В по-късните дамаскини откриваме лексемите заемки

[1] РБЕ: Речник на българския език. София, БАН, 1971- http://ibl.bas.bg/rbe/

Created by Universal Document Converter

грош, аспра, както и домашната лексема **жълти́ци**. Днес думата *дукато* се среща в българските диалекти със значение '*жълтица*' – Смолянско, '*дребна монета, дукатца*' – Котел (БЕР 1: 444).

ХЕБРАИЗМИ. Още в старобългарската книжнина през гръцки в български език са проникнали известен брой старосемитски думи (хебраизми). Навлизането им става чрез посредничество на гръцки език и е свързано главно с религиозния живот. В Одеските дамаскини откриваме: **сꙋббота** 'шестият ден в седмицата'. Освен това в БЕР откриваме други обяснения и примери като: *велика събота* (Банат); *душна събота* 'задушница' (Болград), *дълга събота* 'събота преди Великден' (Кюстендилско, Софийско), *занесена събота* 'заблуден, занесен човек' (Софийско) и др. (БЕР 7: 643); **Пасха** '*Великден*'; **пасхалия** '*таблица, метод за изчисляване на датата на Великден*'. Само лексемата *събота* днес имат място в книжовния речник, думите **Пасха и пасхалия** са с много рядка употреба и се използват като богослужебни термини. В съвременния български език за назоваване на най-големия християнски празник се използва думата **Великден** (Възкресение Христово). Чрез посредничеството на гръцкия език са заети и лични имена, свързани с религиозния календар и Библията (Радева 2017: 284), в Одеските дамаскини откриваме *Иван, Марко, Лазар, Мария, Серафим.*

серафимъ и херꙋвимъ '*най-високите ангелски чинове в религиозните представи в юдаизма и християнството*'. В два от Одеските дамаскина книжовниците правят доста успешни опити да изобразят херувим и серафим.

амѝн '*истина, така да бъде*' – последната дума на молитвите, една от най-разпространените акламации, думата е интернационална, има книжен характер, възприема се с християнската богослужебна терминология от гръцки, в който пък е хебраизъм.

алилꙋя – славословие в църковни песнопения със значение '*хвалете Бога*' (РБЕ). Влиза в християнското богослужение без превод, подобно на думата **амин.** В български език не идва от иврит, а е възприета чрез гръцкото езиково посредничество, преминава сравнително рано чрез старобългарските преводи на сакралните текстове. В дамаскините лексемата е зафиксирана 3 пъти: **алилꙋиа алилꙋиа алилꙋиа слава тебе бе҃ трижѧ̀и** (Одеския дамаскин № 37–63).

Created by Universal Document Converter

4. 2. ПРИПИСКИ И БЕЛЕЖКИ В ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Характерна особеност на българските ръкописи от периода X – XVIII в., а след петнадесетото столетие и на разпространените и използвани в нашите земи печатни книги са често срещаните в тях извънтекстови записи, познати обикновено под названието приписки (Райков 1992: 38). Практиката да се добавят към ръкописните и печатните книги подобни бележки продължава и през XIX в., т. е. тя остава жива дори и през късната възрожденска епоха.

Въпреки че композиционният канон задължава книжовника да пише по строги стилови образци, в ръкописните книги често откриваме бележки, които са извън основния текст на книгата. За разлика от езика в основното съдържание на ръкописите, които най-често копират стари образци, езикът на приписките в максимална степен се доближава до говоримия език. Особено силно това личи в дамаскините, в които оставените бележки от книжовниците са написани на говорим новобългарски език.

В българската историческа литературна и археографска теория и практика терминът *приписки* се установява към средата на миналия век. Този термин използва още един от първите научно подготвени български археографи Константин Петкович (Петкович 1865). Както сочи самата етимология и семантика на думата, приписката (от стб. глагол **пьсати, писати, приписати** = adscribere (Младенов 1941: 425) е допълнителен, добавъчен запис – бележка, която стои извън основния текст на книгата. У И. И. Срезневски е зарегистрирана в руски паметник от края на XIV в. формата **приписъкъ** със значение '*добавление, приписка, добавачная статья*' (Срезневски 1895: 1444). Тези записи, оставени от самия писач, скриптор, копист на книгата или от други нейни притежатели, читатели и ползватели, са носител на разностранна историческа информация, която често е дори по-значима от онази, която предлага съдържанието на самата книга (Gardthausen 1913: 424). Тази преценка в по-голяма степен е валидна за българските приписки, които поради безпримерното унищожение на нашето старо документално-архивно и книжовно-ръкописно наследство (Дуйчев 1950: 8, 19; Дуйчев 1986: 7–27; Куев 1986) са един от важните домашни исторически извори от епохата на Средновековието и Ранното възраждане.

Както знаем, до началото на XIX в. българската книга, включително и дамаскините, се създава и разпространява ръкописно. Отделни книги излизат от печат, но те са единични явления. Преписването на книги в българските земи през този период, дори след изобретяване на книгопечатането през средата на XV в., си остава

Created by Universal Document Converter

основен начин за възпроизвеждане и разпространение на текстове (Радославова 2020: 144). Паради характерната за старобългарския писател скромност, наложена от християнската идеология, преобладаващата част от творбите и преводите не съдържат името на техния създател, нито датата на тяхната поява. Именно затова са толкова ценни всичките приписки, открити в ръкописните текстове.

Проблематиката за приписките по българските ръкописи от X–XVIII в. като специфичен литературен жанр и тяхната палеографско-кодикологична типологична характеристика са предмет на множество публикации (Петканова, Буюклиев 1986; Райков 1992; Узунова 1997; Милтенова 2009: 741–743 и др.). В славянската археография има публикувани няколко основни корпуса от приписки, записи и надписи по ръкописни и печатни книги и църковна утвар, ексцерпирани от южнославянски (български) книжовни паметници (Яцимирский 1897–1917; Стојановиħ 1902–1926; Спространов 1906–1907; Гошев 1926–1937; Драголова, Бозукова 1996). Сътрудниците на НБКМ Б. Христова, Д. Караджова и Е. Узунова обнародваха корпус от бележки на българските книжовници от X–XVIII в., където е включен богат изворов материал от книго-хранилища в страната и в чужбина (Христова, Караджова, Узунова 2003–2004).

Приписките в българската ръкописна традиция са ценен извор за датирането, историята и битуването на конкретните писмени паметници, както и за българската езикова и културна история. Езикът на приписките не е чужд на народните говори, особено силно това личи в дамаскините, написани на новобългарски език.

Преди да се пристъпи към разглеждането на приписките в Одеските дамаскини, необходимо е да се спрем на тяхното основно деление по вид, като заедно с това внесем и нужната терминологична яснота, тъй като в историческата, литературната и археографската теория и практика наред с термина *приписка* като синонимни често се употребяват и термините *запис* и *бележка*. В РБЕ[1] приписката е '*прибавена по-късно бележка към текст в ръкописна или старопечатна книга*' (РБЕ). В БЕР приписката е '*странична прибавка към текста*' (БЕР 5: 728).

Приписките са поставени от най-различни лица (автори, преводачи, преписвачи, купувачи, църковни настоятели, притежатели на книги) и са разнообразни по съдържание. Повечето от тях са поставени в началото или в края на книгата като кратки предисловия или послесловия, има обаче и други, поставени в маргиналното поле на ръкописа или в самия текст. Съвсем логично главното деление на приписките по вид се

[1] РБЕ: Речник на българския език. София, БАН, 1971- http://ibl.bas.bg/rbe/

Created by Universal Document Converter

прави с оглед на техните създатели и времепоява, т. е. с оглед на това от кого и кога са направени съответните извънтекстови записи. Тъкмо на базата на този главен диференциращ признак приписките се делят на два основни вида:

1) първични приписки, или бележки на писача (скриптора) на ръкописа;

2) вторични приписки, т.е. такива, добавени от други лица (Райков 1992: 38).

Първата група включва бележките на писача на ръкописа (скриптора), оставени по време на неговото създаване или след завършването му. Използваният в някои от предишните публикации (Брага 2004: 240–245) термин *авторски приписки* (РБЛ 3: 139–140) въпреки неговата условност, в последвалите проучвания не може да се приеме като сполучлив, тъй като в българската средновековна и ранновъзрожденска традиция в твърде малък брой от случаите писачът на книгата е едновременно и неин автор (Райков 1992: 39). С оглед на една по-голяма терминологична прецизност в българската археография за означаване на първичните приписки бе въведен терминът *бележки на писача* (Кодов, Райков, Кожухаров 1985: 21) в смисъл на скриптора,тъй като латинското съответствие scriptor поради неговата полисемантичност, включваща значенията '*книжовник, преписвач, писател, автор, писар, секретар*' (Gaffiot 1934: 1407), по-добре, по-пълно и адекватно изразява същината на понятието, обхващайки всички срещащи се в книжовната практика случаи.

Пристъпвайки към характеристика на приписките от първата трупа, най-напред ще посоча, че бележките на писача също се разделят на две подгрупи – *основни и съпровождащи.* Основната бележка на писача, наречена още колофон (гръц. κολοφών) [1] '*връх, апогей, завършек*' (Христова, Караджова, Узунова 2003: 6), е текст с мемориален характер, който се поставя в края или в началото на ръкописа и по-рядко между текстовете в книгата. Основните приписки се отличават с по-официален характер и нормираност, тези бележки в ръкописа са важни документи за личността на писача (твореца, преводача, преписвача), за материалните и духовните условия. Основните съдържателни моменти в тези приписки са следните: създаване на книгата (името на писача, мястото и времето на изписване на книгата, по чия поръчка), привеждат се сведения за държавните владетели, духовници, настоятелите и т. н., за времето на нейното осъществяване (в мирни времена, по време на война), условия на книжовен труд (студ, пек, с малко храна, лоша хартия и пр.)

При съставянето на основните приписките действат композиционни правила за

[1] http://scripta-bulgarica.eu/bg/terms/prvichni-pripiski

Created by Universal Document Converter

цялостно изграждане на текста и той придобива устойчив формално-съдържателен и стилистически облик. Освен това често приписките се характеризират и с по-голяма устойчивост на формулите – *встъпителни:* **В името на Отца и Сина и светия Дух; Слава на Бога** и *заключителни:* **сега и навеки и във вечните векове, амин.** Всъщност тази заключителна формула е адаптирана към КЕНО, в старобългарски е **нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ аминь** (Супрасълския сборник).

Докъм края на XIV в. основните бележки на кописта се изписват със същия тип писмо, употребен в кодекса. Приблизително от XV в. нататък този тип приписки често се записват с друг вид писмо, по-дребен или свободен шрифт (полукурсив през XVII в., и дори с курсив в отделни късни паметници от XVIII в.), като целта е да се различават от основния текст.

Втората подгрупа от първичните приписки са т. нар. *съпровождащи бележки* – те обхващат записите, оставяни от писача на книгата в процеса на нейното създаване или след завършването ѝ. Имат разнообразен характер и се отличават с по-голяма свобода във формално, съдържателно и палеографско отношение в сравнение с основните бележки на писача. Съпровождащите бележки на книжовниците разкриват различни обстоятелства и събития, съпътствали изработването на ръкописа, или са пряко свързани с текста под формата на коментар (схолии) или лексикални пояснения (глоси). Мястото на съпровождащите бележки в ръкописите не е строго фиксирано: често те са изписвани в самите полета на листа (маргиналии), на свободни листове или в самия текст. Подобно на колофоните, те могат да се отличават графично от основния текст на ръкописа. В рамките на един ръкописен кодекс е възможно наличието на бележки на писача само от първата или само от втората подгрупа, както и смесеното присъствие на основни и съпровождащи записи на скриптора.

Другата група приписки са *вторичните приписки*, които включват добавените по-късно в ръкописа записи от други лица – притежатели, читатели, ползватели. В сравнение с приписките от първата група количествено тя може да е далеч по-многобройна.

В тази част на дисертационния труд ще разгледам приписките от четирите Одески дамаскина, написани на новобългарски език. Интерес представляват най-вече бележките на книжовниците и преписвачите. По-долу с оглед на по-голямата им литературна и историческа значимост ще се спра по-обстойно на характеристиката на *първичните приписки* в Одеските дамаскини, голяма част от които се публикува за първи път. В известен смисъл те са показател на общата тенденция към демократизация

Created by Universal Document Converter

на книжнината и ранновъзрожденските културно-трансформационни процеси.

Няколко думи за жанрово-стилистичните особености на приписките. Подобно на гръцките записи, значителен дял от българските приписки, и то главно основните бележки на писачите, са организирани в три композиционно-структурни части: 1) въвеждаща част (introductio); 2) изложение (expositio); 3) заключителна част (finalis). Приписките често започват с начинателен кръстен знак като символично призоваване на Бога (invocatio symbolica) (Бележки 2003: 8).

Въвеждащата част най-често е сведена до обръщение за помощ или до възхвала на Бога и светата Троица. Изложението, експозиционната част на приписките, макар че се отличава с по-голяма свобода, също следва определена схема. Обикновено в нея се съобщават името и санът на писача на книгата, съпроводени с постоянни епитети на скромност, смирение и самоунижение (грешния, недостойния и др.); посочва се мястото и времето на създаване на ръкописа; привеждат се сведения за държавните владетели и духовните йерарси (патриарх, митрополит, игумен). Заключителната (финалната) част на приписките също се придържа до някои установени схеми, стандартни формули и фрази. В нея книжовникът обикновено моли извинение и снизхождение от бъдещите читатели, и въздава благодарност на Бога.

Бележките, които са представени долу, са от Одеския дамаскин № 38–64, те в голяма степен са издържани в характерната за жанра композиция.

Одески дамаскин № 38–64 е конволют, съставен от три самостоятелни ръкописа: *Тълковно учително евангелие* за неделите от пасхалния цикъл, препис на Никифор Рилски; *Оглашение на Теодор Студит* за периода от пасхалния цикъл и *Женския сборник,* направени от анонимен копист, преписвал от „извода“ на Йосиф Брадати (Бележки 2004: 267).

По-долу са представени три основни приписки (колофони) от този ръкопис, които са публикувани (Мочулски 1890: 103; 106; 114; Мочулски 1903: 3; Ангелов 1963: 90; Бележки 2004: 80; Брага 2003а: 143; 145; Брага 2004: 242).

(1) **Сїю книжицꙋ, приведе Іѡсїфъ, ї҆еромонахъ рилскы, ѡбщи духовникъ, Брадати, и приведе ю, ѿ гръческы книгъ, на блъгарьскы просты ѥзикъ; ѿ неговь же изводъ прописахъ сїю азъ, недостоины монахъ, Никифоръ, оу ст҃ои ѡбителъ, Рилскы, въ лѣто ѿ адама, ҂ѕ҃с҃ѵе**

Created by Universal Document Converter

(7265); ѡт въплощенїе х҃ва ҂ѧѱн҃ (1757), м҃ца аѵгуста; преигумена[1], Серапиѡна, їеромонаха; и наместника Никита, їеромонаха; и четуще ѿц҃ы, и братїа, аще что ѡ_врещете и съгрѣшено исправите г҃да, ради, и на҃проститы, ꙗкѡ невежа҃ы, в'писанїе (л. 2б).

Благодарение на тази бележка от първите страници на ръкописа става ясно, че сборникът е дело на Йосиф Брадати, а преписът е направен в Рилския манастир през 1757 г. от Никифор Рилски. Това нарежда сборника в редицата немногобройни паметници, резултат от съвместната дейност на Йосиф Брадати и Никифор Рилски. Някои преписвачи на текстове на Йосиф Брадати са се придържали строго към оригинала и са преписвали включително и личните му бележки. Един от най-прецизните са преписите на Никифор Рилски, именно от тях получаваме ценни биографични данни, какъвто е случаят с Одеския дамаскин № 38 (64).

Преписването на книги е път към покаяние, като се самобичува, грешникът се самоотъждествява с дълбините на греховността. Антитезата е жанрово стилистично средство, с което се изплитат образни речеви похвати и повелителни себеобръщения: ... пропи́сахъ сїю азь, недосто́йны 'монахъ Ники́форъ, оу ст҃ои ѡби́телъ, рила́скы.... (л. 2б).

(2) Конецъ. и бг҃у слава. смирени монахъ, Ники́форъ рукою грѣшно (л. 181б). Така със славословна форма Никифор Рилски завършва първата част на сборника. В приписките Никифор Рилски се назовава смирени монахъ Никифоръ и недосто́йны монахъ Ники́форъ. Подобни приписки откриваме и в другите му сборници (№ 1068 НБКМ; № 343 НБКМ; № 917 ЦИАМ). Това е характерна черта за сборниците от Средновековието и Предвъзраждането, когато книжовниците говорят за себе си с устойчиви самоунизителни езикови формули, изразяващи тяхното благочестиво смирение и благоговеен трепет от досега си с небесното Божие слово.

(3) Знанѡ буди како азь Йѡсифь Брадатїи посникь, изведохъ ѿ грьческий ꙗзикъ на словенский. Сїе писмо ради женски и бабини врагошини самовили. и вро҃нїцы на прочитанїе на ползу женамь. В лето ҂ѕ҃ѵд (7264) ѿ Ржа҃тва Хр҃това ҂ѧѱнѕ (1756), оу Рила́ски мона҃тирь, тогда бѣхъ (бързопис).

Бележките № 1 и № 2 са от Никифор Рилски и се отнасят до превода на сборник с

[1] Никифор Рилски изписва преигумена с предлог пре –. Очевидно така изписва предлога при–. В редица други сборници откривам тази негова особеност на писмото, например в сборник „Маргарит“ НБКМ № 1421; ЦИАМ № 917; ЦИАМ № 982; НМРМ № 2/4. Освен това в приписката доста силно е отразена редукцията.

Created by Universal Document Converter

неделни поучения и тълкувания. В бележка № 1 се споменават рилският игумен Серапион [1], който е игуменствал от 1753 до края на 1757 г., както и йеромонах Никита.

Бележката № 3 е от ръка на книжовник, предал дословно послеслова на Йосиф Брадати. Според някои автори копистът е анонимен (Христова, Караджова, Узунова 2004: 267; Димитрова–Маринова 2005: 386–387), според други автори (Мочулски 1903; Ангелов 1963: 38; Ангушева, Димитрова 2002: 82) книжовникът е Григорий поп Илийович. В процеса на извършеното проучване беше установено, че преписвачът с голяма вероятност е поп Григор (ий) Илийович от Свищов. В ръкописа откривам значителен брой приписки, направени от поп Григорий, част от които е публикувана (Брага 2003б: 253; Брага 2004: 244–245).

(1) ѵ есть хаши ива и{л ..о} вичъ ѿ свищѡвь лѣтъ и..григоръ попъ Иліовичь 1789 (преден форзац, полуустав с елементи на бързопис);

(2) данїиль (преден форзац);

(3) гріґоріоs 1789 {……} л. 9б името е на гръцки език;

(4) григорїе синь поп илїѡвичь лѣть 1789 (л. 108б);

(5) писахъ а҃зъ григоръ попъ илїѡвичъ ѿ Свыщѡвъ града махала же Ч(Т)ѴКЯ: лѣтъ 1789: мартіе въ годи.. 14 (л. 209а)

(6) григорїе по҃ иліѡви҃ч (л. 286б)

(7) Григоръ попъ илїѡвичь лѣтъ 1789 априлие (л. 326б, в края на 41 кола).

(8) о гриѵ (л. 334а)

(9) пи́сахъ а́зь григорїе синъ попъ илиѡвичь ѿ града свыщѡвскагѡ: ѿ махла́ Чука: лѣтъ: ѿ рождества́ по пло́ти Хр҃та́ бг҃а на́шегѡ ҂аѱ҃но 1789: Мартїе: и кои чете да рече ... писалъ ... бг҃ъ да го прости (скоропис, заден форзац).

Разпръснатите из целия кодекс приписки са на едно и също лице – Григорий поп Илийович. Част от тези бележки са *вторични приписки*, добавени по-късно в ръкописа по страничните или долните полета на книгата, до голяма степен те носят спонтанен

[1] През 1757 г. в Рилския манастир пристига Ипекският патриарх Кирил (тогава манастирът е в земите на Ипекската патриаршия). Впечатлен от будния игумен Серапион, патриархът го ръкополага за митрополит с новото име Серафим. Той е първият български духовник през османското робство издигнат във владишки сан. Макар и митрополит Серафим продължава се занимава с книжовна дейност в манастира (Спростанов 1901: 173). Така в ръкопис № 1/36 НМРМ от 1770 г. откривам приписка: азъ смиренный митрополитъ Дабробосенский Серафимъ (Бележки 2004: 123). Всичките си спестявания завещава на Рилския манастир, през 1835 г. с тези средства е построена църква.

Created by Universal Document Converter

характер (№ 2; № 3; № 6; № 8); не са осмислени по форма и са непосредствен израз на емоциите на книжовника, като например бележката на л. 9б ґрігоріоs 1789 или тази на задния форзац, където са изписани думи на гръцки. С голяма вероятност това е рецепта, в която са посочени пропорции на съставките: Сѹмаризмос' óли плисиазмос' миризмос малко моидосъ и т. н.

Въпреки че идентичността на кописта, който е направил препис на втората и третата част на сборника, все още остава неуточнена, многобройните приписки определено говорят, че поп Григорий няколко десетилетия след написването на книгата е бил неин притежател, читател, възможно и преписвач на част от сборника. В полза на тази хипотеза бих привела няколко аргумента. В началото на ръкописа, на л. л. 1а–2а, откривам оглавление на сборника, в което се посочват съдържащите се в кодекса слова, направено е от Никифор Рилски (л. 1а: ѡглавление, л. 1в: втора частъ; л. 2а: частъ трета). Оглавлението и първата част на ръкописа са написани от Никифор Рилски, а втората и трета част на сборника – с почерка на друг преписвач. Знае се, че Никифор Рилски работи като преводач, прави преводите си непосредствено от гръцки книги, подготвяйки една чернова, която после бива преписвана от други, млади ученици и кописти (Коева 2000). Дали един от тези млади ученици кописти не би могъл да е Григорий? Не изключвам тази възможност.

Освен това в книжовната практиката на Никифор Рилски има и други случаи, когато той заедно с други преписвачи работи върху сборници-конволюти, съставени от няколко ръкописа, писани от различни ръце и подвързани заедно. Например, в ръкопис № 1068 НБКМ откриваме бележка от ръката на Никифор Рилски, направена през 1764 г. (л. 117а). Но не целият ръкопис е негово дело – сборникът е конволют, между кописките е и даскал Георги, което става ясно от по-късна приписка, направена от него през 1781 г. (л. 142а) (Бележки 2004: 99; 271).

Засега подкрепям тезата, че поп Григорий в определен период от време е работил в Рилския манастир с Никифор Рилски, а впоследствие е поел енорията и е станал поп в църквата „Св. Димитър“ в гр. Свищов. Дали той е анонимният преписвач на втората и третата част на Одеския дамаскин № 38–64, а възможно и на други ръкописи, предстои да се разбере. Засега оставям тази хипотеза като работна и напълно възможна.

От гледна точка на историята на езика в Одеския дамаскин № 38–64 представляват интерес приписките № 5 и № 9, направени от поп Григорий, в които се споменава название на махалата. В ръкописа то е изписано по два начина ЧѸКЯ и

Created by Universal Document Converter

ТЧКА, в описанието на В. Н. Мочулски (Мочульский 1890: 107, 114; Мочульский 1903: 3) откривам махала **ТЧКА**, затова потърсих точното название в други публикувани източници. Така в очерците за Руско-турската война литературният критик и преводач В. В. Крестовски, който подробно описва град Свищов от онова време, пише следното: *„….в горния град, който се нарича „Чука“, почти всяка къща…“* (Крестовский 1879: 337). Следователно махалата, която посочва Григорий поп Илийович в сборника № 38 (64), е махалата (тур. mahalle от араб.)[1] Чука.

Освен това за изследването представлява интерес названието на махалата. Като цяло махалите са типичен ономастичен проблем за градската инфраструктура в османския период. Според С. Иванова „Махалите се налагат като административно-финансови единици в нашите градове успоредно с установяването на османската власт“ (Иванова 1992: 128). Има редица публикации на българските изследователи за произхода на махалите в различни населени места. С проучване на този топонимичен проблем се занимават редица учени (Мичев, Коледаров 1989; Грозданова 1989; Андреев 2013). В научната литература има много данни относно това кои махали са съществували през Средновековието и с какви названия: Пловдив (Димитрова 2019: 147–162), махалите във Велико Търново и Ловеч (Мутафова 2003: 584), Сливен (Табаков 1986).

Един от базисните социални центрове на всеки квартал може да се отъждести с неговите религиозно култови места, у православните християни това е църквата. Тя не е само обединително звено чрез посланията на религията, но и физически сплотява жителите. Посещенията на неделните и петъчните служби са задължителни за всеки вярващ (Димитрова 2019: 151).

Приписката, която откривам в Одеския дамаскин № 38–64, предоставя сведения за махалата Чука в град Свищов, която очевидно съществува през 1789 г. (ЧУКА ‘*камениста височина или връх*’ (РБЕ). С цел да се разбере дали в съвременния град Свищов все още съществува махала *Чука* или какво е наименованието днес, се свързах с Историческия музей в гр. Свищов [2].

---

[1] Има различни авторски трактовки, свързани с понятието *махала* (Кийл 2005: 21–22; Табаков 1986: 300–301). Тук възприемам следното определение: при събраните селища (градове, села) махала е част от тях, старинно название на квартал (Енциклопедия България 4: 106). В Османската империя кварталите/махалите са основната единица, която съставлява всяко обживяно пространство и именно чрез тях се развива и изгражда урбанизацията ѝм. Те са натоварени от османската власт с различни по вид задължения. В кварталите живеят семейства, чиито членове обикновено посещават един и същ молитвен храм (Ergenç 1996: 410).

[2] Бих искала да благодаря на археолога Марин Маринов от Историческия музей на гр. Свищов за предоставената информация за града, околностите и крепостта.

Created by Universal Document Converter

Обзорът на краеведски (Радков, Доневски 2007; Кил 2001; Ковачев 2006) и научни (Вълов 1962; Кузев, Гюзелев 1981; Мутафчиева 1993; Георгиева 1999) изследвания, свързани с историята на град Свищов, ни отвеждат към „Чукленският баир, върху който израства градът, осигурявайки видимост към река Дунав (Друмева 2010: 53). В. Вътов описва мястото така: „Южно и непосредствено до пристанището на гр. Свищов се издигат стръмните и непристъпните скатове на чукленския баир. Върху най-високата му част е разположено укреплението Калето. Днешният град Свищов се е оформил около крепостта и склоновете на Чуката (Вътов 1962: 7–8).

В изследванията на С. Стефанов откриваме: „На високия дунавски бряг по западното подножие на крепостта Калето е оцелялата през турското нашествие църква „Св. Димитър“[1] (Стефанов 1958: 359–361). Построена е най-вероятно в края на XV и не по-късно от XVI в. За това говори, от една страна, начинът на самия градеж на църквата над земята, а от другата, напрестолният дървен кръст-резба на църквата, изработен в Ивърския манастир (Стефанов 1958: 364).

След направения обзор стигаме до извода, че махалата Чука, за която споменава в приписките поп Григорий, се намира на най-високия бряг на Дунава. Именно от този квартал се е разраснал град Свищов като селище, а днешното название на *махалата Чука* е *квартал Калето*, където се намира храм „Св. Димитър“[2], в който през 1845 г. В. И. Григорович открива Одеския дамаскин № 38–64.

Потвърждение за това получаваме в „Очерка“ на В. И. Григорович: ученият посетил в град Свищов две български училища и четири църкви: „Св. Дмитрий“, „Св. Петър“, „Преображение“ и „Пророк Илия“ (Григорович 1848: 176–177). Това се случва през 1845 г., в приписките на поп Григорий е фиксирана 1789 година, но както знаем, на 14 септември 1810 г., на самия Кръстовден, гр. Свищов е бил изгорен до основи. При това са оцелели само две черкви, защото са били направени от камък – църквата „Св. Петър“ в Долната махала и черквата „Св. Димитър“ на Чуката. Съответно в една от тези църкви е могъл да оцелее Одеският дамаскин № 38–64, но само една от тях се намира в

[1] Храмът „Св. Димитър“ е най-старият и напълно запазен архитектурен паметник от края на XV или началото на XVI век. Посветен е на св. Димитър Солунски. Намира се на западния склон в границите на някогашната средновековна крепост на града. В храма се съхранява дървен кръст с рядка художествена резбарска изработка. Върху сребърната му поставка се чете надпис на черковнославянски език, в който е посочено името на Йоан Матей – влашки войвода и годината 1642. Иконите са изписани през 1879 г. от Захарий Цанков от Трявна. В църковния двор се намирало килийно училище, чиито останки се виждат и днес. През 2004 г. храмът е обновен и ремонтиран, днес е действащ.

[2] https://tic.svishtov.bg/hram-sv-dimitar

Created by Universal Document Converter

горната махала Чука и това е църквата „Св. Димитър“.

Така благодарение на приписките № 5 и № 9, знанието за някои исторически събития и фактологически съпоставки, убедително локализирах Одеския дамаскин № 38–64 към църквата „Св. Димитър“ в гр. Свищов.

Този пример доста красноречиво потвърждава факта за ценността на една приписка, която дава важни сведения за един малко проучен дамаскин от XVIII в., освен това обогатява познанието за църковната и културна история през периода.

По-долу са представени бележки от другите три Одески дамаскина, по-голямата част от тях се публикува за първи път:

Одески дамаскин № 36–62. В този кодекс откриваме само една приписка на книжовника. Тя представлява друг тип приписки – много по-кратки, състоящи се от едно до две изречения. Понякога тези изречения са свързани с условията, при които е създавана книгата – разкриват се трудните условия на писане или лични нещастия, имат извинителен характер или обясняват евентуално допуснати грешки, проби на перото. Примерът от сборник № 36 (62): **ѡпити перо ѵ хартїа** (л. 67а).

Тази приписка ни дава възможност да отделим няколко думи и за техниката на създаването на ръкописите. Една книга обикновено се изписва от един преписвач. Той работи упорито по цели дни, понякога и нощем, а ръкописът напредва бавно. В най-добрия случай книгата се е създавала за 5–6 месеца, а по-големите и по-добре оформени книги за година и повече време. За този уморителен, тежък труд приписките дават красноречиви данни (Petrovszky 2017: 483-502; Бележки 2003–2004). Понякога писането се забавя поради липса на хартия или поради нейната недоброкачественост, поради други външни причини (Петканова-Тотева 2001: 94). Откриваме приписка в Апостол от 1599 г.: **и что бꙋдеть опогрѣшено испавляите о не кълнете бога ради хартията ми би лоша на краю** (Берлин, държавна библиотека; Бележки 2004: 26).

Доста често, за да бъде написана книгата по-бързо, неколцина книжовници пишат едновременно, като си разделят колите. Затова не са редки случаите, когато в една и съща книга различаваме две, три и повече ръце – свидетелство, че тя е колективен труд. Именно такъв е случаят с Одеския дамаскин № 36 (62), който е резултат на съвместен труд на двама анонимни преписвачи от Карловско–аджарската книжовна школа.

След подготовката на листовете книжовникът преминавал към написване на самия текст. Най-популярното средство за писане било пачето перо. Това проличава от

Created by Universal Document Converter

редица илюстрации, а и от преки писмени свидетелства. В приписките от XVII в. преписвачът съобщава: **Писах перо и мастило, перо беше от гуска** (Петканова 2001: 96). В Русия освен пачето перо е използвано и пауновото или калем по подобие на гърците. Най-често старобългарските книжовници си служат с черно мастило, понякога в приписки срещаме „**чрьнило**“. В ръкопис от втората половина на XVI в. откриваме **Покоусихъ перо и чрьнило да видѫ како щете** (Бележки 2004: 29), в по-късните приписки откриваме думата **мастило** (в старобългарски език едно от значенията е ‚*багрило*’). В БЕР определението е ‘*черна или с друг цвят течност за писане на ръка или за печатане на книги, мастыло*’ (Банат); **мастилѡ** от XVI в. (БЕР 3: 681). Как точно са приготвяли мастилата не е добре известно, но са били извънредно трайни. Често са използвали сажди и навярно растителни сокове (Петканова 2001: 94).

Едновремешните читатели не прегъвали листовете, не драскали по тях. Затова не е чудно, че някои книги обслужвали църкви и читатели векове наред и достигнали до нас в добре запазен вид. Книгите са повредени повече от влага, насекоми, от врагове на българщината, по-рядко от българска ръка – само долните ѝ тъмни ъгли показват, колко много пръсти са я прелиствали.

За да се предпазят страниците на книгата от повреда, кориците се фиксирали със специални закопчалки. Колко внимателно съставителите на писмени паметници са се отнасяли към опазване на книгите, свидетелстват многобройните приписки. А колко ценна е била ръкописната книга, говорят редици факти, например, в средата на XIV в. новгородският архиепископ Мойсей наредил да се направи приписка към евангелието, изпратено от него в Юриевския манастир със следното съдържание: „**И кой свещеник или дякон чете [прочел] и не закопчава всички закопчалки, проклет да бъде**“ (Тихомиров, Муравьев 1982: 28). В работата по създаването на ръкописната книга, заедно с книжовниците понякога са участвали и художници. За съжаление, те много рядко подписвали произведенията си, а кописите, които имали водеща роля в изготвянето на книгата, рядко посочвали имената им. В Одеския дамаскин № 36–62, който е най-ранният от четирите дамаскина и най-добре илюстрираният, откриваме редица рисунки и медальони, изработени от анонимен художник, които показват естетически вкус, прецизност и добра художествена подготовка.

Created by Universal Document Converter

Одески дамаскин № 37–63, новобългарски паметник от XVIII в., съдържа Павлово видение, пасхалия, кратък месецеслов, Чин вечерня и др.. В ръкописа откривам приписки, поместени в края на сборника.

(1) да са знай тази книга чи е писа Илиѫ Маркꙋ попъ Стефанꙋфъ Илиѫ (244в)

(2) не се чете…. Гер ге пенчю ивань (л. 245а) с друг почерк.

(3) исписахъ сїи книга да са знаи ѿ гсда на светию прстолъ слези на ерисали[1] ѿ гсда са нвса ва храмъ ва свитїе царковь ва неалле пасха (на задния форзац).

Бележката № 1 разкрива името на книжовника, работил върху Одеския дамаскин № 37 (63), приписката № 2 е *вторична,* оставена от Герге пенчю ивань и направена по-късно. Приписката № 3 дава ориентир за мястото и времето, когато е написана книгата.

В приписките № 1 и № 3 откривам типичния израз Да се знае..., който се превръща във формула. Основно приписките в ръкописите са били отправени към онези, които ще се докоснат до книгата – ще я разгърнат да я четат. В приписките се съдържа убеждението, че известно събитие е интересно и изключително, и трябва да се знае от идните поколения.

Одески дамаскин № 39–65. Представлява дамаскински сборник от XVIII в. , състои се от 19 слова, от които 7 са на Дамаскин Студит, без начало. В този ръкопис откривам приписки от различен тип, по-голяма част от тях се публикуват тук за първи път. По-долу са представени първични приписки и от двата вида – *основни и съпровождащи.*

(1) да са зна" како се потрꙋди за сїю книгꙋ глеми дамаскинъ попъ Иванъ синꙋ Петрофъ та гꙋ испи́са та гꙋ постави на стого връховнаго Петра и Павла за дшевно спнїе кой чи́те да ри́че. Бгъ да прости попа И҆вана мно́го грѣшн" и баща́ мꙋ и ма́йка мꙋ. и҆ кои дръзни да ѧ҆ ꙋ҆тьдѣли́ ꙋтъ стго Пе́тра и Павла да ѧ продаве и҆ли да ѧ скрий да бъ́ди проклетъ и҆ афꙋресан' ꙋ҆ть тїи бгоно́сни оци (приписката е на л. л.123а–136а в долното поле).

Тази приписка разкрива името на книжовника на Одеския дамаскин № 39 (65) – попъ Иванъ синь Петрофъ, който, както повелява жанрът и средновековната традиция, пише за себе си с устойчиви самоунизителни езикови формули, назовавайки себе си мно́гогрѣшн". Приписката изразява типичното за жанра благочестиво смирение и

[1] Йерусалим – св. престол в Йерусалим.

Created by Universal Document Converter

благоговеен трепет от досега с небесното Божие слово.

Приписката започва с израз, превърнал се във формула **Да се знае…** и е отправен към онези, които ще се докоснат до книгата. Заключителната финална част също е придружена с установена формула, дори с трафаретна фраза, която съдържа проклятие и съответна санкция към онзи, който си е позволил да открадне или повреди книгата. Това един доста често срещан израз в послесловните приписки на книжовниците: **… и кои дръзни да ѧ ….продаве или да ѧ скрїй да бъди проклетъ и афуресан' ѹ҆ть тїи** (318) **бг҃оно́сни о҃ци** (проклет да е от 318–те светци).

Скъпите материали, сравнително ограниченият брой кописти, продължителното и трудно оформяне на книгата, която, бидейки ръкописна, естествено е в един екземпляр, говорят за това, че не всеки е могъл да си я купи. През вековете книги са поръчвали и купували владетели, висши духовници, манастири, църкви, по-късно отделни свещеници, търговци и занаятчии. От приписките проличава, че има случаи, когато за една книга събира пари и плаща огромна сума цяло село (Петканова-Тотева 2001: 95).

Става дума за село Протопопинци, което се организира за да купи дамаскина, днес наречен Протопопински, който струва един вол, един топ кърпи, едно даначе (теле) и една паница грошове, което в онези времена е било цяло състояние. Поради високата цена на книгата и нейното трудно набавяне, човек през Средновековието полага особени грижи за опазване на книжовното богатство. При близка опасност от нападение и палеж манастирската управа или градският свещеник скриват най-напред книгите и църковната утвар. Силни са проклятията в приписките срещу онзи, който открадне или повреди книгата. Той е проклет от Христос, от Богородица и от всичките светци.

(2) **Сьвръ҆ши се. сїа писа́нїе въ м҃ць ꙗнуа́рїе вь д҃ни з҃ї** (17). **кой чете да риче бг҃ъ** (да) **прости́. ась попь Ива́нъ мно́го грѣ́ш** … (пи́)**сахъ… бг҃ѹ нашемѹ** (слава) (л. 138б).

С „труд и мъка“ се е стигало до завършването на книгите и естествено е било да се допускат грешки. Още един задължителен съдържателен мотив, речеви обрат и лична позиция на книжовника, в който той моли за снизхождение от бъдещите читатели за евентуално допуснатите грешки: **кой чете да риче бг҃ъ** (да) **прости́..; благословете, а не кълнете..** името на книжовника. Вдъхновението за словесен труд пък е дар от Светия Дух и доста често книжовниците завършват със славословно посветително **бг҃ѹ нашемѹ** (слава), което се превръща в част от текстова структура на приписките.

Created by Universal Document Converter

Понякога приписките съдържат дати, но доста често таза информация липсва, и това допълнително затруднява изследването на историята на книжнината. Интересен факт е, че българските книжовници особено държат да отбележат месеците. Понякога дори се случва така, че посочват месеца, а годината забравят. Това според Д. Петканова се забелязва главно през късните векове на живота на ръкописната книга, в приписки от XVIII–XIX в. (Петканова 2001: 91). Такъв е случаят с Одеския дамаскин № 39–65. Приписката № 2 съдържа информация за датата, когато книжовникът е завършил работа върху ръкописа – 17 януари, но липсва годината на написването.

(3) стамене знати сѧ азъ иѡ тъ … (в долното поле на л. л. 209б – 210а).

Приписката № 3 е *вторична,* добавена от друго лице. Този тип приписки може да произхождат от времето веднага след създаването на книгата, а може да бъдат и векове по-късни от нея. Те се поставят обикновено по белите начални и крайни листове на ръкописа, често са подражание на авторските приписки, но са много по-свободни в начина си на изказване.

Втората подгрупа на основните приписки са т. нар. *съпровождащи бележки,* обхващащи записите, оставяни от писача на книгата в процеса на нейното създаване или след завършването ѝ. Те имат разнообразен характер, разкриват различни обстоятелства, съпътствали изработването на ръкописа, или са пряко свързани с текста под формата на коментар (схолии) или лексикални пояснения (глоси). Мястото на съпровождащите бележки в ръкописите не е строго фиксирано: често те са изписвани в самите полетата на свободни листове или в самия текст на листа (маргиналните). Глосите са познати още с термина marginalia, от лат. '*край, ивица, граница*' (БЕР 5: 728). Подобно на колофоните, те могат да се отличават графично от основния текст на ръкописа.

От лингвистична гледна точка интерес представляват именно тези глоси (маргиналии). Както знаем, глосирането като цяло в различни периоди в старобългарската книжнина е много интересен факт и заслужава внимание, а в дамаскинската книжнина освен всичко дава ценна информация за диалектните особености на определен регион, в който е създаден ръкописът. Особено много глоси, разположени в маргиналното поле на ръкописа, откриваме в сборника № 39 (65), който е най-късният от Одеските дамаскини (от втората половина на XVIII в.)

На подобно явление обръща внимание Г. Митринов, като съпоставя лексика от чужд произход (гръцка и турска), която е включена в текстовете на двата типа писмени паметници – дамаскински текстове и учебни помагала от възрожденския период.

Created by Universal Document Converter

Ученият проучва синонимията, появила се от употребата на думи от български произход, с които се поясняват включените в текстовете чужди думи. В текстовете е налице успоредна употреба на лексика, нехарактерна за местните български говори, от чужд и от домашен, български произход, наред с такава, битуваща в говорите. Така ученият посочва, че в дамаскинските текстове преобладава изписване на задпоставената пояснящаща дума, характерна за местния български говор, независимо дали е чужда заемка, или не, понякога в дамаскиннските сборници това е направено описателно, което е свързано и с предназначението на сборниците (Митринов 2020: 136–137).

В Одеския дамаскин № 39–65 книжовникът прави опити за включване на лексика от домашен, български произход, като включва успоредно в употреба такава лексика, засвидетелствана в по-стари писмени източници. Понякога това е употреба на двойки от чужд произход (гръцки и турски), както и синонимни двойки от домашен, български произход. Може да се приеме, че в този период вече е налице целенасочена дейност на дамаскинарите, като целта е текстовете да са разбираеми за читателите и слушателите. Сигнатурите в Одеския сборник говорят, че глосирането в ръкописа явно е равномерно разпределено и говори за обмислен и последователен подход. Кописътът не редактира на място в текста на словата, а прави своите пояснения в полетата на ръкописа.

По-долу привеждам глоси[1] от този ръкопис, като първата посочена дума е в основния текст, а втората е дадена от преписвача в маргиналното поле: л. 4б: сл҃нцето та го затули҃ – запира; л. 5а: на очивѣсните – ꙗве; ходи – връви; казах – рекох; да си жале – реви; л. 6б: блуд’ство – кур҃вар҃сто; л.7б: жер’тьвны – кур҃ван҃; тотува – рожд҃оту; философите – влъсви; л.8а: проказуване – пор҃реч҃нїе (= пр(о)реч(е)нїе); жезлъ – тоꙗг(а); л. 9а: не зъбавем – да на за(къ)снѣеѥ(м); л.10а: не спѣха – бдѣ(ха); л.15б: да с҃е слагате на царъесто си – подкланѣте; л. 18б: за голѣмо – мнѡг҃; очивѣсно – чис҃то; л.19а: ѡтхранил – възрас҃тил; да потъп’чѣ – да излѣза; черк’виша – капища; 19б: цар҃ствува–пос҃д’ствува; л.20а: философъть – влъхва; л. 20б: да бъди – стани; л.л. 21а, 21б: очивѣсно – ꙗвленно (2); л.22а: като да не знайте – за незнаѫнїе; л.22б: доброволенъ – бл҃гоутробенъ; л.23б: хубавы думы – добри; л.24б: неприличны – чув҃ств’ны; ѡстава – ѡбраща; л.25а: кликачь – приставни(къ); л.27а: да нахраним – наситим; прїемниме – да пазим; л.142а: хвал’на –

[1] Всичките глоси, които са представени по-долу, са дадени във формата, в която се срещат в текстовете на Одеските дамаскините.

Created by Universal Document Converter

славна; думал о'нзи Мѡѵсей – реклъ; дето приказува – о҃ти; л.142в: работа за нищо – гнила; как сте – оти; л.143а: защото с'мь цр҃ь – легоми зарад туй; да вы҃ простѣ – оставѣ ; зашото – ато; езич'нику – друговѣрному; л. 144в: да'скале – чл҃ци; да ѡставѣ – оугодѣ; л.145а: ѡстави – оугоди; преѡвръна́ха – езычеха; ед'нак'вы – съгласны; л. 146а: зе – поче; л.147а: ходи – влѣзи; ѡт мьжа зачела – тежка стана; л. 147в: кажеть – повелѣвать; л.149а: каразь, душман'ство – вражда; рушет – мьзда; гледа – зрей; каже – повелѣва (2); л. 152а работа – нѣщо; л.153в: любовъ – заступленїе; напасть – метежискушенїе; л.154а: защо – о҃ти; л.155б: шувават – присмиват; думаха – кажеха; л.159а: работа – нѣщо; л. 160 неѡкудноваше – лиѱуваше; л.162в: туй – тѣзи; л. 188а: потресе са – (...) трпера; л.193в: дръжаше – урисуваше; лудостъ – ѕвѣрството; страна –епархїа (2); л.195в: и на другыте работы – превъзношенїе; л.199а: скочи – вдигнас; л. 200а: оусръдїе: – бр'занїе; л. 201в: земѧть – поченьт; л.202а: аглаїево – томрукчїат; аглаїа – томрукчїа; л.206а: туй – такв; оумень – мудр'.

Книжовникът с тези глоси обяснява по полетата непознати думи и имена, допълва текста с нови сведения, дава свои тълкувания. Тези приписки имат задачата да улеснят читателя при разбирането на текста или да обогатят знанията му. По това как са изразени и какви данни съдържат, глосите дават представа за културата на българските преводачи и преписвачи от периода. В настоящото изследване може да се видят начините, които използва книжовникът за включване в Одеския дамаскин на нова лексика. Това глосиране показва пътищата, по които лексикалните единици се озовават в писмения паметник, определено се личи стремежът на книжовника да създаде разбираеми текстове.

Коментираните глоси в Одеския дамаскин с оглед тяхната функция могат да се поделят на следните групи:

• примери за синоними, с които не се постига стилистичен ефект, т.е. и поясняваната, и пояснящата дума принадлежат към един и същи стилистичен пласт: ходи– връви; казах–рекох; да бъди–стани; хубавы думы–добри; да нахрани҃–насити҃;

• примери за пояснява́не на по-архаична с дума от говоримия език, включително и пояснява́не на домашна дума с турцизъм: влуд'ство–ку҃ва҃сто; жер'тьвны–ку҃ван; тотува–рожд҃оту; черк'вица–капица; жезлъ–тоиаг(а);

Created by Universal Document Converter

• пример за стара книжовна заемка, заменена от домашна, включително с протобългарска: философите—влъсви;

• примери, че при глосирането не се избягват сложните думи. Композитите продължават да са част и от КЕНО: доброволенъ—влгоутровенъ; езич'нику—другов'ѣрному;

• примери, че при глосирането се въвежда ярко оцветена диалектна лексика: на очивесните—ıаве; очив'ѣсно—чисто; очив'ѣсно—ıавленно. Интерес представлява глосираната сложната славянска дума очив'ѣстно. В старобългарския речник откриваме очивисть '*в истинския си вид, както изглежда в действителност*': стын кононъ ... ıакоже очивисть вьсѣмъ показати сѧ ѥмоу (СтбР). Срещаме различни варианти на думата в речниците на И. И. Срезневски (РСрез. 1902 : 844–845) и Фр. Миклошич (РМикл. 1865: 547–548). В БЕР са посочени много следи от думата в българските говори (БЕР 4: 488). Според Н. Геров значението на очив'ѣстно е '*известно, явно, очевидно*' (Геров 3: 437).

• примери за глосиране на турцизми и въвеждане на домашните им съответствия: каразь—вражда; душман'ство—вражда; рушет—мьзда.

Поясняването на думи в този конкретен дамаскин, разбира се, не е изолирано явление. То е използвано от дамаскинари и други книжовници от различни краища на българското езиково землище и се явява етап в работата по създаването на книжовен български език през XIX в. (Митринов 2020: 161).

След като разгледах особеностите, типологията, жанрово-стилистичната характеристика и еволюцията на приписките в Одеските дамаскини, необходимо е да се спра, макар и най-общо, на тяхната познавателна стойност – на значението им като исторически извори. Основното, което тук трябва да се изтъкне, е тематичното разнообразие на приписките, богатството и разностранността на информацията, която те поднасят. Тъкмо тези техни съдържателни особености ги правят извънредно ценен извор за нашата културна, литературна, езикова и църковна история и важен източник за проникване в душевността и бита на българина (Райков 1992: 44). Преценявайки информационната стойност на приписките като домашен исторически извор, трябва на първо място да посочим тяхното значение за историята на нашата средновековна и възрожденска литература, за книгознанието, за възсъздаване на картината на българския духовен живот през вековете.

Имена на книжовници и творби, сведения за автори и преводачи; данни за книжовни средища, за създаването, оформянето и разпространението на книгата –

Created by Universal Document Converter

кописти, подвързвачи, настоятели; за условията на книжовен труд – това е само част от информацията, която приписките предлагат за историята на българската книга и литература от средновековната и възрожденската епоха.

Не по-малко е значението на приписките за историята на българския език, правопис и писмо. Поради своя извънтекстов, неканоничен характер те твърде често са писани на по-свободен, говорим език, понякога диалектно обагрен, което извънредно повишава тяхната лингвоисторическа стойност, тъй като дават много по-лесно достъп на нови форми и народна лексика (Мирчев 1978: 17). Освен това много от бележките предлагат полезни сведения за развоя на правописа, за съществувалите книжовни школи и отношението на книжовниците към тях. Поради по-свободната си графика приписките предлагат важни данни и от палеографско естество с оглед осветляването на еволюцията на българското писмо.

Неоценими данни приписките предлагат не само на филолога и историка, но и на културолога и социолога, на етнографа и народопсихолога, на краеведа и писателя (Казанджиев 1980: 29; Йовков 1983: 151–275, 426–445). С разнообразието на информацията, която съдържат, те възсъздават една калейдоскопична картина на миналото на българския народ, което обяснява силния научен и обществен интерес към тях като самобитни исторически извори.

ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ: В четвъртата глава на дисертационния труд е направено и представено първо по рода си проучване на лексикалния състав на Одеските дамаскини, писмени паметници от XVII, XVIII в., с оглед произхода на думите и тяхната функционалност; анализирани са основните лексикално-семантични групи, предложени са няколко тематични класификации. Съпоставката между лексикалните данни от Одеските дамаскини от XVII, XVIII в. позволи да очертаем устойчиви тенденции в езиковата специфика на дамаскинската книжнина през периода.

Изводите и обобщенията намериха място в края на всеки параграф. Направените наблюдения върху лексикалния материал на Одеските дамаскини позволяват да обобщим изказаните по-горе аргументи:

➢ Обзорният лингвистичен анализ на новобългарските паметници потвърждава факта, че общото между тези дамаскини е употребата на живия български език от XVII – XVIII в. Паметниците до голяма степен са засвидетелствали културния и обществения живот през епохата на създаването им, нагледно показват социалните и обществени дейности и реалии, демонстрират диалектите на книжовниците и преписвачите. В

Created by Universal Document Converter

лексикалната система на езика, на който са създадени тези писмени паметници, е отразен историческият развой на българския език.

➢ Тези дамаскини от XVII, XVIII в. дават представа за моментното състояние и най-вече съжителстване на различни по време пластове чуждоезикови заемки. Първо – най-ранен пласт от съжителстване на различни етноси. Второ – християнството от Византия и заетата от гръцки специфична лексика, свързана с обслужването на култа. Трето – в книжовна употреба, благодарение на народния език на дамаскините, се появява явно твърде отдавна усвоената в говоримия език турска лексика.

➢ В Одеските дамаскини проличава взаимодействието между отделните езици и резултатите от въздействието им. Социокултурните контакти на българското население през различни епохи създават предпоставки да се развива система от общи понятия, които оформят голяма група лексеми от общославянски произход. В Одеските дамаскини са най-активни тези, които са свойствени на народния език и са наследени от старобългарския книжовен език. Ядрото на лексиката в 4-те дамаскина изграждат домашните думи.

➢ Направените заключения показват, че от края на XVII в., през втората половина на XVIII в. и чак до края на XVIII в. върху дамаскинска литература продължават да действат многостранни езикови влияния, но към тях се добавя ясно изразено влиянието на османския турски език като доминиращ в пределите на Османската империя на Балканите, както и основната терминологична лексика на християнството от гръцки, латински, старосемитски езици. Количествено чуждата лексика в дамаскинските сборници не е достатъчно голяма на брой, за да се говори за значително влияние върху формирането на български език и българската идентичност.

➢ Проученият лексикален материал от Одеските новобългарските дамаскини показва, че КЕНО от XVII в. – XVIII в. съчетава по уникален начин традиционната лексика на архаичните дамаскини и новите думи, дошли от говоримия, сред които има и чужди, основно турски и гръцки. В лексиката на дамаскините през този период свободно навлизат чужди по произход думи, които вече са утвърдени в говоримия език. Основният критерий за употребата на определена лексема не е нейният произход, а нейната разбираемост.

➢ Анализът на езиковите единици от чужд произход в езика на Одеските дамаскини показва, че още в етапа на началното изграждане на езика първите строители на новобългарския книжовен език – дамаскинарите – са имали съзнание за необходимостта от прочистване на книжовния речник от проникнали и установили се в народната реч в условията на многовековното турско владичество заемки и

Created by Universal Document Converter

същевременно за въвеждане на думи от други езици за понятия, за които в народния език все още няма утвърдени названия.

➢ Текстовете на Одеските дамаскини показват, че дамаскинската литература продължава да бъде пресечна точка на българския език в неговата вече новобългарска форма и други езикови системи поради обективни фактори. Езиковите единици в Одеските дамаскините се отнасят към определени системи, които ги обединяват по определен критерий или социална област, в която са налице най-благоприятните условия за проникване на определен брой езикови единици. Така най-много в Одеските дамаскини са названията, свързани с обществения и социалния живот, търговските взаимоотношения, военното дело и религията; роднински и социални взаимоотношения, професии, длъжности, названия на предмети, определящи взаимоотношенията на човека със заобикалящия свят и други области на живота.

➢ Във втората част на тази глава за първи път бяха представени и описани всичките приписки, бележки и глоси на българските книжовници от XVIII в., работили върху създаването на 4-те Одески дамаскина. Наблюдения върху тези бележки потвърждават литературната и историческа им значимост в българската ръкописна традиция. Те са ценен извор за датирането, историята и битуването на конкретните писмени паметници, както и за българската езикова и културна история.

➢ В процеса на работата бяха набелязани основни проблеми, които могат да са предмет на бъдещи лингвистични и интердисциплинарни изследвания върху езиковия материал на 4-те новобългарски Одески дамаскина.

Дамаскинската литература е само една страница от голямата многовековна история на българския книжовен език. Направените констатации обаче показват приносите и влиянието на дамаскините в историческия развой на българския език, както и важността на започналите вече през периода процеси в книжовноезиковото строителство от предвъзрожденската към възрожденската епоха.

Новобългарските дамаскини успяват да създадат условия за национално пробуждане от средата на XVIII в. и да подготвят формирането на исторически необходимия единен национален книжовен език. Смятам, че направеното проучване на лексикалния материал на КЕНО от Одеските дамаскини има приносно значение и носи допълнителна ценна информация за българския език, литература и култура. Многоаспектността на това проучване позволява да се изгради една системна картина на формирането на книжовния език на народна основа през XVII – XVIII век.

Created by Universal Document Converter

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ОБОБЩЕНИЕ

Заключението обобщава резултатите от изследването и систематизира анализираните данни в няколко кръга от проблеми, засягащи новобългарските Одески дамаскини. Основната цел на настоящия дисертационен труд, дефинирана в Увода, е анализ и систематизиране на най-важните особености на Одеските дамаскини от различни гледища – историческо, лингвистично, изкуствоведско, което позволи да се очертае мястото на ръкописите в българската литературна и книжовноезикова традиция. Описанието на Одеските дамаскини и въвеждането им в научно обращение донесе нови данни за неизвестни досега в науката новобългарски писмени паметници от XVII, XVIIII в. и значително разшири познанията за дамаскинската книжнина. Представеното изследване е актуално на фона на засиления през последните десетилетия интерес към връщането на българското историческо и културно наследство, част от което са Одеските ръкописните паметници.

С настоящата работа е направено първото обстойно изследване, посветено на описанието на практически непознати в научната литература дамаскински сборници от XVII, XVIII в. Липсата на изследвания по тази тема постави необходимостта Одеските дамаскини да бъдат изследвани в цялата им пълнота, а също, предвид обема на материала, да бъдат набелязани основни проблеми, които могат да са предмет на други проучвания и интердисциплинарни изследвания. Разработката е насочена основно върху кодикологичните, палеографските и лексикалните особености на Одеските дамаскини. Обектът, целите и задачите на дисертацията обусловиха съчетаването на филологическия анализ с литературния и в известна степен изкуствоведския. Според методологията и теоретичната основа дисертационното изследване е историко-филологическо изследване с насоченост към палеографско и кодикологично проучване.

В първата глава са анализирани важни теоретичните постановки, свързани с феномена дамаскини. Направен е обзор на публикации на български и чуждестранни автори с цел максимално да бъдат очертани дискутираните проблеми около новобългарските дамаскини, както и историческите предпоставки за появата им. Осъществени са теоретични проучвания и анализ на литературните източници, свързани с феномена дамаскинска книжнина. Направен е преглед на ключови аспекти в

Created by Universal Document Converter

изследването на българските дамаскини от XVII–XVIII в., посочени са основните въпроси, свързани с периодизацията на новобългарския книжовен език и началото на съвременния български книжовен език. Проучени са досегашните класификации на дамаскините, направен е опит да се определи мястото на Одеските дамаскини в тях.

Втората глава е посветена на учения славист професор В. И. Григорович, като основният акцент е поставен върху научните му интереси, приноса му в областта на славистиката, българистиката и опазването на българското културно наследство и българската ръкописна книга. Включени са сведения за професионалния му и житейски път, който го свързва с много от водещите личности на Русия и Европа, особена е връзката с българските възрожденци, като Г. С. Раковски, М. Дринов, Хр. Ботев и др. Надявам се това изследване да е успяло да събере на едно място много биографични детайли и факти, разхвърляни в стотици страници. Отделено е място на Пътеписа на В. И. Григорович по българските земи, който е резултат от научната командировка на слависта през 1844 – 1845 г. Без да се превръща в основен акцент, се изтъква значението и научният принос на книгата „Очеркъ путѣшествія по Европейской Турціи“, както и актуалните проблеми на българистиката и славистиката, засегнати в Очерка.

Приносните моменти на дисертационния труд са отразени **в третата и четвъртата** глава на изследването. По време на научноизследователския и работен процес за сравнително и съпоставително изследване бяха използвани над 15 базови ръкописа.

➢ За постигането на основната цел на дисертацията, както и на съвкупността от цели, които я изграждат, бяха поставени няколко взаимосвързани задачи. Във връзка с поставените в изследването задачи, очакваните резултати и работните хипотези в края на изследователския път могат да се направят редица изводи, обобщени в няколко насоки:

➢ Въз основа на палеографските и кодикологичните констатации в третата глава на дисертационния труд беше установено, че Одеските дамаскини са създадени в различни книжовни средища, написани са на различни диалекти и от различни автори. Времето на създаването им се намира в широки хронологични рамки – от края на XVII в. до края на XVIII в. Обект на анализ са четири дамаскински сборника от различни книжовни школи.

➢ На база на комплексни данни и пресичането на различни по тип палеографски и кодикологични анализи, сравнения с датирани и атрибутирани ръкописи са предатирани и локализирани два от Одеските сборника, което потвърждава по-рано

Created by Universal Document Converter

изказаните хипотези, направени въз основа на езика (Петканова 1963; Дьомина 1985), а именно:

❖ **Одески дамаскин № 36 (62)**, новобългарски паметник **от края на XVII в.** (1680–1690г.), създаден в **Карловска-аджарската художествена школа**, написан от двама анонимни кописти на източнобългарско наречие.

❖ **Одески дамаскин № 37 (63),** новобългарски паметник, създаден в средата на **XVIII в. в Котленската книжовна школа.** Написан на източнобългарско наречие, но с много повече белези на народния говорим език. Този паметник потвърждава непрекъсващата духовна и културна връзка на българските книжовни центрове с манастирите на Света гора.

➢ За другите два сборника се препотвърждават основните данни:

❖ **Одески дамаскин № 38 (64),** сборник, създаден през **1756 г. от Йосиф Брадати и преписан през 1757 г. в Рилския манастир**, написан на западнобългарски диалект.

❖ **Одески дамаскин № 39 (65),** новобългарски дамаскин **от XVIII в.,** написан на източнобългарско наречие, съдържа 19 слова, 7 от които са на Дамаскин Студит.

➢ Запазените паметници свидетелстват, че преписваческият процес протича предимно в книжовни центрове в или близо до икономически просперирацщи планински селища в периферията на съответните митрополитски и епископски центрове, най-вече в пограничието на Софийска и Търновска епархия. Географията и хронологията в активността на средищата очертават тенденция за постепенно изместване на книжовната и преписваческа дейност от запад на изток в българските земи. Създаването на книги в Аджарския център, който според запазените данни се оказва най-продуктивният през XVII в., е свързано с утвърждаването на т. нар. „карловско-кукленска“ калиграфска традиция и разпространението на новобългарските дамаскини. По-специално място в книжовната история на XVIII в. заема Рилският манастир и изтъкнатите дамаскинари като Йосиф Брадати и Никифор Рилски. Котленската книжовна школа, която е добро свидетелство за книжовните връзки със Зографския манастир и мигрирането на преписвачи през XVIII в., също допринася за разширяването на репертоара от новобългарски дамаскински текстове.

➢ Като основен извод върху изворовия материал може да обобщим, че представените данни доказват, **че в 4-те Одески дамаскина е засвидетелстван живият български език от края на XVII в. до края на XVIII в., който е обогатен с**

Created by Universal Document Converter

книжовна лексика от различни епохи. Езикът на новобългарските дамаскини показва как се съчетават няколко културни парадигми – предхристиянска (протобългарска и славянска), християнска и предвъзрожденска.

➢ Докато историческите факти могат да се интерпретират понякога доста по-произволно, то строго лингвистичните са конкретен надежден материал, чиято достоверност може да се приеме за важен фактор. Тъй като през периода, в който са създадени Одеските дамаскини, все още няма установена общобългарска книжовна писмена норма, местните преписвачи на книги и ръкописи пишат обикновено на родния си говор, като включват и книжовни елементи, характерни за традиционната книжнина. Това ми даде възможност с голяма точност да определя от кое българското езиково землище е книжовникът, създал ръкописа, или по-точно особености на кои български териториални говори (диалекти) са залегнали в основата на езика на определен писмен паметник.

➢ Проучванията показват, че Одеските дамаскини отговарят на изискванията на епохата да се създават разбираеми произведения. Творческата енергия на българските книжовници, поддържането на традицията, преводаческата и усилената им компилаторска работа се увенчават със създаването на достъпни за широка аудитория текстове, поднесени на нов книжовен език. Одеските дамаскини имат два основни типа езикови влияния, които стоят в основата на два различни концептуални модела за съчетаването на **свое (домашна лексика) и чуждо (заемки).** От една страна, се откроява влиянието в текстовете на православната традиция, която се усвоява посредством старобългарската книжовна норма и традиционната книжнина от XIV – XVI в., от друга, чрез нея се възпроизвежда основополагащата **терминологична лексика на християнството от гръцки, латински, старосемитски (хебраизми).**

➢ Анализираните данни и направените изводи могат да се систематизират в няколко кръга от проблеми, засягащи новобългарските дамаскини. Направените заключения показват, че от края на XVII в., през втората половина на XVIII в. и чак до края на XVIII в. върху дамаскинската литература действат многостранни езикови влияния, но към тях се добавя ясно изразено влиянието на турския език като доминиращ в пределите на Османската империя на Балканите. Думите с гръцки произход са количествено по-малка група в сравнение с турската лексика. Докато турските думи обаче са изцяло свързани с живата говорна практика на времето, една не

Created by Universal Document Converter

малка част от гръцките заемки проникват по книжовен път. Преобладаващо те назовават понятия из областта на религиозната и духовната сфера.

➢ Одеските дамаскини до голяма степен представят езиковите особености през периода, но заедно с това през XVIII в. се появяват нови явление в езиково развитие, които до известна степен променят облика и съдържанието на сборниците в този период. В научната литература засега не е отделено достатъчно внимание на дамаскините от XVIII в., а както знаем, именно тогава сборниците стават по-разнообразни по съдържание. След като беше съпоставен и сравнен екцерпираният материал от Одеските дамаскини с езиковите единици в „Речника на книжовния български език на народна основа от XVII в.“, бяха направени няколко извода: по голямата част от лексикалните единици, открити в Одеските дамаскини, присъстват в РКЕНО, обаче има редица лексеми, които не са зафиксирани в него, а това означава, че **през XVIII в. все повече лексика от народния език влиза в текстовете за книжовна употреба,** например: **рекаре, писма, кѹряне, врагошини** и др.

➢ Анализът на езиковия материал в Одеските сборници потвърждава също факта, че турските заемки навлизат в новобългарските дамаскини постепенно и относително късно, като впоследствие броят им нараства многократно. Общият анализ показва, че в Одеския дамаскин № 36–62, ръкопис от края на XVII в., обемът и честотата на турцизмите е много по-малък, отколкото в другите сборници. Най-голям брой турски заемки откривам в Одеския дамаскин № 39–65, най-късният от четирите Одески дамаскина.

➢ Лексикалните заемки от османо-турския език от 4-те ръкописа, групирани в различни категории, бяха разгледани и оценени и едновременно, и поотделно, и в съпоставителен план. По този начин на преден план излязоха различията между тях, очертавайки различен подход на книжовниците. В края стигнах до аргументирано заключение, че наличието на определени езикови единици е отражение не само на говоримия език, на който е написан даден ръкопис, но зависи от личността на автора, от неговия опит, образование, светоглед. В наблюденията си стигнах до извода, че върху езика на паметниците определено има своя принос **творческото начало и личността на самия дамаскинар,** нещо, на което досега не е отделено достатъчно внимание. Решаващият фактор не е принадлежността на текстовете към определен център или диалект, колкото тематиката на описваните в тях събития, а в редица случаи и личността на съставителя на сборника. Това е нова посока в лингвистичните проучвания върху българските дамаскини. В бъдещите изследвания на Одеските

Created by Universal Document Converter

дамаскини наред с други лексикални особености, задължително ще се вземе предвид този фактор.

➢ Във втората част на четвъртата глава на дисертационния труд за първи път бяха **представени и описани всички приписки, бележки и глоси** на българските книжовници от XVII, XVIII в., работили върху създаването на 4-те Одески дамаскина, написани на новобългарски език. Тези наблюдения потвърждават литературната и историческата значимост на приписките в българската ръкописна традиция, които са ценен извор за датирането и битуването на конкретните писмени паметници, както и за българската езикова и културна история.

➢ Представеният в дисертационния труд езиков материал от Одеските дамаскини е разнообразен и обемен, затова като **предмет на бъдещо изследване се очертава пълната и изчерпателна лексикална характеристика на тези ръкописни паметници**, което ще обогати с допълнителна информация историята на българския език, ще даде нова информация за произхода и състава на дамаскинската лексика от XVIII в., диалектното ѝ деление, хронологията на различни езикови явления.

Настоящото изследване добавя нови данни в областта на историята на българския език, които подкрепят и допълват досегашните наблюдения на видни български учени, свързани с феномена дамаскинска литература. В проучването е доказана новобългарската основа на езика на Одеските сборници, което ги причислява към обхвата на понятието КЕНО. Това дава още едно основание литературата на българите дамаскинари от XVII, XVIII в. да се разграничи от тази от предходния период и да се обозначи като българска литература на новобългарски език.

➢ Одеските новобългарски дамаскина отразяват до голяма степен връзката между по-новото и по-старо състояние на българския език, представят етапите и характеризират структурните промени от старобългарски към новобългарски език, с това потвърждават мнението, че езикът на дамаскините е качествен скок в историята на книжовноезиковния ни развой, а с дамаскините се полага началото на предисторията на съвременния български книжовен език. **В резултат от проведеното изследване се разкрива една детайлизирана картината на дейността на книжовните средища през XVIII в., обогатена със знанието за дамаскинската книжнина, което би помогнало за съхраняването и опазването на българското културноисторическо наследство.**

Created by Universal Document Converter

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Описанието и репрезентацията на Одеските дамаскини, както и въвеждането им в научно обращение е приносно и актуално за разширяването на познанието за дамаскинската книжнина, а направените заключения могат да станат основа за други сравнителни анализи и научни находки. Надявам се, че с това проучване успях отчасти да дам отговор на въпроса, поставен от първите изследователи на новобългарските дамаскини и актуален и до днес, доколко и в какви насоки се проявява влиянието на дамаскинската книжнина в историческият развой на българския език.

Смятам, че резултатите от изследванията в този дисертационен труд, който обединява лингвистичния и историко-културния подход с акцент върху културните аспекти на епохата, в която се създава българската дамаскинска книжнина, биха могли да повлияят за разширяването на знанията в областта на дамаскинската литература и да дадат възможност на учените за по-активни и плодотворни бъдещи проучвания.

Изследването е извършено с убеждението, че разкриването на повече детайли от книжовния живот на българите от XVII, XVIII в. може да донесе и повече знание за времето, в което се корени Българското национално възраждане, и да покаже по-ясно очертанията на онези книжовни процеси, допринесли за прехода от средновековна книжнина и средновековен светоглед към Българското възраждане.

Created by Universal Document Converter

ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Представеният дисертационен труд е първо по рода си комплексно историческо, лингвистично и културоложко изследване върху **ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ** от сбирката на В. И. Григорович, най-отдавна известните дамаскински ръкописа в науката, които досега не са били предмет на научни изследвания.

Научните приноси на изследването може да се обобщят в няколко основни направления, които отговарят на организацията на частите на дисертацията, и могат да бъдат формулирани, както следва:

1. За първи път са изследвани, анализирани и въведени в специализираната научна литература **Одеските дамаскини** – 4 новобългарски писмени паметника от XVII и XVIII в.

2. За първи път е представено пълното и комплексно палеографско и кодикологично описание на четирите Одески дамаскина, което е издържано в определена схема. Със средствата на научния анализ в настоящото изследване, което е първо по рода и обема си, дисертационният труд запълва една сериозна празнина в знанията за Одеските новобългарски дамаскини от XVII и XVIII в.

3. На базата на комплексни данни и пресичането на различни по тип анализи са приведени множество допълнителни аргументи в полза на изказаните в предходни научни трудове хипотези за предатирането и локализирането на два от Одеските сборника, а именно:

❖ Одеският дамаскин № 36 (62), ситуиран в книжовната дейност през XVII в. (1680 – 1690 г.) и атрибутиран към Карловско-аджарската школа. Направеният анализ дава основания да бъде предложена хипотеза, че ръкописът е свързан с дейността на кръга ученици на книжовника Аврам йерей Димитриевич;

❖ Приведени са нови факти, които потвърждват, че Одеският дамаскин № 37 (63) от средата на XVIII в. произхожда от Котленската книжовна школа. Благодарение на този писмен паметник още веднъж е потвърдена непрекъсващата духовна и културна връзка на българските книжовни центрове с манастирите на Света гора.

4. За първи път ясно е очертано мястото на Одеските дамаскини в българската литературна и книжовноезикова традиция, както и ролята им в историческото развитие на българския език, литература и култура в периода на Предвъзраждането.

Created by Universal Document Converter

ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

5. За първи път е представена референтната характеристика на лексикалните особености на Одеските дамаскини, която съдържа нов изворов материал за историята на българския език, за произхода и състава на неговата лексика, диалектното му деление; добавят се нови данни за хронологията на едно или друго езиково явление.

6. Във основа на ексцерпирания материал от Одеските дамаскини са направени аргументирани изводи относно това как, по какъв начин и до каква степен се променя съдържанието на дамаскинските сборници от XVIII в., показани са също особеностите на новобългарския език и развойните тенденции, които са открояват през XVIII в., на които в научната литература засега не е отделяно достатъчно внимание.

7. За първи път в този дисертационен труд са публикувани всичките приписки и бележки от различен тип, открити в Одеските дамаскини. Някои от тях ни насочват към личността на книжовника, други дават нова ценна информация за колективния облик на книжовника и на читателя през епохата.

8. Отделно внимание се обръща на фактора авторство и се установява, че творческото начало и личността на самия дамаскинар намират място в текстовете и езика на Одеските дамаскини. Този проблем ще бъде разработен в бъдещите проучвания на Одеските дамаскини наред с лексикални им особености.

9. В приложенията към дисертационния труд за първи път са публикувани елементи от украсата и орнаментите на ръкописите, както и непубликувани досега откъси от Одеските дамаскини.

С това изследване е направена малка, но значима крачка за връщането на ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ, част от безценното българско културно-историческо наследство, обратно в България.

Created by Universal Document Converter

ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. **Брага 2022а:** Брага, Т. Профиль женского присутствия в эпоху Средневековья по материалам Женского сборника Иосифа Брадати. *Доклади от Международна юбилейната конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, София: БАН, 2022, 333–339. Линк

2. **Брага 2022б:** Концент життя, буття, (існування) у мові новоболгарських дамаскинів XVIII століття. – В: *Мова. Свідомсть. Концепт.* Збірник наукових праць, відп. ред. О. Г. Хомчак. Мелітополь: МДПУ ім. Богдана Хмельницького, Випуск 12, 2022, 55–61. Академично университетско издание. Линк

3. **Брага 2022в:** Брага, Т. Лексические заимствования из османского турецкого языка в новоболгарских памятниках XVII–XVIII в. в. (на материале Одесских дамаскинов). – В: *Балканско езикознание*, 2022, кн. 1. Импакт ранг 2020: SJR 0.102, Q 4. Индексирано в SCOPUS, ERIH Plus.

4. **Брага 2021а:** Брага, Т. Малко познат дамаскин от Карловско-Аджарската художествена школа (Одески дамаскин № 36 (62) – Палеография, Кодикология, Датировка. – В: *Български език*, кн. 4, 2021, 60–77, ISSN 0005-4283. Индексирано в ERIH+ (ERIH Plus) Линк

5. **Брага 2021б:** Брага, Т. Български писмени паметници в обсега на научните интереси на В. И. Григорович и Г. С. Раковски – Одеския период. *Е-списание „Анамнеза“*, Част 1, год. XVI, кн. 5, 2021, 21–28. ISSN 1312-9295 Линк

6. **Брага 2005:** Брага, Т. За някои палеографични особености при Григоровичевите дамаскини. – В: *Българистични проучвания,* том 10. Актуални проблеми на българистиката и славистиката. Фабер, 2005, 78–90, ISBN 954-775-488-2, Линк

7. **Брага 2004:** Брага, Т. Приписки и бележки в Одеските дамаскини от сбирката на В. И. Григорович. *Сборник в чест на проф. д.ф.н. Георги Данчев.* Материали от Международна научна конференция, 13–14 декември 2002 г., Велико Търново, 2004, 240–248, ISBN 954-524-408-9. Линк

8. **Брага 2003а:** Брага, Т. Виктор Иванович Григорович и Одеските дамаскини от сбирката му. – В: *Българистични проучвания*, том 9. Сборник с доклади от Осма международна научна сесия, Велико Търново, август 2002 г., Фабер, 2003, 138–150, ISBN 954-775-281-2. Линк

9. **Брага 2003б:** Брага, Т. Деякі палеографічні особливості рукопису № 38/64 зі збірки В. І. Григоровича. – В: *Проблеми сучасного літературознавства, Збірник наукових праць,* Випуск 12, Одеса: Маяк, 2003, 250–255, ISBN 966-587-955-6.
Академично университетско издание. Линк

Created by Universal Document Converter

ПУБЛИКАЦИИ ИЗВЪН ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. **Брага 2002:** Брага, Т. Сложните форми на прилагателните имена в Тихонравовия дамаскин. *Българистични проучвания*, том 8. Актуални проблеми на българистиката и славистиката. Седма международна научна сесия, Велико Търново, 2001, 119–125.

2. **Брага 2001:** Брага, Т. За някои особености при прилагателните имена в Тихонравовия дамаскин. – *Българистични проучвания,* том 7. Актуални проблеми на българистиката и славистиката. Шеста международна научна сесия Велико Търново, 2000, 107–117.

3. **Брага 2021:** Брага, Т. Закон судний людем – найдавніший болгарський та словянський законодавчий памятник епохи християнства. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.- практ. конф., 1, Гельветика, 2021, 147-150.
ISBN:978–966–992–505–3. Линк

4. **Брага-Каракаш 2021:** Брага-Каакаш, Т. Право европейского союза на стыке международного права и национального права государств-членов ЕС. Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам'яті професора Ю. М. Оборотова : (до 75-річчя від дня народження доктора юридичних наук, професора Ю. М. Оборотова): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 вересня 2021 р., Фенікс, Нац. ун-т «Одеська юрид. академія», 2021, 78-83. ISBN:978-966-928-724-3. Линк

Created by Universal Document Converter

СЪКРАЩЕНИЯ:

НБКМ: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София;

ОННБ: Одеска национална научна библиотека, Одеса;

НБОНУ: Научна библиотека на Одеския национален университет „ И. И. Мечников“;

НАИБАН: Национален археологически институт с музей при БАН, София;

НИМ: Национален исторически музей;

НБИВ: Народната библиотека „Ив. Вазов“;

РМ: Библиотека на Рилския манастир;

РГБ: Руската държавна библиотека, Русия;

СПб: Санкт–Петербургска академична библиотека, Русия;

ЦСВП: Център за славяно-византийски проучвания "Проф. Иван Дуйчев"

ЦИАИ: Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия

Хил.: Библиотека на Хилендарския манастир, Света гора;

Зогр.: Библиотека на Зографския манастир, Света гора

РЕЧНИЦИ И АРХИВИ

Андреев: Андреев, С. Речник на селищните имена и названия наадминистративно-териториални единици в българските земи през XV – началото на XX в. София, 2013.

АР: Архив на Раковски Г. С. Софийска народна библиотека – БИА, Фонд № 1.

БЕР 1977-: Български етимологичен речник. Т. 1 (1971), т. 2 (1979), т. 3 (1986), т. 4 (1995), т. 5 (1996), София: Издателство на БАН.

Барболова: Барболова, З. Речник на турско-българските хибридни съществителни имена. София: Проф. Марин Дринов, 2013.

БТР: Андрейчин, Л. и др. Български тълковен речник. 4. изд. София, Наука и изкуство, 1994.

Буров: Буров, Ст. и др. (съст.). Тълковен речник на българския език. Велико Търново: Gaberoff, 2000.

Геров: Геров, Н. Речник на българския език. Т. 1–5. София: Народна просвета,1975–1978.

Created by Universal Document Converter

ДА: Архив на Секцията по българска диалектология и лингвистична география в Института за български език при Българската академия на науките.

Даль: Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. Изд. 3. Т. 1. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1978.

Добрев: Добрев, И. (съст.). Академичен турско-български речник. София: Рива, 2009.

ЕРЧДБЕ: Енциклопедичен речник на чуждите думи в българския език. София, 1996.

Енц. България: Енциклопедия България. Т. 4 (М – О). Българска енциклопедия. София: Издателство на Българската академия на науките. 1984.

РИванов: Иванов, И. Речник на стари и диалектни думи с предполагаем български произход. http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Dialektni%20dumi%20-%2021%20may%202007/Dialektni%20dumi%20-%20ABV.htm

Кръстева: Кръстева, В. Тълковен речник на турцизмите в българския език. София: Скорпио, 2003.

Милев: Милев, Ал. и др. Речник на чуждите думи в българския език. 5. изд. София: Наука и изкуство, 2000.

Митринов, Антонова: Митринов, Г. Л. Антонова. Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско. София: Издание на ИБЕ към БАН, 2011.

Мичев, Коледаров: Мичев, Н., П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878 – 1987. София: Наука и изкуство, 1989.

НА: Научен архив на Българска академия на науките (НАБАН), ф. 84, „Иван Снегаров“, а. е.617.

ОЛА: Общославянският лингвистичен атлас, София, 1978.

РБЕ 1977-: Речник на българския език. София: Институт за български език. https://ibl.bas.bg/rbe/

РКЕНО: Речник на книжовния български език на народна основа от XVII в. (върху материал на Тихонравовия дамаскин), гл. ред. Е. И. Дьомина, София, 2012.

РМикл.: Miklosich, Fr. Lexicion palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865.

РСрез.: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. СПб., 1893–1903.

РРОДД: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIXи XX век.. София: Издателска къща „ЕМАС“, 1998.

РЧДБЕ 1982: Речник на чуждите думи в българския език. София, 1982.

Created by Universal Document Converter

СРЯ: Словарь русского языка XI – XVII вв. Выпуск 29. Москва: Наука, 2011.

СУМ: Словник української мови: в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

СС: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994.

СтбР: Старобългарски речник. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I.–Т. 2. София, 1999, 2009.

ТБР: Турско-български речник. София: Наука и изкуство, 1962.

Фасмер 1986–1987: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4.Москва, 1986–1987.

ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд (под ред. О. Н. Трубачева). Москва, 1974.

ЭСБЕ: Энциклопедический словарь: В 86 т. – Репр. воспр. изд. „Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона“. – СПб.: Полрайдис, 1993 – 1998.

ЭСРЯ: Этимологический словарь русского языка, сост. А. Преображенский. - М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1910–1916. В 12 т.

Bezmez: Bezmez, S. et al. Redhouse‘s Turkish dictionary. In Two Parts, London, 1880.

GHS 2002: Grannes, A., K. R. Hauge, H. Süleymanoğlu. A Dictionary of Turkisms in Bulgarian. Oslo: Novus Press, 2002.

Sadnik 1955: Sadnik, L., R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zuden altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.

Slovník: Slovník jazyka staroslovenského, Praha, 1959–2007.

Created by Universal Document Converter

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА. ИЗПОЛЗВАНИ ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

Аванесов 1964: Аванесов, Р. И. Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. Москва, 1964.

Алексеенко 2013: Алексеенко, М. В. К истории создания „Отдела по славянской филологии профессора В. И. Григоровича“ в библиотеке Новороссийского университета. Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотека. Одесса: ОНУ, 2013, 8–23.

Ангелов 1963а: Ангелов, Б. Още веднъж за дамаскинаря Йосиф Брадати. Език и литература, 1963, № 2, 73–74.

Ангелов 1963б: Ангелов, Б. Съвременници на Паисий, Кн. I, София, 1963.

Ангелов 1964: Ангелов, Б. Съвременници на Паисий, Кн. II, София, 1964.

Ангелов 1968: Ангелов, Б. Неизвестно писмо на д-р Константин Робов до В. Григорович. Известия на Научния архив. Кн. 4, София, 1968.

Ангелов 1976: Ангелов, Б. Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен), Карловско. Книжовната дейност на Аврам йерей Димитриевич. Изв. на НБКМ. София, 14 (20), 1976, 37–51.

Ангелов 1977: Ангелов, Б. Български книжовници от XVII век. – В: Литературна история, 1, 1977, 28–43.

Ангелов 1977: Ангелов, Б. Из историята на старобългарската и възрожденската литература.София, 1977.

Ангушева-Тиханова 1996: Ангушева-Тиханова, А. Гадателните книги в старобългарската литература. София: Време, 1996.

Ангушева 2009: Ангушева, А. Старобългарска литература (същност, характер, специфични особености). – В: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 15–35.

Ангушева 2009: Ангушева, А. Нови идейно-тематични и естетични акценти в литературната продукция. – В: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 522–534.

Ангушева 2009: Ангушева, А. Киприян, митрополит Киевски, Московски и Всеруски. Григорий Цамблак. – В: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 582–597.

Ангушева, Димитрова 2002: Ангушева, А., М. Димитрова. Другите автотети: слова

Created by Universal Document Converter

против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция – В: Годишник на Софийския университет, ЦСВП «Иван Дуйчев», т. 92 (11), 81–99.

Ангушева, Димитрова 2003: Ангушева, А., М. Димитрова. Другите автотети: Слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция – В: Годишник на Софийския университет, ЦСВП «Иван Дуйчев», т. 92 (11), 2002, 81–99.

Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: Ангушева-Тиханова, А., М. Димитрова. Самоков и борбата на Църквата срещу баенето и гадаенето. Етнология на общуването. Годишник на Асоциация „Онгъл“. Т. 12, год. VIII. С., 2013, 120–134.

Андрейчин 1955: Андрейчин, Л. Чуждите думи и борбата за чистотата на националния език. Език и литература, кн. 1-2, 1955.

Андрейчин и др. 1977: Андрейчин, Л., К. Попов, Стоянов Ст. Граматика на българския език, София, 1977.

Андрейчин 1969: Андрейчин, Л. Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език, Български език, 1969.

Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София, 1978.

Андрейчин 1979: Андрейчин, Л. Към въпроса за аналитическия характер на съвременния български език. Изследвания върху историята и диалектите на българския език, София, 1979.

Ангелов и др. 1970: Ангелов, Б., Куев, К., Кодов Хр., Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I., София, 1970; т. II, София, 1977.

Апресян 1994: Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика. Москва, 1994.

Аргиров 1895: Аргиров, Ст, Люблянският български ръкопис от XVП век, СБНУ, Кн. XI, 1895, 463–560.

Аргиров 1894: Аргиров, Ст., Един български рукопис от XVII в. в Праж кия музей. Периодическо списание, XLIV, 1894, 169–200

Байрамова 1995: Байрамова, М. Етюди за съюзите в Троянския дамаскин. София, 1995.

Бележки 2003, 2004 = Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. (съст.): Бележки на българските книжовници X–XVIII. Т.1. X–XV в. Т. 2. XVI–XVIII. София: Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“.

Берштейн 1950: Берштейн, С.Б. К вопросу о периодизации истории болгарского языка, – Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1950, т. 9, вып. 2.

Created by Universal Document Converter

Берштейн 1957: Берштейн, С. Б. К изучению редакций болгарских списков „Сокровища“ Дамаскина Студита.– В.: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. Ред. Вл. Георгиев. София: БАН, 1957.

Бернштейн 1963: Бернщейн, С. Б. К изучению истории болгарского литературного языка – В: Вопросы теории и истории языка, Ленинград, 1963.

Берштейн, 1965: Бернштейн, С. Б. Памяти В. И. Григоровича. ИАН СЛ, 1965, т. 24, в. 4.

Бернштейн 1973: Берштейн, С. Б. Мисли за началния период от историята на българския литературен език. Симпозиум по граматической теологии современных балканских языков. Москва, 1973.

Беседина-Невзорова 1962: Беседина-Невзорова, Старославянский язык, Харьков, 1962.

Богатова 1995: Богатова, Г. А. Историко-культурный аспект лексикографического описания русского языка: Сборник статей. Москва, 1995.

Божилов 1983: Божилов, И. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. София, 1983.

http://macedonia.kroraina.com/ib/ib_sydyr.htm

Божилов и др. 1999: Божилов, И., Гюзелев, В. История на Средновековна България в 3 тома. Т. 1. С., 1999. https://chitanka.info/text/30003-istorija-na-bylgarija-v-tri-toma

Божилов и др. 2012: Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И. Борилов синодик — издание и превод. — София: ПАМ Публишинг Кампани, 2012.

Бойчева 1985: Бойчева, П. Виктор Григорович. Кирило–Методиевска енциклопедия. Т. I. София, 1985.

Боев 1965: Боев, Е. За предтурското тюркско влияние в българския език - още няколко прабългарски думи. Български език, кн. 1, 1965.

Боев 1968: Боев, Е. За българо-тюркските езикови връзки. Известия на Института за български език, кн. 1, 1968.

Босилков 1987: Босилков, К. За характеристиката на възрожденската лексика. Международен конгрес по българистика, История на българския език. София, 1987, 285–289.

Бояджиев 2009: Бояджиев, А. Йоасаф Бдински. – В: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 581–582.

Бояджиев 2011: Бояджиев, Т. Българска лексикология. София, 2011.

Буслаев 1861: Буслаев, Ф. Исторические очерки русской народной словесности и

Created by Universal Document Converter

искусства, т. 1, СПб, 1861.

Буслаев 1910: Буслаев, Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства, Т. 2, СПб, 1910.

Българска лексикология и фразеология 2013: В 3 тома. Т. 1. Ред. Българска лексикология. Л. Крумова-Цветкова, Д. Благоева, С. Колковска, Ем. Пернишка, М. Божилова. София, 2013.

Вайан 1952: Вайан, А. Руководство по старославянскому языку, Москва, 1952.

Василев 1980: Василев, В. Дамаскините в българската книжовна традиция. – В: Вековни български езикови традиции. София, 1980, 107–110.

Василев 1987: Василев, В. Нови и стари елементи в архаичните дамаскини. Доклади на Втория международен конгрес по българистика, София, 24 май –3 юли 1986, София, 1987, т.2. История на българския език, 202–209.

Василев 1988: Василев, В. Нови дани за Еленския дамаскин. – В: Български език, 1988, XXXVIII, № 6, 505–507.

Василев 1990: Василев, В. За някои архаични и нови черти в дамаскините (с оглед на новобългарския книжовен език).–В: Kształtowanie sięnowobułgarskiego języka literackiego (do roku 1878). Kraków: PAN, 1990, 189–204.

Василев 1993: Василев, В. Общи писменоезикови черти в преписите на архаичните дамаскини, Старобългаристика, 1993, № 2, 99–108.

Василев, Еленски... Василев, В. Еленски дамаскин от XVII в. (под печат).

Василев Троянският… Василев, В. Троянският дамаскин – български паметник от XVII в. (Към характеристиката на ранния новобългарски период), дисертация, машинопис.

Велчева 1961: Велчева, Б. Към установяването на взаимоотношения и диалектната основа на новобългарските дамаскини, Български език, 1961, № 5 – 6, 402–417.

Велчева 1996: Велчева, Б. Книжовно и народно в езика на българските книги от XVI век. Сборник с доклади за българска обща и културна история през XVI век. София, 1996, 327–442.

Велчева 2001: Велчева, Б. Дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език. Paleobulgarica, 2001, № 4, 64–81.

Велчева 2003: Велчева, Б. Художествени изразни средства в дамаскините от XVII в, с оглед началото на новобългарския книжовен език. – В: Старобългаристика, XXVII/2, 2003, 32–52.

Created by Universal Document Converter

Велчева, Иванова 2010: Велчева, Б., Д. Иванова. И от зазоряването тръгва денят… Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език. Пловдив, 2010.

Велева 1981: Велева, М. Болгаро-советские научные связи в период между двумя мировыми войнами. – В: Советская болгаристика. Материалы конференции, посвященной 1300–летию Болгарского государства, Львов 1981. Москва, 1983.

Велков и др. 2005: Велков, А., Ст. Андреев. Водни знаци в османотурските документи. Ч. I. Три луни. София, 2005.

Венедиктов 1965: Венедиктов, Г. К. К вопросу о начале современного болгарского литературного языка. Краткие сообщения Института славяноведения, София, 1965.

Венедиктов 1990: Венедиктов, Г. К. Болгарский литературный язык эпохи Возрождения. Москва, 1990.

Викторов 1879: Викторов, А. Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва, 1879. [http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/viktorov.pdf] (посетен на 26. 01. 2022).

[http://liber.onu.edu.ua/pdf/dariteli.pdf](посетен на 26.01.2022)

Вилинский 1902: Вилинский, С. Г. Болгарские тексты «Эпистолии о неделе“. Летопись историко–филологического общества при императорском Новороссийском университете“, т. X – Одесса, 1902, 87–127.

Вълов 1962: Вълов, В. Разкопки на Калето в гр. Свищов. Археология, кн. 4, 1962, 7–15

Вълчанова 2013: Вълчанова, С. Йерей Аврам Димитриевич – един книжовник от Карлово и неговото културно наследство. Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филологии, т. 51, кн. 1, Сб. А. Пловдив, 2013, 174–182.

Вътов 2001: Вътов, В. Езикът на Софроний Врачански В. Търново, Faber, 2001.

Гацов 1933: Гацовъ, Б. Дамаскинари от рилската школа. Духовна култура, София, 1933.

Гагова 2010: Гагова, Н. Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепция на византийския модел. София, 2010.

Ганчев 1972: Гандев, Хр. Българската народност през XV в. София, 1972.

Генов 1922: Генов, М. Стара българска литература. София, 1922.

Георгиев 1952: Георгиев, Вл. Опит за периодизация на историята на българския език, Известия на ИБЕ, 1952, Кн. 2, 71–116.

Георгиев 1962: Георгиев Е. Разцветът на българската книжнина в IX–X в., С., 1962.

Created by Universal Document Converter

Георгиев 1980: Георгиев, Е. Люлка на старата и новата българска писменост. София, 1980.

Георгиев 2018: Георгиев, П. В. Две рукописи В.И. Григоровича: несколько штрихов к портрету ученого-слависта. В.: Славяноведение, 2018, № 6, 111–116.

Георгиев 2019: Георгиев, П. В. Университетская наука и духовное образование: из опыта слависта В.И. Григоровича. В.К. Пискорский и развитие науки всеобщей истории в России: сб. науч. статей. – Казань, 2019, 141–148.

Гергова 2004: Гергова, А. Българска книга. Енциклопедия. София: Пенсофт, 2004.

Гильфердинг 1868: Гильфердинг, А. Собрание сочинений, ч. 1. СПб., 1868, 124–131.

Гиневски, Митринов 2006: Гиневски, Х., Г. Митринов. Родопско книжовно наследство: Райковски дамаскин. Варна, 2006.

Гагова 2010: Гагова, Н. Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепция на византийския модел. София, 2010.

Горпинич 2000: Горпинич, В. О. Григорович Віктор Іванович. Українська мова: енциклопедія. НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. Київ, 2000.

Гошев 1954: Гошев, Ив. Новооткрит сборник на Йосиф Брадати, писан от монах Никифор в Рилския манастир през 1758 г., Известия на ИБл, Кн. II, 1954, 263–267.

Гранберг 2005: Гранберг, А. Езиковият строй на прабългарския език според данните от анализа на прабългарските заемки в него (фонетика, вокална система). – В: Славистични изследвания. Сборник, посвятен на международен конгрес на славистите, 7, София, 2005, 29–40.

Григолаш 2007: Григораш, Н. Украинската литературоведска българистика от XIX и средата на XIX век: Личности и школи. Велико Търново, 2007.

Григорович…2015: В. И. Григорович и развитие славяноведения в России: материалы „круглого стола“ с международным участием, посвящённого 200–летию со дня рождения учёного, Казань, 10 апреля 2015.

Григорович 1843: Григорович, В. И. Опыт изложения литературы словен в ее главнейших эпохах. Ч. 1 : 1 и 2 эпохи. Казань, 1843.

http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2400 (посетен на 20.02.2021)

Григорович 1847а: Григорович, В.И. Изыскания о славянских апостолах, произведенные в странах Европейской Турции. Санкт–Петербург, 1847.

Created by Universal Document Converter

Григорович, 1848 Григорович В. И. «Очеркъ ученаго путешествия по Европейской Турціи“ (съ картою окрестностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ) Отд. отт. из Ученых записок Казанского университета, кн. III, Казань, 1848. [http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2354] (посетен на 20.02.2021)

Григорович 1852а: Григорович, В.И. Изследования о древних памятниках старославянской литературы, С-Петербург, 1852.

Григорович 1852б: Григорович, В.И. Статьи, касающиеся древнего славянского язика. Казань, 1852.

Григорович 1852в: Григорович, В. И. О древней письменности славян, С–Петербург, 1852.

Григорович 1862: Григорович, В.И. Древнеславянский памятник, дополняющий житие славянских апостолов святых Кирилла и Мефодия. Казань, 1862.

Григорович 1866: Григорович, В.И. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X столетия. Одесса, 1866.

Григорович 1880: Григорович, В.И. Обзоръ славянскихъ литературъ. Лекции В. Ив. Григоровича, читанные им студентам IV курса Новороссийского университета в 1868/9 акад. году; записал А. Смирнов. Воронежъ, 1880 http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2341 (посетен на 20. 03. 2022).

Григорович 1883: Григорович, В. И. План путешествия по славянским землям. Отд. отт. из: Русский филологический вестник, 1883. http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2339 (посетен на 20. 04. 2022)

Григорович 1877: Григорович, В.И. Очеркъ путешествия по Европейской Турции, (съ картою окресностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ)“, Издание второе, Москва, Типографія М. Н. Лаврова и Ко, 1877.

Григорович 1977: Григорович, В. И. Очерк за пътешествие по Европейска Турция с карта на околностите на Охридското и Преспанското езеро. София, БАН, 1978.

Григорович 1882: Григорович, В.И. Славянские древности. Курс лекций.– Варшава, 1882.

Григорович 1915: Григорович, В. И. Донесения В. И. Григоровича об его путешествии по славянским землям. Издание Отд. русского языка и словесности Имп. Акад. наук. – Казань, 1915.

Гошев 1956: Гошев, И. Рилски глаголически листове. София, 1956.

Created by Universal Document Converter

Гоцев 1991: Гоцев, Д. Българските учени и тяхната роля в национално освободителното движение на българите в Македония в края на XIX и началото на XX в. В: Македонски преглед, София, 1991, № 1, 11–31.

Грозданова 1989: Грозданова, Ел. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. София: Наука и изкуство, 1989.

Гълъбов 1973: Гълъбов, Ив. Лексикални проблеми на стария български книжовен език. – Български език, 1973, 1–2, 45–59.

Гълъбов 1980: Гълъбов, Ив. Старобългарски език с увод в славянското езикознание, Ч. 1. Увод и фонетика, София, 1980.

Гълъбов 1986а: Гълъбов, Ив. Проблеми на старобългарските лексиколожки проучвания. Избрани трудове по езикознание. София, 1986, 399–406.

Гълъбов 1986б: Гълъбов, Ив. Лексикални проблеми на стария български книжовен език. Избрани трудове по езикознание. София, 1986, 382–398.

Давидов 1996: Давидов, А. Старобългарска лексикология. В. Търново, 1996.

Давидов 2001: Давидов, А. Актуални задачи на старобългарската лексикология.– В: В памет на Петър Динеков. София, 2001, 509–511.

Димитрова 1993: Димитрова, М. Към характеристиката на направените на диалект български преводи на гръцка църковна книжнина през Възраждането – В: Медиевистични ракурси, съст. Е. Гергова. София, 1993, 87–99.

Димитрова, Мусакова, Бояджиев 2005: Димитрова, М., Мусакова, Е., Бояджиев А. Мануиловият апостол. – В: Старобългарска литература, 2005, кн. 33–34, 356–379.

Димитрова 2008: Димитрова, М. Житието на св. Димитър от Дамаскин Студит в два късни дамаскинарски сборника. – В: Omnia vincit amor. Юбилеен сборник на НГДЕК в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова, съст. Веселина Вачкова, Цветелин Степанов. София, 2008, 665–684.

Димитрова, Бояджиев 2009: Димитрова М., А. Бояджиев. Апокрифът заапостол Тома в късната дамаскинарска традиция. – В: Владетелят и свете-цът, част 2 (=Годишник на Асоциация „Онгъл“. Т. 8.). София, 2009, 238–260.

Димитрова 2009: Димитрова, М. Книжнина през XVII в. Книжовници и средища. Дамаскинарска литература. – В: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 727–740.

Димитрова 2015: Димитрова, М. Езикови вариации на късната проповед (XIX в.). Проблеми на издаването и включването в лексикални тезауруси. – В: Информатика,

Created by Universal Document Converter

граматика, лексикология. Сборник доклади и материали от заключителната конференция, София, 29-30.06.2015. Състав. А. М. Тотоманова и Т. Славова. София: Графис – Ал. Жеков, 2015, 123-136.

Димитрова 2019: Димитрова, Д. По махала ще ги познаете (по примера на Филибе през XVI-XVII) Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, год. II (XXXIV), 2018. Велико Търново, 2019, 147–162.

Димитрова-Маринова 2005: Димитрова-Маринова, Д. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIIIв. Старобългарска литература, 2005, Кн. 33/34, 380–393.

Динеков 1942: Динеков, П. Първи възрожденци. – София, 1942.

Динеков и др. 1974: Динеков П., Куев К., Петканова Д., Христоматия по българска литература, София, 1974.

Делева 1997а: Делева, А. Прабългарските заемки в старобългарския език. Механизми на езиковата адаптация. Дисертация. Софийски университет „Свети Кл. Охридски“, София, 1997.

Делева 1997б: Делева, А. Кънигы – произход и значение на думата. – В: Преславска книжовна школа 2. 1997, Шумен, 31 – 40.

Делева 2000: Делева, А. Прабългари и прабългарски заемки (върху материал от старобългарските писмени паметници). – В: Acta Palaeoslavica. 2000, Vol. 1, 109– 115.

(Делева) Гранберг. Класификация на хуно-българските думи, заети в славянски. – В: Четиринадесети международен конгрес на славистите. Охрид, 10-16 септември 2008.

Джурова 1980: Джурова А., Калиграфски материали и инструменти. – Изкуство, № 3; 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. София, 1980.

Дмитриев-Петкович 1865: Дмитриев-Петкович, К. Обзор афонских древностей. Спб, 1865.

Добрев, Тотоманова 1988: Добрев, Ив., А. Тотоманова. Българската лексика като част от общославянския речников фонд. Славянска филология, Т. 19. С., 1988, 256–262.

Добрев 1981: Добрев, Ив. Българска историческа лексикология. –В: Българският език – език на 13 вековна държава. София, 1981.

Добрев 1987: Добрев, Ив. Старинни народни думи. Библиотека „Родна реч омайна“ . Кн. 27, 1987.

Добрева 2008: Добрева, А. Иранизми в българския език. София: Академия на МВР, 2008.

Created by Universal Document Converter

Дончева-Панайотова 1993: Дончева-Панайотова, Н. Украса и художествено своеобразие на Аджарските дамаскини от XVII век, Проглас, 1993, № 2, 23 – 31.

Дончева-Панайотова 1998: Дойчева-Панайотова, Н. Аджарски книжовници–илюстратори от XVIIв. Велико Търново, 1998.

Драголова, Бозукова 1994: Драголова, Л., М. Бозукова. Приписки в славянските старопечатни книги XV–XVII в., съхранявани в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – Известия на НБКМ, 1994, т. 22 (28), 325–345.

Дринов 1871: Дринов, М. Периодическо списание на Браилското книжовно дружество, 1871 г., кн. 4, 3–26.

Дринов 1870: Дринов, М. За новобългарската азбука – II сп., Браила, 1870, 18–19.

Дроснева 1980: Дроснева, Е. Д. Становление русской болгаристики (до середины XIX в.). дисс. к.и.н., Ленинград, 1980.

Дроснева 2014: Дроснева, Е. Студия „Виктор Григорович, българите и българистиката“, 2014, 162–163

Дроснева 2015: Дроснева, Е. Болгары и Болгария о В.И.Григоровиче. В.И. Григорович и развитие славяноведения в России. Материалы „круглого стола“ с международным участием, посвященного 200–летию со дня рождения ученого, Казань, 10 апреля 2015 г. Казань, 2015, 178 – 184. (съавтор Н. Казански).

Дроснева 2015: Дроснева, Е. Български щрихи от един живот: Виктор Иванович Григорович (1815 – 1876) , Сп. на БАН, 2015, № 4, 50 – 55.

Друмева 2010: Друмева, М. Демографско-икономическият облик на Свищов до началото на Българското Възраждане. Списание Диалог, кн. 4. 2010, 45–78.

Дьомін 2015: Дёмин, О. Б. Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович: монографія/ О. Б. Дьомін, М. В. Алєксєєнко; авт. передмови І. М. Коваль; наук. ред. В.О. Колесник; ОНУ імені І. І. Мечникова, Одеса, 2015.

Дьомина 1962: Дёмина, Е. И. Класификация болгарских дамаскинов по редакциям „Чуда о ковре“, УЗИС, т. 23, 1962, 212 – 246.

Дьомина 1966: Дёмина, Е.И. Место дамаскинов в истории болгарского литературного языка. Советское славяноведение, Москва, 1966, № 4.

Дьомина 1968: Дёмина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века, Т. 1, София, БАН, 1968.

Дьомина 1969: Дёмина, Е. И. „Начало“ современного болгарского литературного языка, Вопросы языкознания, 1969, № 6, 83–93.

Created by Universal Document Converter

Дьомина 1971: Дёмина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века, Т. 2, София, БАН, 1971.

Дьомина 1973: Дёмина, Е., Проблема нормы в формировании книжного болгарського язика XVIIв. на народной основе. В: Славянское языкознание. VII международный съезд славистов. Варшава, Польша, август 1973 г.: доклады советской делегации. Москва, 1973, 118–141.

Дьомина 1975: Дёмина, Е. И. Из исторического болгарского синтаксиса. Сложные предложения с союзным словом *който* в языке дамаскинов XVII в. – В: Славянское и балканское языкознание. Проблемы интерференции и языковых контактов, Москва, 1975, 104–137.

Дьомина 1976: Дёмина, Е., Типологическая характеристика раннего этапа формирования балканських литературных языков. Балканские исследования, 2. Проблемы истории и культуры, 1976, 284–291.

Дьомина 1979: Дёмина, Е. И. Из болгарского исторического синтаксиса. 2. Морфема – *то* как средство указания на относительное подчинение в сложных предложениях в языке дамаскинов XVII века. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език (сборник в памет на Чл.–кор. К. Мирчев), 1979, 131–137.

Дьомина 1980: Дёмина, Е. И. Житие Петки Евфимия Тырновского В новоболгарской письменности. – В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски, София, 1980, 183–193.

Дьомина 1983: Дёмина, Е. И. Основные проблемы истории болгарского литературного языка в эпоху Предвозраждения. Първи международен конгрес по българистика. Исторически развой на българския език. София, 1983, Т. 1, 225–239.

Дьомина 1985: Дёмина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века, Т. 3, София, БАН, 1985.

Дьомина 1992: Дёмина Е., Предвозрожденческий период в истории болгарського литературного языка. В: Болгарский литературный язык предвозрожденческого периода: сборник статей. Москва, 1992, 3–32

Дьомина 1994: Дёмина, Е. И. Новоболгарская версия „Житья Петки Тырновской“ Патриарха Евфимия в трудах российских философов XIX века. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. Паметници, поетика, историография. В. Търново, 1994, 259–271.

Дуйчев 1950: Дуйчев, И. Лекции по архивистика. София, 1950.

Created by Universal Document Converter

Жуковская 1964: Жуковская, Л. П. Лексические варианты в древних славянских рукописях. – В: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. Москва, 1964, 5–17.

Загоруйко 1963: Загоруйко, В. Краткая характеристика фонда „Болгаристика в Одесской государственной научной библиотеке им. А. М. Горького“ Воспоминания Христиана Катева. Изв. на народната библиотека и библиотеката на Софийския държавен университет, 1963, София, 213–221.

Златарски 1970: Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове, Т. 3, Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280), 1970 (фототип. изд. от 1940).

Ерен 1974: Ерен, Хасан. Турските думи в българския език и местните турски говори. Български език, кн. 5, 1974.

Йовчева, Тасева 1992: Йовчева, М., Л. Тасева. Редки думи от Берлинския сборник. – В: Palaeobulgarica, 1992, № 4, 43–49.

Иванов 1917: Иванов Й. Св. Иван Рилски и неговият монастир. София, 1917.

Иванов 1931: Иванов, Й. Български старини из Македония, 2 доп. изд., София, 1931.

Иванов 1935: Иванов, Й. Старобългарски разкази, София, 1935.

Иванов 1982: Иванов, Й. Доклад от В.Н.Златарски и Йордан Иванов за научна обиколка в Русия през 1914 г. Избрани произведения. Т. 1. София, 1982, 45–52.

Иванова 1967: Иванова, А. Троянски дамаскин: български паметник от XVII век. София, БАН, 1967. www.pelister.org/manuscript/pdf/IMJM1 (посетен на 15.03.2022)

Иванова 1992: Иванова, С. Градските териториални общности и организацията на култа на мюсюлмани и християни. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в., 1992.

Иванова 1993: Иванова, С. Градовете в българските земи през XV в.– В: Българският петнадесети век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XV в. София, 1993, 53–66.

Иванова 1986: Иванова, Кл. Старобългарска литература, Т. 4, Житиеписни творби, София, 1986.

Иванова 2008: Иванова, Кл. Bibliotheca Hagiografica Balcano-Slavica. София, 2008.

Иванова 2017: Османотурски лексикални заемки в ранната българска книжнина: Върху материали от приписки в края на XIV до края XVIII век – В: Българистични четения. Съст. Г. Балаш, М. Фаркаш Барати, Х. Майорош. Сегед, 2017, 23-33).

Created by Universal Document Converter

Иванова-Мирчева 1959: Иванова-Мирчева, Д. Преносно значение на думата и преносимост на значението. Изв. на Института за бълг. език, Кн. 6, 1959, 3–37.

Иванова-Мирчева 1964: Иванова-Мирчева, Д. Стесняване на семантичната структура като исторически процес. Изв. на Института за бълг. език, Кн. 11, 1964, 151–160.

Иванова-Мирчева 1977: Иванова-Мирчева, Д. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX–X до XIV века, Старобългаристика, 1977, № 1, 37–48.

Иванова-Мирчева 1982: Иванова-Мирчева, Д. Българският книжовен език от XIII–XIV в. – трети класически език в средновековна Европа, Български език, 1982, № 5, 391–397.

Иванова-Мирчева 1987: Иванова-Мирчева, Д. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането, София, 1987.

Иванова-Мирчева 1988: Иванова-Мирчева, Д. Характерни особености на лексиката на старобългарските паметници. Славянска филология, Т. 19. София, 1988, 29–35;

Иванова-Мирчева 1989: Иванова-Мирчева, Д. Лексиката на класическите старобългарски паметници – източник за определяне етническата принадлежност на Кирило-Методиевия език. Международен конгрес по българистика. 2. Доклади. Т. 21. София, 1989, 5–12.

Иванова-Мирчева, Д., Ив. Харалампиев, История на българския език. Велико Търново, 1999.

Иванова-Мирчева 1999: Иванова-Мирчева, Д. Старобългарски речник. Т. 1, а–п, отг. ред.: чл. кор. Дора Иванова Мирчева, София, 1999.

Иванова-Мирчева 2003: Иванова-Мирчева, Д. Българският книжовен език (IX-X до XVIII в.). Велико Търново, 2003.

Илчев 1977: Илчев, П. Виктор Григорович и българската филология. Български език. Кн. 1, София, 1977.

Икономова 1981: Икономова, А., Новооткрити сборници на Йосиф Брадати. Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“, XVI(XXII), София, 1981, 355 –365.

Илиевски 1960–61: Илиевски, П. За средногорскиот превод на дамаскинот, Македонски јазик. 1960–61, Кн. 1–2, 53–71.

Илиевски 1961: Илиевски, П., За македонкиот превод на дамаскинот. Македонски јазик. Скопие, 1961. 1–2, 33–51

Илиевски 1964: Илиевски, П. Някои лексички особености во македонскиот превод на Дамаскинот, Македонски јазик, 1964, Кн. 1–2, 91–96.

Created by Universal Document Converter

Илиевски 1972: Илиевски, П., Крнински дамаскин. Едиција. Стари текстови, 3. Скопје, 1972. [www.pelister.org/manuscript/pdf/IMJM1] (посетен на 23. 09. 2021)

Илиевски и др. 2015: Илиевски, П., Илиевска К., Киевски дамаскин. Скопје, МАН, 2015.

История….. 1963: История на българската литература. Т. 1, София, 1963.

История ….1985: История на България. Българско възраждане XVIII–средата на XIX век. Том V. София, 1985.

История …..1989: История на новобългарския книжовен език. София, БАН, 1989.

Йовков 1971: Йонков, Хр. Виктор Григорович. Приятели на българския народ. София, 1971.

Йовчева 2009: Йовчева, М. Климент Охридски, Наум Охридски. – В: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 230–237.

Калиганов 1982: Калиганов, И. И. Литература эпохи формирования наций. Москва, 1982.

Каравелов 1966: Каравелов, Л. Събрани съчинения. Том VI, София, 1966.

Караджова 1994: Караджова, Д. Котленският книжовен център през XVIII век. П., 1994.

Караиванов 2014: Караиванов, Н., Професор В. И. Григорович и неговите научни приноси за българската средновековна и възрожденска култура. Българите в Северното Причерноморие, Т. XIII, 2014.

Карски 1928: Карский, Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1928.

Качановски 1882: Качановский, В. Памятники болгарского народного творчества, вып. 1, Сборник западноболгарских песен, СПб., 1882, 23–41. http://books.e–heritage.ru/book/10086464 (посетен на 20.07.2021).

Каширин и др. 1963 Каширин, Г. А., Алексеев–Попов В. С. К вопросу о роли Одессы в истории связей русских и болгарских народов (обзор печатных источников, хранящихся в фондах ОГНБ им. А. М. Горького. Изв. на народната библиотека и библиотеката на Софийския държавен университет, 1963 – Т3 (9), 297–319.

Кенанов 1996: Кенанов, Д. Българският шестнадесети век. София, НБКМ, 1996.

Кенанов 2000: Кенанов, Д. Старобългарска литература. Велико Търново, 2000.

Кийл 2005: Кийл, М. Хора и селища в България през османския период. София: Amicitia Publishing House, 2005.

Кирпичников 1892: Кирпичников, А. В. И. Григорович и его значение в истории русской науки. Исторический вестник, год. XIII, декември 1892, 764–775.

Created by Universal Document Converter

Кирпичников 1893: Кирпичников, А. Виктор Григорович. Энциклопедичний словарь. Т. IX, Москва, 1893.

Кирило-Методиевска енциклопедия (в 4 тома). Т. 1. 1985, Т. 2. 1995, Т. 3 2003, Т. 4 2003.

Кирилова 2013: Кирилова, Р. Приписки в българските старопечатни книги (1806–1878). Част 1 (1806–1850). София, 2013.

Кодов, Райков, Кожухаров 1985: Кодов, Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров. Опис на славянските ръкописи в библиотекага на Зографския манастир в Света гора. София, 1985.

Колев 2013: Колев, Б. Вакарел – от древността до края на XIX век, София: Херон прес, 2013.

Колесник 2001: Колесник, В. Състояние и перспективи за развитие на българистиката във Фил. факулет на ОНУ, Българистика, Одесса, 2001.

Копыленко и др. 1960: Копыленко, М. М., Рапопорт, М. В. Славяно–русские рукописи Одесской Государственной библиотеки им. А.М. Горького – XVI, Москва, 1960.

Крумова-Цветкова, Пернишка, и др. 2013: Крумова-Цветкова Л., Е. Пернишка, Д. Благоева, С. Колковска, М. Божилова. Българска лексикология и фразеология. Т. 1. София, 2013.

Кочева 1979: Кочева, Ем. Нови и стари фонетични и правописни особености в езика на Йосиф Брадати. – В.: Изследвания върху историята и диалектите на българския език (Сборник в памет на чп.–кор. К. Мирчев), София, 1979, 255–258.

Кочева 1980: Кочева, Ем. Народната основа на езика на западнобългарските дамаскини от XVIII в., Български език, 1980, № 1, 54–56.

Кочева 1983: Кочева, Ем. Йосиф Брадати – предвестник на българското културно възраждане. – В: Съвременният български книжовен език, София, 1983, 53–55.

Кочева 1991: Кочева, Ем. Народната лексика и Кичевския дамаскин, Македонски преглед, 1991, № 2, 45–60.

Кочубински 1880: Кочубинский, А. А. Рукописи В. И. Григоровича В: Русский филологический вестник – кн. III, № 22, София, 1880, 310–328.

Кочубински 1893: Кочубинский, А. А. Янъ Амосъ Коменскій – В. И. Григоровичъ, Одесса, 1893.

Крестовский 1879 : Крестовский, В. В. Двадцать месяцев в действующей армии (1877—1878). Том 1. – Спб: Типография МИД, 1879.

Created by Universal Document Converter

Куев 1974: Куев, К. Азбучната молитва в славянските литератури. Черноризъц Храбър, София, 1974, 165–166.

Куев 1983: Куев, К., Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете, 2–о преработено и допълнено издание, София, 1983.

Куркина 1984: Куркина, Л. В. Значение данных староболгарской письменности для рекострукции и этимологизации праславянского лексического фонда.– В: Старобългаристика, 1984, № 2, 3–13.

Лавров 1893: Лавров, П. А. Обзор звуковых и формальных особеностей болгарского языка, Москва, 1893, 3–7.

Лавров 1899: Лавров, П. А. Дамаскин Студит и сборники его имени „дамаскины“ в югославянской письменности. Летопись Историко–филологического общества при Императорском Новороссийском университете, Т. VII, Одесса, 1899, 15–53.

Лавров 1901: Лавров, П. А. Сокровище Дамаскина Студита в новом русском переводе, Одесса, 1901.

Лавров 1904: Лавров, П. А. Югославянская палеография. Курс, читанный в Санкт–Петербургском Археологическом Институте в 1903–1904 г.

Лакова 1972: Лакова, М. Турцизмите в Речник на съвременния български книжовен език от стилистична гледна точка. Български език, кн. 1-2, 1972.

Ламански 1864: Ламанский, В. И. О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене с филологическими и историческими примечаниями. Санкт–Петербург, 1864.

Ламански 1869: Ламанский, В. И. Непорешенный вопрос. Статья II. Болгарское наречие и письменность в XVI–XVII вв., ЖМНП, Венеция, 1869, Ч. 143, 349–378; Ч. 144, 84–123. http://elib.shpl.ru/ru/nodes/43673–lamanskiy–v–i–neporeshennyy–vopros–statya–2–bolgarskoenarechie–i–pismennost–v–xvi–xvii–vekah–1–i–i–sreznevskomu–b–m–1868 (посетен на 20.05.2021)

Лебедева 1975: Лебедева Н.Н. Греческая рукописная и печатная книга XV – XVI вв.и ее влияние на книжность других ародов.– Москва, 1975.

Леков 1956: Леков, Ив. Към въпроса за чистотата на българската реч и границите на езиковия пуризъм. Сборник в чест на акад. Ал. Т. Балан, 1956.

Лексиколигия и лексикография славянских языков. К XVI съезду славистов. Москва, 2017.

Created by Universal Document Converter

Лиман 2016: Лиман, А. Кирилло-Методиевская тематика в творчестве одесских историков XIX – начала XX вв. УДК, № 4. Одесса, 2016, 238–246.

Лихачов 1983: Лихачёв, Д. С. Текстология, Москва, 2 изд., 1983.

Маринов 1901: Маринов, Д., Йеромонах Йосиф Брадати, XVIII, 1901, 104 –131.

Маркишка 1978: Маркишка, Д. Виктор Иванович Григорович и миналото на българския народ. Исторически преглед, Кн. 11 София, 1978.

Маслов 1981: Маслов, Ю. С. Грамматика болгарского языка, Москва, 1981.

Матвеева 2010: Матвеева, Л. Виктор Григорович – первый украинский славяновед–византолог. Киев, 2010.

Мемова-Сюлейманова 1976: Мемова-Сюлейманова, Х. За турцизмите в публицистиката на Захари Стоянов. Годишник на СУ, т. LXXI, 3, 1976.

Миков 2020: Миков, Л. Османските чешми в България – социални и културни послания на водата, 2020.

Милетич 1908: Милетич, Л. Копривщенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. Български старини, Кн. II, София, 1908.

Милетич 1923: Милетич Л. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в. Български старини, Кн. VII, София, 1923.

Милтенов 2006: Милтенов, Я. Разработване на база данни за копия от средновековни ръкописи в електронния каталог на Централна Библиотека на БАН. – Бюлетин на Съюза на библиотечните и информационните работници, 2006, 1, 51–52.

Милтенов 2014: Милтенов, Я. Особености на рецепцията на византийското книжовно наследство в старобългарската преводна литература от IX-X в. – В: 145 години Българско книжовно дружество. Приложение към сп. Български език, София, 2014, 173–188.

Милтенова 1980а: Милтенова, А. Към характеристиката на българската литература през XV–XVII в. (сборници със смесено съдържание), дисертация, машинопис.

Милтенова 1980б: Милтенова, А. Към литературната история и типология на сборниците със смесено съдържание, Старобългарска литература, Кн.7, 1980, 22–36.

Милтенова 1980в: Милтенова, А. Ръкописната сбирка на Свищовското читалище. - Старобългарска литература, 8, 1980, 68–104.

Милтенова 1986: Милтенова, А. Към въпроса за сборниците със смесено съдържание в българската книжнина от XV–XVII в. – В: Литература, общество, идеи, С., 1986, 66–70.

Created by Universal Document Converter

Милтенова 2009: Милтенова, А. Българската литература през XI–XVII век. – В: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 377–405.

Милтенова 2009: Милтенова, А. Книжнина през XVII в. Летописни бележки. – В: История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008 (2 изд. 2009), 741–743.

Милтенова 2019: Милтенова, А. Маршрут на книжовното общуване между източните и южните славяне (XI–XX век). Международна научна конференция, 21-22 ноември 2019, София: БАН.

Милтенова 2018: Милтенова, А. South Slavonic Apocryphal Collections. Sofia: Boyan Penev Publishing Center, East-West, 2018, 327 pp.

Минчева 1982: Минчева, А. Езиковата ситуация през XVIII в. в българските земи и Паисиевата „История славеноболгар ская“, Старобългаристика, 1982, № 4, 37–43.

Минчева 1983: Минчева, А. Структурните черти на балканския езиков съюз от гледаще на съвременния български език. Първи международен конгрес по българистика: Исторически развой на български език: Тез. докл., София: БАН, 1983, 202.

Минчева 1985: Минчева, А., Въпросите на нормата в ранния етап на формирането на новобългарския книжовен език. Годишник на СУ. Езикознание, 74 (3), 149 – 160.

Минчева 1987: Минчева, А. Ролята на традицията при възникването на новобългарския книжовен език. Годишник на Софийския університет. Езикознаниеза, 77, 75 –122.

Мирчев 1932: Мирчев, К. Един Неврокопски български сборник с гръцко писмо от края на миналия век. – Македонски преглед, 7, 1932, №2–3, 149 – 186.

Мирчев 1952: Мирчев, К. За съдбата на турцизмите в българския език. – Известия на ИБЕ, 1952, 2, 117–127.

Мирчев 1958: Мирчев, К. Днешното състояние на проучванията върху историята на българския език у нас. Български език, 1958, № 4-5, 409–419.

Мирчев 1958: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език, София, 1958.

Мирчев 1966: Мирчев, К. Климент Охридски и старобългарският книжовен език, Български език, 1966, № 5, 417–420.

Мирчев 1975: Мирчев, К. Правописната система през Възраждането. Литературна мисъл, № 6, 73–79.

Мирчева 1990: Мирчева, Е. Поучението за Рождество Богородично в ръкописната традиция на XVI – XVII в., Български език, 1990, № 6, 480 – 487.

Created by Universal Document Converter

Мирчева 1993а: Мирчева, Е. Към въпроса за недамаскиновите слова в дамаскините (Слово за Рождество Богородично в Тихонравовия дамаскин), 1993, № 2,11–23.

Мирчева 1993б: Мирчева, Е. Съчиненията на Климент Охридски в дамаскините от XVII–XVIII в. – В: 1080 години от смъртта на Св. Наум Охридски, София, БАН, 1993, 124–131.

Мирчева 1993в: Мирчева, Е. Проблеми на българската литература от XVII–XVIII в. в светлината на общибалкански и европейски процеси, Литературна мисъл, 1993, № 6, 134–144.

Мирчева 1995: Мирчева, Е. Руско-български литературни и езикови връзки през XVII–XVIII в. – Проглас, 1995, 1, 3–10.

Мирчева 1996: Мирчева, Е. Проблеми на състава на архаичните български дамаскини. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българска обща и културна история през XVI век. София, БАН, 1996, 297–315.

Мирчева 1997: Мирчева, Е. Проблеми на установяването на книжноезиковата норма в новобългарските дамаскини от XVIIв. Paleobulgarica, 1997, № 3, 96–113.

Мирчева 1998: Мирчева, Е. Из лексиката на Зайковския требник от първата половина на XIV век. Проглас, 1998, № 2, 110–128.

Мирчева 2001: Мирчева, Е. Не–дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVIIвек. Монография. ВеликоТърново, 2001.

Мирчева, Е. Германов сборник от 1359 г. Изследване и издание на текста. София: Издателство „Валентин Траянов”, 2006.

Мирчева 2014: Мирчева, Е. Библейските текстове в българските дамаскини – начин на употреба. Известия на Института за български език, кн. XXVII. София, БАН, 2014, 34–53.

Мирчева 2015: Мирчева, Е. Две независими преработки на житиен текст в дамаскинската книжнина от XVIII в. – Български език, кн. 4, 2015, 51–60.

Мирчева 2017а: Мирчева, Е. Редки лексеми в старобългарския книжовен език (съцѣглъ, цѣглъ, цѣгьхъ). – Преславска книжовна школа. Т. 17. Шумен: УИ, 93–101.

Мирчева 2017б: Мирчева, Е. Проблеми и достижения на българската историческа лексикология. Доклады и выступления на заседании Комиссии по лексикологии и лексикографии при Международном комитете славистов. XVI Международный съезд славистов (Сербия, Белград, 23 августа 2018 г.), Москва, 2017, 234–256.

Created by Universal Document Converter

Мирчева 2018: Мирчева, Е. Староизводните и новоизводните сборници – преводи, редакции, преработки, книжовноезикови особености. София, 2018.

Митринов 2003: Митринов, Г. За южнородопските български говори по данни от Помашко-гръцки речник. – В: Сп. Родопи, 3, 2003, 51–56.

Митринов 2005: Митринов, Г. Родопско книжовно наследство. Райковски дамаскин (ново пълно издание на текстовете в същинската част на сборника). София, 2005.

Митринов 2006: Митринов, Г. Тодор Стойчев Струнчевски – създателят на „Родопски речник". – В: Родопи, 3–4, 2006, 55–60.

Митринов 2015: Митринов, Г. Епизодът Чудото със сфунгатото от Словото за мъченията и чудесата на св. Георги в Райковския дамаскин. – Дзяло – е-списание, 2015, № 5.

Митринов 2020: Митринов, Г. Пояснените думи в среднородопските възрожденски писмени паметници с гръцко писмо. – Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин", Кн. 33, 2020, 131–165.

Митринов 2021: Митринов, Г. Тенденции в развитието на антропонимната система на с. Бял извор, Ардинско, по данни от XVI и XVII век. Доклад от Международната годишна научна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин", 2021, 201–207.

Мичева 2001: Мичева, В. Съюзът ТА в историята на българския език – Старобългаристика, 2001, кн. 3, 113–120.

Мичева 2002: Мичева, В. Паратактичните отношения в езика на новобългарските дамаскини. Сп. на БАН, кн. 2, 40–43.

Мичева 2010: Мичева, В. Към историята на паратактичните съюзи АЛА, АТО, АНО в книжовния български език – В: Сборник изследвания в чест на 60-годишнината на проф. Ст. Смядовски. София: Изд. „Валентин Траянов", 2010.

Мичева 2013: Мичева, В. Паратактични отношения в историята на българския книжовен език. София: Диомира, 2013.

Мичева 2014: Мичева, В. Проучвания на новобългарските дамаскини в Института за български език–традиции и постижения.–Български език, Прил. за 2014, 110–119.

Мичева 2015: Мичева, В. Картината на света в новобългарските дамаскини. София: ДиоМира, 2015.

Мичева 2016а: Мичева, В. Свет и тьма, свое и чужое в христианской парадигме. Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic publishing, 2016.

Created by Universal Document Converter

Мичева 2016б: Мичева, В. Диалектно и книжовно в езика на новобългарските дамаскини. Юбилеен сборник. София, 59–63.

Мичева 2017а: Мичева, В. Любовта и смъртта в старобългарските класически произведения. Българска реч. София, 2017. Кн. 1. 82–89.

Мичева 2017б: Мичева, В. Турцизми в езика на новобългарските дамаскини. Известия на института за български език „Проф. Л. Андрейчин“, 2017, кн. XXX, 74–108.

Мичева-Пейчева 2007: Мичева-Пейчева, К. Етнокултурна семантика на *чист* в новобългарските дамаскини. – Българска реч, 2007, кн. 2, 98–106.

Мичева-Пейчева 2013: Мичева-Пейчева, К. Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2013.

Младенов 1926: Младенов, Ст. Забележки верху етимологията на някои турски и гръцки думи в един дамаскин. Годишник на СУ, Филол. факултет, 1926. XXII, 1– 52.

Младенов 1941: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.

Младенов 1978: Младенов, Ст. История на български език, София, БАН, 1978.

Младенова 2004: Младенова, О. Наблюдения върху лексиката на дамаскините. – В.: Български език, 2004, № 4, 15–21.

Младенова 2011: Младенова, О. Нов поглед към взаимоотношенията на новобългарските дамаскини от XVII в. – В: Етрополската книжовна школа и българският XVII век. София: НБКМ, 2011, 132–144.

Младенова, Велчева, 2013: Младенова, О., Велчева, Б. Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София, НБКМ, 2013.

Момчилов 1873: Момчилов, И. М. Граматика за новобългарскыя език. Книгопродавница Момчилова И. С. Въ Търнаво, 1873.

Момчилов 1865: Момчилов, Ив. Сборник от образци за изучаването на старо-българския език по сичкото му развитие. Виена, 1865.

Москов 1904: Москов, М. Един нов дамаскин (описание). Българска сбирка, X, 628–634.

Москов 1905: Москов, М. Друг нов дамаскин (описание на дамаскини от XVIIIв.). Българска сбирка, IV, 213–218.

Мочулски 1890: Мочульский, В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. Сост. прив.–доц. Императорского Новороссийского университета В. Н. Мочульский, Одесса: типография Штаба Одесск. воен. окр., 1890, 100–118.

Created by Universal Document Converter

http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/mochulskiy.pdf (посетен на 26.01.2021)

Мочулски 1903: Мочульский, В.Н Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов. К бытовой истории болгар, Одесса, 1903, 5–51.

Мошин 1973: Mošin, V. A. Anchor Watermarks. Monumenta chartae papyraceae historia millustratia. V. 13. Amsterdam, 1973.

Мошин 1971: Мошин, Вл. Ћирилски рукописи Повијесног музеја Хрватскеи Копитареве збирке. Београд.

Мошин 2000: Мошин, Вл. Словенска палеографија. Скопје, 2000.

Муртузалиев 2015: Муртузалиев, С. И. В.И. Григорович – первый российский историк Болгарии XV–XVI вв. (к 200-летию содня рождения В. И. Григоровича: Материалы „круглого стола“ с международным участием, посвященного 200-летию со дня рождения ученого. Казань. 2015, 55– 68.

Муминов 1992: Муминов, В.И. Основные виды анализа текста по староболгарскому языку Филол. журнал, Южносахалинск, 1992, Вып. 1, 155–166.

Муртузалиев 2013: Муртузалиев, С.И. Болгария в тени полумесяца. Изучение истории Болгарии и Османской империи в России (XV–первая пол. XIX в.). Москва, 2013.

Мусакова 2015: Мусакова, Е. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 247–204.

Мъжлекова 1994: Мъжлекова, М. Единството на българския език на лексикално равнище. София, 1994.

Начов 1893: Начов, Н. Тиквешки ръкопис. Сборник за народни умотворения – VIII, IX и X СБНУ, кн. 8, 1892, 389 – 490, кн, 9, 1893, 85–160.

Николаев 1954: Николаев, В. Водните знаци на Отоманската империя. ч. I., София, 1954.

Николова 2012: Николова, Б. Диаспора на духовността (пътуващите приписки, бележки и предисловия от старобългарските книги). – В: България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм. Пътуване към България. Шумен, 2012, 201–213.

Ничева 1965: Ничева, К. Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език, София, БАН, 1965.

Одинцов 1941: Одинцов, С. А. К изучению турецких элементов в языке дамаскинов

Created by Universal Document Converter

XVII–XVIII вв. – Труды Московского института истории, философии и литературы им. Чернишевского, 1941, № 7.

Орешков 1912: Орешков, П. Разликите между два български дамаскина. – Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годиш. му книжовна дейност. София, 1912.

Опис…., 1996: Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, С., 1996.

Палова 1979: Павлова Р. Болгаро-русские и русско-болгарские языковые связи. София, 1979.

Пантев и др. 1999: Пантев, А., Гаврилов, Б. Стоте най–влиятелни чужденци в българската история. София, 1999.

Певницки 1877: Певницкий, В. Рукописный сборник проповедей иподикона Дамаскина Студита. Труды Киевской Духовной академии, октябрь 1877, 3–44.

Пенев 1932: Пенев, Б. История на новата българска литература, Т. 1, София, 1932.

Пенев 1976: Пенев, Б. История на новата българска литература, Т. 1. Начало на българското възраждане. Българската литература през XVII и XVIII в., 2 изд., София, 1976.

Пернишка 1983: Пернишка, Ем. Исторически устойчивото в българската лексика. Първи международен конгрес по българистика. Т. 1, Доклади. Исторически развой на българския език. София, 1983, София, 434–444.

Петканова, Буюклиев 1986: Петканова, Д., Ив. Буюклиев. Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи. Български език и литература, 6, 1986, 15–22.

Петканова-Тотева и др. 1959: Петканова-Тотева, Д., Куев, К. Нови вести за дамаскинаря Йосиф Брадати, Език и литература, 1959, № 4, 322–325.

Петканова-Тотева 1960: Петканова-Тотева, Д. Неделникът на Софроний Врачански. Извори и идеи, Известия на ИЛ, Т. XI, 1960, 199–246.

Петканова-Тотева 1963: Петканова-Тотева Д. Библиография на дамаскините у нас и в чужбина. В: Известия на Народната библиотека и библиотеката на Софийския държавен университет, Т. III (IX), София, 1963, 7 –79.

Петканова-Тотева 1965: Петканова-Тотева Д., Дамаскините в българската книжнина, София, БАН, 1965.

Петканова-Тотева 1969: Петканова-Тотева, Д. Из гръцко–българските книжовни отношения през XVII–XVIIIв., ГСУ, София, 1969 (за 1968), Т. 62, 51–151.

Created by Universal Document Converter

Петканова-Тотева 1978: Петканова-Тотева, Д. Апокрифна литература и фолклор, С., 1978.

Петканова-Тотева 1990: Петканова-Тотева, Д. Народното четиво през XVI–XVIII в., С., 1990.

Петканова-Тотева 1992: Петканова-Тотева, Д. Приемственост и развитие. Студии по старобългарска литература, София, 1992.

Петканова 1992: Петканова, Д. Старобългарска литература IX–XIII в. 2-ро преработено издание, София, 1992.

Петканова 2001: Петканова, Д. Българска Средновековна литература, 4-то разширено издание, В.Търново, 2001.

Петканова 2003: Петканова, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново: Абагар, 2003.

Петровски 1915а: Петровский, Н. М. Библіографическій списокъ печатныхъ трудовъ Виктора Ивановича Григоровича, Петроград, 1915.

Петровски 1915б: Петровский, Н. М. Путешествие В. И. Григоровича по славянским землям. ЖМНП, 1915, № 10, 203 – 261; № 11, 62–131; № 12, 205–235.

Петровски 1915в: Петровский, Н.М. Донесение Григоровича объ его путешествии по славянскимъ землямъ. Известия отделения русского языка и словестности Императорской Академии Наук, т. XIX (1914), кн. 3, Казань, 1915.

Петрун 1927: Петрунь, Ф. Рукописна збірка В. І. Григоровича. Бібліографічні замітки: Праця Одеськоі центральноі науковоі біблітеки, Одеса, 1927.

Петрун 1929: Петрунь, Ф. З історії збирання рукописів на балканському півострові: До 80–ліття „Очерка путешествия по Европейской Турции“, В. Григоровича, Казань, 1848 г. Бібліологічні вісті. Київ, 1929, № 2 – 3 (19–20), 36–47.

Помогало 1986..: Помагало по българска историческа лексикология. Под ред. на Ив. Добрев. София, 1986.

Попов 1978: Попов, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през I пол.на XIV в., Български език, 1978, № 5, 402–410.

Попова 1968: Попова, В. Словоред на атрибутивната синтагма в езика на дамаскините, Известия на ИБЕ, Кн·. XVI, 1968, 420–430.

Прейс 1892: Прейс, П. И. Письма П. И. Прейса М. С. Куторге, И. И. Срезневскому, П. О. Шафарику, Куршату и др. (1836–1846): Материали к исторіи славяноведения. Санкт Петербург: Типография С. Н. Худакова, 1892.

Created by Universal Document Converter

Попруженко 1912: Попруженко, М. Участие Одессы въ возрождении народа болгарскаго. Одесса, 1912 (Сборник в чест на Э. Р. фон Штерна).

Попруженко 1916:Попруженко, М. Г. Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича. Изд. Ист.-филол. общ. при Имп. Новороссийском ун-те, Одесса, 1916.

Попруженко 1928: Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. Български старини, Т. 8. София, 1928.

Пъпин 1861: Пыпин, А.Н. Памятники старинной русской литературы: издаваемые графомъ Григориемъ Кушелевымъ-Безбородко, Т. III, 1861, 150–153.

Първев 1984: Първев, Хр. Проблеми във връзка с периодизацията на историята на българския книжовен език. – В: Славистични изследвания, сборник в чест на IX международен конгрес на славистите, София, 1984, 35–48.

Радева 2017: Радева, В. Българска лексикология и лексикография. София, 2017.

Радославова 2007: Радославова, Д. Книжовните средища в българските земи през XVII век. Специфика на ръкописната продукция. Слово и Вяра. Международна научна конференция 90 години от рождението на проф. Боню Ст. Ангелов. 18-19 октомври 2003 г. Стара Загора. Велико Търново: Изд. ПИК, 2007.

Радославова 2010: Радославова, Д. Репертоарът на българските ръкописно паметници от XVII век като източник за проучване на книжовните средища. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“. София, Институт за литература – БАН, 2010.

Радославова 2011: Радославова, Д. Граничният седемнадесети век. Българската православна книжнина – феномен от периферията. – В.: Кунчева, Р. Съст. Маргиналното в/на литературата. София : Боян Пенев, 208–232.

Радославова 2015: Радославова, Д. За Карловско-кукленската калиграфска школа и нейните ръкописи. – По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 237–246.

Радославова 2020: Радославова, Д. Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар. София, 2020.

Радченко 1898: Радченко, К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898.

Райнов 1925: Райнов, Н. Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив. София, 1925.

Created by Universal Document Converter

Райков, Кодов, Христова 1986: Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христова. Славянски ръкописи в Рилския манастир. Т. 1. София, 1986.

Райков 1992: Райков, Б. Приписките в системата на старата българска книжнина. – Palaeobulgarica, 16 (1992), 2, 38–49.

Райков 1994: Райков, Д. Пътуванията на Виктор Григорович из българските земи и срещите му с Димитър Миладинов. Сп. „Македонски преглед“, кн. 2, С., 1994, 83–96.

Райкова 2010: Райкова, М. За някои лексикални особености на Житие на свети мъченик Николай Софийски и църковноюридически текстове. Български език, 2010, 72–85.

Рашев 2000: Рашев, Р. Прабългарите през V – VII век. София, 2000.

Ръкописът на Московския Историч. Музей, от библиотеката на Барятински № 271, XVI в., 112–124.

Ристенко 1909: Рыстенко, А. В. Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славяно–русских литературах. Записки Новороссийского ун-та. Одесса, 1909.

Романски 1937: Романски, Ст. Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович – СпБАН, кн. LIV, историко-филол. и филос.-общ. клон, София, 1937.

Романски 1938: Романски, Ст. Новъ Софрониевъ: преписъ на паисиевата история отъ 1871 год. Български старини. Придворна печатница. 1938

Сборник № 324, Народна библиотека Кирил и Методий, л. 227б–231б.

Селищев 1951: Селищев, А.М., Старославянский язык, I. Москва, 1951.

Сергеев 1978: Сергеев, В. И. Исторические взгляды В. И. Григоровича. Казань: изд. Казанского университета, 1978.

Симеонов 1979: Прабългарската съставка на българския език. – БН, 1979, № 5, 411–417.

Сперански 1923: Сперанский, М. Н. К истории взаимоотношений русской и южнославянской литератур, Известия ОРЯС, т. 26, 1923, 143–206.

Спростанов 1902: Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, София, 1902.

Спространов 1906-1907: Спростанов, Е. Бележки и приписки по Софийските черкви. – СБНУ, 22–23, 1906–1907.

Срезневски 1878: Срезневский, И. И. На память об О.М. Бодянском, В.И. Григоровиче и П.И. Прейсе, первых преподавателях славянской филологии, Сборник ОРЯС, т. XVIII, № 6, СПб, 1878, 15–16.

Created by Universal Document Converter

Срезневски 1848а: Срезневский, И. И. Очеркъ книгопечатанія въ Болгаріи. ЖМНП, 1848, т. 51, отд. V, 1–28.

Срезневски 1848б: Срезневский, И.И. Древние письмена славянские. С-Петербург, 1848.

Срезневски, 1874: Срезневский, И.И. Разбор сочинений К. Новоструева: Слово св. Ипполита об антихристе в славянском переводе, СПб,1874, 140–362.

Срезневски 1905: Срезневский, И.И. Письмо к Ганке без даты (до июня 1844). Письма к Ганке из Славянских земель. Изд. В.Францева, 1905, 1030.

Срезневски 1937: Срезневский, В.И. Переписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем – СпБАН, кн.XIV, историко–филологичен и философско–обществен клон, София, 1937, 2–13, 26–29, 34–35, 46–47.

Стайнова 1964: Стайнова, М. Пейоризация на турцизмите в българския език. Български език, 1964, кн. 2–3.

Стаменов 2011: Стаменов, М. Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура. София: Изток-Запад, 2011.

Стаменов 2014: Стаменов, М. Турцизмите за абстрактни и религиозни понятия в българския език – митове, факти, артефакти. – В: Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013, София. Секция „Български език“, 2014, 140–154.

Станивски 1964: Станівський, М. Старослов,янська мова. Львів, 1964.

Станкович 2012: Станкович, Р. Водени знаци хиландарских српских рукописа XVII века. Београд, 2012.

Стефанов 1956: Стефанов, С. Принос към старата история на Свищов до средата на XVIII в. Юбилеен сборник. Сто години народно читалище – Свищов, 1958, 353–359.

Стоянов 1952: Стоянов, Л. За турцизмите и диалектизмите в българския литературен език. Известия на Института за български език, 1952, кн. 2.

Стоянов 1957: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания (1806–1878), Т. 1, София, 1957.

Стоянов и др. 1964: Стоянов, М., Кодов Хр. Опис на ръкописите в Софийската Народна библиотека, Т. III. София, 1964.

Стоянов 1964: Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език, София, БАН, 1964.

Стоянов 1972: Стоянов, М. Райковски дамаскин – Родопски сборник, Т. 3, 1972, София, БАН, 225–307.

Created by Universal Document Converter

Стоянов 1973: Стоянов, М. Украса на славянските ръкописи в България, София, 1973.

Стоянов 1978: Стоянов, М. Букви и книги. Студии по история на българската писменост, София, Наука и изкуство, 1978, 243–248.

Стоянова 2018: Стоянова, Д. Конкуренцията на да-конструкциите и инфинитив в няколко списъка на „Женския сборник“. Българите в Северното причерноморие. Изледвания и материали, Т. XIII. 437–449.

Стоянова 2020: Стоянова, Д. „Словото за блудния син“ от Йосиф Брадати и късната преписваческа традиция. Сборник доклади от Седми международен колоквиум по старабългаристика. София, 2020, 260–284.

Стојановић 1903: Стојановић Л. Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старее штампене књиге у Београду, 1903.

Супрун 1975: Супрун, А. Е. Методы изучения лексики. Минск, 1975.

Табаков 1986: Табаков, С. Опит за история на град Сливен, 1986.

Тафраджийска 1982: Тафраджийска, Цв. Ориенталистика и прабългаристика. – В: Проблеми на културата, 1982, бр. 3.

Теодоров 1907: Теодоров, А. Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища. Пловдив, 1896, 2-ро издание, Пловдив, 1907.

Тихонравов 1863: Тихонравовъ, Н. Памятники отреченной русской литературы. Т.2. Москва: Университетская типографія, 1863, 40–58.

Тихомиров, Муравьев 1982: Тихомиров, М. Н., А. В. Муравьев. Русская палеография. Учебное пособие. 2-рое издание, дополненное. М.: Высшая школа, 1982.

Тодоров 1953: Тодоров, Д. Положението на българския народ под турско робство. София, 1953.

Тодоров 1965: Тодоров, Д. По някои въпроси на българския литературен език от XIX в., Български език и литература, 1965, № 4, 22–27.

Тодоров 1989: Тодоров, Д. Българската етнография през Възраждането. София, БАН, 1989.

Тодорова 2000: Тодорова, О. Йосиф Брадати. Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000, 122–123.

Тодорова 2008: Тодорова, М. Подбрани извори за историята на балканските народи (XV–XIX в.). София, 2008.

Толстой 1961: Толстой, Н. И. К вопросу о древнеславянском языке южных и восточных славян. Вопросы языкознания, 1961, № 1, 52–66.

Created by Universal Document Converter

Тончева 1999: Тончева, Хр. Към неописаното лексикално богатство на требниците. – В: сп. Лексикографски преглед (Информационен бюлетин на Българското лексикографско дружество при ИБЕ към БАН), 1/пролет, 1999, 24-30.

Тончева 2000: Тончева, Хр. Найден-Герована традиция и днешните диалектоложки проучвания. – В: Научни трудове на Пловдивски ун-т, Т. 38, кн.1, 2000, 99–103.

Тончева 2004: Тончева, Хр. За текстологичната дублетност в схимните преписи от XIV-XVIII в. – В: Научни трудове на Съюза на учените (Пловдив). Серия Б. Естествени и хуманитарни науки. Т. IV, Пловдив, 2004, 195–202.

Тончева 2007: Тончева, Хр. За лексикалната дублетност в Богоявленските текстове на Великия требник от 1782 г. – В: Филологически и методически изследвания. Доклади от международната научна конференция, посветена на 100-годишнината от рождението на доц. Стайко Кабасанов, 2007, 168–177.

Тончева 2008: Тончева, Хр. Към състава на Аврамовия сборник – ръкописен паметник от 1674 г. от сбирката на Пловдивската библ. Интеркултурният диалог–традиции и перспективи. Международна славистична конференция. Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Т. 46, кн. 1, сб. А – Езикознание. Пловдив, 2008, 117–123.

Тончева-Тодорова 2008: Тончева-Тодорова, Хр. За един препис на Богоявленския чин в Аврамовия сборник от 1674 г. – В: Archeografski prilozi, Narodna biblioteka Srbije. 29–30/2007–2008, Beograd, 373–381.

Тончева-Тодорова 2009: Тончева-Тодорова, Хр. Календарът в Аврамовия сборник. – В: сп. Старобългарска литература, 2009, кн. 39-40, 220–234.

Трифонов 1950: Трифонов, Ю. Ритор Теофан и иподякон Дамаскин Студит. Животописни сведения за проникнали между българите техни книжовни трудове, СпБАН, 1950, Кн. LXX1, клон историко–филологически, 34, 1–27.

Труды…, 1874: Труды 2– го Археологического съезда в С–Петербурге в 1872 г., вып. I–ый, отд. IV, СПб, 1874.

Турилов 1995: Турилов, А. К истории украинско-болгарских художественных связей XVI в. Исследования по истории Украины и Белоруссии. Вып. 1. М., 1995. 4–12.

Турилов 1998: Турилов, А.Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV в. и „второе южнославянское влияние. – В: Древнерусскоеискусство. Санкт-Петербург, 1998, 322–337.

Турилов, Флоря 2002: Турилов, А. А., Б. Н. Флоря. Христианская литературау славян в середине X – середине XI в. и межславянские культурные связи. В: Христианство в

Created by Universal Document Converter

странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия. Москва, 2002, 398–459.

Турилов 2012: Турилов, А. А. Из истории русско-южнославянских книжных связей XII – XIII вв: новое и забытое. – В: Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики. Москва, 2012.

Турилов 2012: Турилов, А. А. Болгарские литратурные памятники эпохи Первого царства в книжности Московской Руси XV–XVI вв. (заметни к оценке явления). – В: Межславянские культурные связи эпохи Средновековья и источниковедение истории и культуры славян. Москва, 2012, 199–219.

https://inslav.ru/publication/turilov-mezhslavyanskie-kulturnye-svyazi-epohi-srednevekovya-i-istochnikovedenie-istorii

Тъпкова-Заимова, Димитрова 2011: Тъпкова-Заимова, В., М. Димитрова. Свети-Димитровски текст, намерен в Бачковския манастир. – Bulgariamediaevalis 2, 2011 (Studies in honour of Professor Vassil Gjuzelev), 311–358.

Узунова 1997: Узунова, Е. Бележки на българските книжовници от XV–XVII в. и тяхното значение за българската историческа лексикология. Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на филологическите науки“. София, 1997.

Узунова 2005: Узунова, Е. Познанията за природата според извънтекстовите добавки в български ръкописи. – В: Старобългарска литература, 2005, кн. 33–34, 410–415.

Успенски 1890: Успенский, Ф. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче. Летопись Ист.–филол. общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1890.

Успенски 1893: Успенский, Ф. И. Синодик в Неделю Православия: Сводный текст с приложениями. Одесса, 1893.

Уфимцева 1961: Уфимцева, А. А. Теория „семантического поля“ и возможности применения при изучении словарного состава языка. – В: Вопросы теории языка в современной лингвистике. Москва, 1961.

Ушаков 1948: Ушаков, Д. Н.Толковый словарь русского языка. В четырех томах, Т. 3, Москва, 1948, 264.

Филин 1957: Филин, Ф. П. О лексико-семантических группах слов. – В: Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов. София, 1957.

Created by Universal Document Converter

Филов 1993: Филов, Б. Пътуване из Тракия, Родопите и Македония, 1912–1916. София, 1993.

Фонкич 2008: Фонкич, Б. Л. Греческие рукописи Одессы. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство, Т.13, Вып. 8, Одесса, 2008, 145–150.

Фрумкина 1991: Фрумкина, Р. М. Семантика и категоризация. Новосибирск, 1991.

Хабургаев 1986: Хабургаев, Г. А Старославянский язык, Изд–ие 2, Москва, 1986.

Харалампиев 1989: Харалампиев, Ив. История на български език, Велико Търново, 1989.

Хараламиев 1997/1998: Хараламиев, Ив. Из езиковите особености на Берлинския сборник, среднобългарски паметник от XIII в. Български език, 1997/1998, № 2, 4-8.

Харалампиев 2001: Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език. В. Търново, 2001.

Христова и др. 1982: Христова, Б., Караджова, Д., Икономова, А. Български ръкописи от XI до XVII век, запазени в България. Своден каталог, т. 1. София, 1982.

Христова 1991: Христова, Б. За ресавските български ръкописи от XV – XVIII век. Старобългарсиктика, 15, 1991, № 41 50–56.

Христова и др. 2003–2004: Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. Бележки на българските книжовници. Т. 1, Т. 2, София, 2003–2004.

Христоматия 1983: Христоматия по история на българския език. София, 1983.

Чарамелла 1996: Чарамелла Р. Нови данни за Берлинския дамаскин .- Старобългаристика 20/3, 1996, 120–129.

Чертков 1843: Чертков, А. Описание войны великого княза Светослава против болгар и греков в 967–971 годах. Москва, 1843.

Чолева-Димитрова 2001: Чолева-Димитрова, А. Имената на махалите в гр.София през XV–XVIII век. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Велико Търново, 2001.

Цейтлин 1977: Цейтлин, Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. Москва, 1977.

Цейтлин 1980: Цейтлин, Р. М. О современных проблемах древнеболгарской лексикологии. – Palaeobulgarica, 1980, 2.

Цейтлин 1986: Цейтлин, Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. София, 1986.

Created by Universal Document Converter

Цейтлин 1996: Цейтлин, Р. М. Сравнительная лексикология славянских языков X/XI–XIV/XV вв. Проблемы и методы. Москва, 1996.

Цибранска-Костова 2000: Цибранска-Костова, М. Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюридическата книжнина. София: ДИОС, 2000.

Цибранска 2007: Цибранска, М. Етюди върху кирилската палеотипия XV – XVIII век. София: Гутенберг, 2007.

Цибранска-Костова 2011: Цибранска-Костова, М. Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти). София: Валентин Траянов, 2011.

Цибранска-Костова, Мирчева 2012: Цибранска-Костова, М., Е. Мирчева. Зайковски требник от XIV век. Изследване и текст. София: Валентин Траянов, 2012.

Цибранска-Костова 2012: Цибранска-Костова, М. Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век. София, 2012

Цибранска-Костова 2016: Цибранска-Костова, М. Старият завет като юридически източник. Наблюдения върху славянската ръкописна традиция. София, 2016.

Цибранска-Костова, Абаджиева 2016: Цибранска-Костова, М., М. Абаджиева. За лексиката с чужд произход в католическата литература (литература на българите католици) XVII–XVIII век (по материал на Абагара на Филип Станиславов и сборник № 778 НБКМ на Петър Ковачев Царски). – Известия на Института за български език, кн. XXIX, 2016, 7–47.

Цибранска-Костова 2021: Цибранска-Костова, М. Астрология, астрономия, магия в някои средновековни правни текстове. Е-списание Дзяло, 2021, бр. 20.

Цибранска-Костова 2021: Цибранска-Костова, М. Магията и нейните лица (61 канон на Трулския събор в славянски преводи). – В: Български език, 68, кн.4, 17–30.

Цойнска 1983: Цойнска, Р. Към периодизацията на историята на езика (върху материал от българския и другите славянски езици), Славянска филология, Т. 17, Езикознание, 1983, 135–144.

Цойнска 1990: Цойнска, Р. За началото на новия период в историята на българския книжовен език. – В: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII, 1990, 523–529.

Цонев 1894: Цонев, Б. Новобългарската писменост преди Паисия, Български преглед, 1, 1894, Кн. 8, 80–94.

Created by Universal Document Converter

Цонев 1910: Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, Т. 1, 1910, Т. 2, 1923.

Цонев 1914: Цонев, Б. Един важен дамаскин от XVIIв. Годишник на СУ. Историко–филологическия факултет, 1914, №1, 1–5.

Цонев 1919: Цонев, Б. История на българский език, Т. 1, София, 1919.

Цонев 1923: Цонев, Б. Книжовни старини от Елена. Годишник на СУ, Историко–филологически факултет, 1923, кн. XIX, № 7.

Цонев 1934–1940: Цонев, Б. История на български език. Т. II–III (Университетска библиотека № 134). София: Придворна печатница 1934–1940.

Цонев 1936: Цонев, Б. Славянски ръкописи в Берлинската държавна библиотека. – СББАН, Кн. XXXI, 1936, 3–15.

Шапкарев 1892: Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения, Ч. II. Простонародна българска философия или български народни приказки, вярвания, пословици, гатанки, игри и пр., 1892.

Шафарик 1852: Шафарик, П. Й. Славянскія древности. Перев. с чешскаго О. Бодянскаго. Т. 1, кн.1–2; Т. 2, кн.1–2. Москва, 1852.

Шишков 1911: Шишков, Ст. Новонамерен дамаскин в Бачковския манастир от 18 в.: Родопскина предък, VIII, 8/9, 1911.

Шишманов 1916: Шишманов, Ив. Д. В. И. Григорович и неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите. СбБАН, кн. VI. София, 1916, 3–221.

Шишманов 1965: Шишманов, И. Д. Студии по българското Възраждане. Пътешествието на В. И. Григорович по Европейска Турция. – В: Шишманов И. Д. Избрани съчинения. Т. 1. София, 1965.

Шнитер 2012: Шнитер, М. Нови сведения за дейността на Йосиф Брадати. Старобългарска литература 45–46. София, 305–310.

Штепкин 1918: Щепкин, В. Н. Учебник русской палеографии, Москва, 1918.

Ягич: 1910: Ягич, В. И. История славянской филологии. СПб., 1910.

Яцимирский 1897-1917: Яцимирский, А. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе. - Известия ОРЯС, 1897–1917.

Яцимирский 1921: Яцимирский, А.И. Описание южно–славянских и русских рукописей заграничных библиотек, Т. 1, Петроград, 1921.

Briquet 1907: Briquet, C. M. Les Filigranes: Dictionnaire historique des marques du

Created by Universal Document Converter

papier des leur apparition, vers 1282 jusqu'en 1600, 4 vols., 1907. Second edition, New York,1923.

Ergenç 1996: Ergenç, Ö. Osmanlý Þehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapýya Etki-leri. – Ýslam Geleneðinden Günümüze ehir ve Yerel Yönetimler. V. 1, Ýstanbul: Ýlke Yayýnlarý,1996.

Evren 1999: Evren, B.. Osmanlý Esnafý, Ýstanbul, 1999.

Jagic 1877: Jagic, V. Opisi i izvodi iz nekoliko juznoslovinskih rukopisa. XУ Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina. – «Starini", knj. IX, и Zagrebu, 1877, 37–171.

Jagic 1886: Jagic, V. Ein Textbeitrag zur Georgius–Legande. Archiv fїr slavische Philologie, (IX), 1886, 586–592.

Gardthausen 1911: Gardthausen, V. Griechische Palaeographie. Leipzig: Veit, 1913.

Gaffiot 1934: Gaffiot, F. Dictionnaire Latin-Français, Paris, 1934, 1407 p.

Labarre 1952: Labarre, E. J. Dictionary and Encyclopaedea of Paper and Paper–making. Amsterdam, 1952.

Leger 1885: Leger, L. La Bulgarie (Classic Reprint), Fb&c Limited, Paris, 1885.

Murko 1908: Murko, M. Die südslavischen Literaturen: die Kultur der Gegenwart ,"The South Slavic Literatures: the Culture of the Present", Stuttgart, B. I, Abt. IX. Leipzig, 1908.

Petrovszky 2017: Petrovszky, K. Marginal Notes in South Slavic Written Culture. Between Practicing Memory and Accounting for the Self. – Cahiers du monde russe, 58, (2017), 483–502.

Radoslavova 2004: Radoslavova, D. The Scribal Centre at the Village of Adzhar in the 17th Century. New data. – Scripta and e-Scripta, 2, 2004, 291-310.

Sadnik, L., R. Aitzetmüller, Handwöterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.

Safařík 1837: Safařík, P. J. Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný. Praha, 1837.

Safařík 1857: Safařík, P. J. Glagolitische fragmente. Hrsg. von K. A. C. Höfles und P. J.Šafařík. Praha, 1857.

Θησαυρός Δαμασκηνόυ Ύποδιακόνου καί Στουδίτου; του Θεσσαλονικέος, Ένετίησι, Παρά Νικολάωτού Σάρω, 1752 (По Каталога на НБКМ– R .гр. 752.1)с Θησαυρός Δαμασκηνόυ Στουδίτου, Ένετίησι, Έν τή Τυπογαφία Π. Θεοδόσιου, 1806? (R.гр.806.10) и Θησαυρός Δαμασκηνόυ, 1858 (?) (R.гр.858.7) http://invenio.lib.auth.gr/record/126440/

http://www.politeianet.gr/books/thisauros–damaskinou–88576

Created by Universal Document Converter

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

№ 36 (62)

Рис. 3 - № 37 (63)

Рис. 4 - № 37 (63)

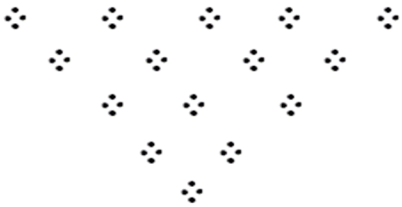

Рис. 5 - № 37 (63)

№ 39 (65)

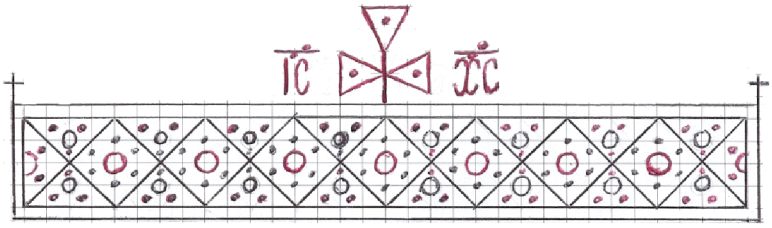

Рис. 7 - № 38 (64)

Рис. 8 - № 38(64)

Created by Universal Document Converter

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

* Принципи на изданието:

1. Стремежът е текста да се представи максимално автентично и колкото може по-близко до оригинала. Текста е подреден на страницата, както е в оригинала. Спазване на страници, редове и пренасяния, буквена пагинация, както са в оригиналния текст.

2. Максимално приближено до оригинала е графичното и цветовото оформяне, с включени елементи от украса, украсените инициали, малки геометрични орнаменти, обозначаващи края на сегмента в текста, както и отделни цветни заглавия и главни букви вътре в текста. Запазена е пунктуацията на текста.

3. Спазване разделянето на текста на думи не според съвременния български правопис, а запазване начина, по който дамаскинарите сегментират текста си, с цел да покажем същината на дележа в текста. Обичайно дамаскинарите пишат не в scriptio continua, а разделят текста на по-малки цялости, т. н. „фонетични думи ”.

4. За да се покаже как днес биха изглеждали думите, там, където разделно написаните думи трябва да са слято, е сложена долна хоризонтална черта _.

Текстът е набран с уникодовия шрифт CyrillicaBulgarian10U.

Откъс от Одески дамаскин № 37 (63)

л. 2а	л. 2б
 Nѕ҃† ЧЕЛОВѢРNIИ начинаеть сщ҃еникъ бл҃вень бг҃ъ нашь вьсегда а҃ще ли нѣсть сщени́кь . За молитв ст҃и҃х ѿц҃ь на́ши гн҃и Іи҃ се҃ Хр҃сте бе҃ на҃ш помилу҃ и҃ на҃с аминь:	Сла́ва тебѣ бе҃ нашь слава тебѣ Цр҃ю нб҃сни оутѣшителю дш҃и и҃стини иже вьз҃ве҃ си и вьса и҃спльнѧем скровище бл҃ги , и жиз҃ни подателю пр҃иде вьсели се вь ни и ѡчисти ни ѡт вьсакое скврьни и сп҃си бл҃ги дш҃е наше

Created by Universal Document Converter

л. 3а	л. 3б
Сти бе сти крѣпки сти безсмрьтни помилуи нас тш. Слава оцу и сну и стому духу, и нинѣ и присно и вь вѣки вѣкомь аминь. Прѣстаа тр҃ице помилуи нас ги очисти грѣхи наше. влко прости безаконїе наше	сти посѣти исцѣли немо_ще наше имени твоего ради. ги помиа гш слава инѣ. Оче нашь иже еси на небѣхь да свѣтит се име твое да прїидѣть царство твое и да будеть волꙗ твоа ꙗко на небе и на земли

л. 4а	л. 4б
хлѣбь нашь насущни дажь намь дне и оставн намь дльги наше ꙗкоже и ме оставлѣеть дльжникомь нашимь и не вьвѣди нас вь напасть нь избави нас от лукавого. Прїидѣте поклоним се цару нашему бгу	Прїидѣте поклоним се Хрсту цреви небу нашему прїидѣте поклоним се и припадемь самому, гу Іисусу Хрсту цреви и бгу нашему : ~ лсви душа моа га ги бе мои вьзвеличил' се еси ѕѣло вь исповѣданїе и вѣли лѣпоту
л. 5а	л. 5б
облечи се одѣꙗ се свѣтомь ꙗко ризою, пропинаен небо ꙗко кожу покривае. водами превиша своа полагае облаки на вьсхожение свое ходѣи на крилу вѣтрьню твореи аггли свое дхи и слуги свое огнь па-	лещь основне землю на твръди еи не приклонит се вь вѣки вѣка Безна ꙗко риза одѣꙗнїе его на горахь станутъ води от запрѣ- щенїе твоего побѣгнуть от гласа грома твоего оустрашает се вьсходеть гори и нисхо-

Created by Universal Document Converter

л. 6а	л. 16б
деть полѣ вь мѣсто е҆же е҆си оу҆сновалъ имь прѣдель положилъ е҆го же не проидуть ни҆же о҆братети покрити землю посилаеи҆ источники вь дьбре^х Посрѣде горь проидуть води напаають вьси ѕвѣри селнїи…	С по^лоби гі вь вечерсѣ҆и҆ без грѣха сьхранити се намь бл^евень е҆си гі бе оц҃ь наши^х хвално и прославлѣнно име твое вь вѣки аминь буди гі мл^еть твоа на на^с, ꙗкоже оуповахомь…на

л. 18а	л. 18б
К тебѣ вьзвѣдохь о҆ч҃е мое жи- вущому на но^си се ꙗко о҆ч҃е ра- бь вь руку гі҃и свои^х ꙗко о҆ч҃е рабини вь руку г^сдже своеи та́ко о҆ч҃е нашь кь гу҃ бгу нашему донеж^ле оу҆ще́дрит ни. помилуи на^с гі помлуи на^с ꙗко по много исплнихом҆ се о҆ч҃ничиженїе	наипаче напльни се дш҃а наша поношенїа говзующих҆ и҆ оу҆ни- чижене грьдихь : ~ сла^вн_инѣ Nиꙗ отпущаеши ра́ба своего Вл^лко по глу твоему сь миромь ꙗко видѣста о҆ч҃е мое спсенїе твое е҆же е҆си о҆ч҃готовалъ пре^ллицемь вьсѣхь людие свѣть вь

л. 19а:	л. 19б: таблица Пасхалия л. 20а: Ро^жХво вь че^к…. л. 39б: окт. : дї преполобни мтри <u>наше Петки</u> л. 46а: мес. ни еї Видовь дн҃ь л. 47а: месец юли З не^ллинь дн҃ь Край: л. 48б – август - 30: Положенїе поꙗса прѣ_стеи бц҃е : ~ Конецъ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘
откровенїе ꙗзиком҆ и҆ слава людїе твое Ісраꙗ. Ст҃и бе пр^ета тр^оице. О҆ч҃е на^ш тропа^р ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘ ⁘	

Created by Universal Document Converter

Откъс от Одески дамаскин № 38 (64) – I част

2б	3а
Сїю́ кни́жицꙋ, приве́де іѡсі́фъ, іеромона́хъ , ри́лскы, ѡбщи дꙋхо́вникъ, брада́ти, приве́де ю́, ѿ грѫ́ческы книгъ на блъга́рьскы просты ѥзи́къ; ѿ не́говьже изво́дъ пропи́сахъ сїю́ азъ, недосто́йны мона́хъ ники́форъ, оу҃ ст҃ои ѡби́телъ, ри́лскы , въ лѣ́то ѿ адама, ҂ѕ҃ѵе; ѿ въплощє́нїе х҃ва ҂аѱ҃нѯ҃ (1757), м҃ца аѵгуста; преигумена, серапиѡ́на, їеромона́ха; и наместника ники́та , їеромона́ха; и четуще ѡц҃ы, и бра́тїа, аще что́ ѡ_брещече и сь_грѣшено исправи́те г҃да, ра́ди , и на҃ проститы, ꙗко невежы́, в'писа́нїе ·	ПООУЧЕ́НІЕ НЯ НЕДЕ́ЛСКИТЕ , а҃ еѵ҃лїе, по вс́его ле́то, привѣде́ны ѿ гр'че́ско тлъкованїе, на про҃ты ѥзи́къ блъгръ́скы, ѿ дꙋхо́в҃ни - ка іѡ́сїфа ри́лскаго ѡби́тель и въсе́мъ христиа́но҃ ѿпщи дꙋхо҃н҃ - къ. Тлъкова́нїе в, а҃, на҃ла мита́ра и́ фарїсе́а бл҃гослови ѿ_че · Ст҃ы ѡ҃цы, и ц҃рковны наши оу҃- чи́теле, постави́ша и оу҃закони- ша , да на҃ да прочита́емъ при́т'чꙋ ра́ди мита́ра, и фарїсе́а. и да се готовлѧ́емъ ради че́стнаго по́ста и в ма́ли дны́ хоще҃ да прїи́детъ, и҃ ч҃тны постъ; и҃ да се оу҃_готовимъ, да се сꙋпротивимъ насꙋпроти́внїе стра́сты; и въса́кы ѿ на́сь, да се оми́слитъ, ѿ кꙋде го бори́тъ вра́гъ, и҃ коѧ стра́сть на҃_виваетъ емꙋ а҃ ѡ҃

Created by Universal Document Converter

3в	4а
НА МИТАРЯ	И ФАРІСЕЯ
҃а и ѡ́нъ да се оуготови́тъ са̑ помѡщїю бж҃їею да побѣди̑т такѡ вою душу_губную стра̑сть; и да се посрами́тъ вра́гъ понéже, ѡнъ непреста́но боритъ на̑, и вседа ненави́дитъ человѣча́скаго рѡ́да · ꙗ́коже ега̑ нéкой во́йно_нача̑никъ би́ечъ нéкой гра́дъ, и глéдатъ стены гра̑скїи, где есу по ни́скы, и по слави, тато въсу сво́ю сылу поставлѧ́етъ, и би́етсе, и ѿ но́ва сла́бо мéсто. ра́дитъ, даузъ'метъ тогѡ́ гра́да · тако твори́тъ и душéвны на́шъ противникъ вра́гъ; смотра́етъ чл҃вка, кой грѣ́хъ поминогу любитъ, и̑ всу сво́ю сылу поставлѧетъ; и боритъ чл҃вка натогѡ́ грѣ́ха · похотли́ваго тéглитга, наблудъ, и на сла̑сто любїе, и на гнѣ́въ, и на ꙗ́рость, и на патéто зло́бие · и̑ непомилова́телѧ,	прївѡди́тъ на сребролю́бїе; ҃в такожде и̑ на други грѣ́хове, ра́дитъ вра́гъ, даповеди́тъ чл҃вка. па́ки и́матъ други чл҃вцы тво́ратъ добрѡ́, и по закѡ́на бж҃їа живéютъ, и не мо́жетъ вра́гъ ѿ друга страна да му на̑́виетъ, но радитъ са̑ добрѡ́ да го изма́митъ да се не досéтитъ како́го е из'мами́лъ, и са̑ такова хитрїнѧ из'мами́т гѡ и̑ погубитъ въсы свой труд и, що се е труди́лъ ѿ своѧ младость, и ѿ па́днетъ ѿ бг҃а · принесему вра́га на умъ, и речéму види́шли како́ са, дру́ги чл҃вцы грѣ́шны, и неправѣ́дны, ты есы́ правѣ́данъ, и̑ нетвори́шъ ѕло́ и такѡ сътвори́т', гѡ врагъ, и погублѧ́етъ все своé добрѡ́; и ѿ, бг҃а, ѿ_па́днетъ. таки дру́ги, чл҃вцы и́матъ, и съ_грѣшаютъ и̑ смѣра́ютъ се, и нарыца́ютъ себѣ́ како есу
прї	грѣ́

Created by Universal Document Converter

4в

в҃ НА҆ІА МЫТА́РЯ

грѣшн҇и молѧт се бг҃у, и плачут
да ги прости́тъ · тогѡ́ ра́ди пре
бла́ги бг҃у, и, милости́вы , въсхѧ —
те́ да покажетъ , коли́_кѡ ѕло́
е́сть вїсѡ́ко_оу҆ми́е и гр҃де́нїе,
и҆ хвале́нїе · и҆ ѿ тако́вое вїсѡ-
ко_оу҆ми́е и грѣде́нїе , ѿ нб҃са
из҃паде аг҃гломъ наче҇никъ ,
и ѿ свѣ́тла аг҃гла ста́де чрн҃а
дїаволъ ; и҆ преѡ҇цъ на́шъ ада҇,
изгнанъ бысть ѿ краснаго ра́-
ѧ; и дру́ги мно́ги погибо́мша
ѿ висѡко_оу́мїе и҆ грѣденїе ·
и҆ аще о́и и́мутъ тако́вою
стра́сть, вса́ко , добро́_де́тѣ-
лъ , сво́ю погуби́лъ есть. и бы-
ва́етъ за ѹкѡ́ръ , и заприсме́хъ.
ꙗ_ко́же ре́че, писанїе , мр҃зѡкъ
пре҇ бг҃а вса́кы вїсѡ́ко_ср҃дачн҇,
и҆ мнѡ́го дѡ́ми , и лю́дїе поги-
бѡ́ша ѿ такѡ́вое висѡ́ко_оу́-
мїе , ѿ мнѡ́го лѣ́та погуби́-
ша сво́й тру́ды · и҆ дѣв҃стве́-
ницы стадоша блу́дницы ,
по́стницы , и въз҃др҃жницы , ста́

5а

ПООУ́ЧЕНІЕ В҃ НА҆Ю ФАРІСЕЮ г҃

ста́доше ѡв҃ѧдницы , и҆ паѧ́ницы,
и҆ раз҃бойницы , и҆ в҃сы́ свои́ тру-
ди погублѧютъ , и сътвараетъ
чв҃ка , и ста́етъ ра́вно бѣ́са.
смѣренїа, же можетъ да сътво-
ри́тъ , бѣ́са да ста́нетъ аг҃гла ;
вїдите ли смире́нїе коли́ка
сы́ла и́матъ ; на да оусдыши҇,
что́ хощетъ да на́съ , да ска́
жетъ на́мъ благовѣ́стникъ
мат҃ѳеа : чл҃вка два възи́-
доша въ , цр҃ковъ , помили́ти се
бг҃у ; еди́нъ мытарь , и дру́ги
фарїсей ; пръ́во стана фарїсеа,
на моли́тву, и҆ са҇ много , грѣ-
денїе ре́че бж҃е, благодаруче ,
ꙗкѡ не́самъ ꙗкоже , другите ,
чл҃вцы, не правѣ́дны , и҆ грѣ́-
шны , граби́теле, и блу́дницы,
и҆_ли какѡ се́гѡ мыта́ра ,
са҇ вїсѡко_оу҆ми́е ѿ вѣ́ща , ивъ-
сы́ чл҃вцы , оу коры́ , и ѹничижи́ ,
и҆ ни́ша , и҆ ѹбо́ги наре́че, и҆ про-
сты людие и мено_ва , и҆ безъу́мн҇

игрѣ́-

Created by Universal Document Converter

5в

ПОУЧЕ́НІЕ В’ НЛ́Ю

҃г и҆ грѣ́шны , и҆ недостойны , и не-
потре́бны · та́кмо себѣ́ на ре́че
разу́мна , и҆ правѣ́дна , и҆ ѿдо-
бра́ рѡ́да и҆ ча́стна , и҆ бога́та ,
и ѿ в’сы́ людїе по до́бро. и сас
такѡ́вое вїсѡко_оумїе паде
ѡкаа́нны въглъбина поги́-
бѣли , ꙗкоже , грьделивъ , по-
каза ·Фарисеа, свою вїсокѡ́
оу́_мїе, и҆ кичє́нїе , и́же и меꙗ́ше;
егда нача́ть да се мо́лить ,
бгу҃ , вса по пра́вда рече́ , поне́-
же глаго́лише бж҃е благода́-
рюте ; но прочее , речи́, бѣ́ха-
му сас висѡко_оумие ; и ѡпра-
вдаше се́бѣ , како́ да е сас свo-
ю сы́лу сътворы́ добро́ , де́тѣ-
лие ; сегѡ́ ради ѡсужде́нъ
би́сть ѡкаꙗннии ; тога ра́и,
потре́бно е́сть вса́кы са́съ
вѣликѡ_вниманїе , да се
въразуми́мъ, и дарече́ме
какѡ ниеди́но добрѡ́ , не
мо́жемъ да сътвори́мъ

бе́зъ

6а

МЫТА́РЯ И҆ ФАРІСЕ́Я

бе́зъ бж҃їю по́мощъ. а҆́ще ли́ рече҃т ҃д
кто ѿ свои ра́зумъ, измудрыхъ
и сътвори́хъ , бгу оугѡ́дна , дѣ́ла ;
тако́ви , конечно преласти́лсе ечь ,
и҆ не зна́етъ що ми́слитъ , мы
длъ́жны есми навса́ко дѣ́ло
добрѡ́ дапостави́мъ нача́ло.
и бг҃ъ хо́щетъ го съвръши́ты.
ѿ чл҃вче , ты не имаши, ѿ еста́ство
свое сы́лу , но ѿ бга, дано ти
бы́сть , си́ла. тогѡ ра́ди не по
дѡбаетъ да се хва́лиме безу-
мно; что се хвали́ши безу-
мно и несмисле́ны, что бѡ и҆
машъ и҆́же неси прїелъ; и҆ , аще ,
прїелъ, есы́ , что хвали́шисе ꙗко
данеси, прїелъ ; ꙗко́же ре́че гдь,
безме́не не мо́жете ни еди́но
дѣлѡ да сътвори́ты · и҆ прр҃ькъ ,
дв҃дъ ре́че а́ще не гдь съзи́жетъ
дѡ́мъ добро́_де́тѣлнаго въ
су́е труждают се зи́ждущи.
и апл҃ъ рече , не хоте́щаго, ниже́
тичу́щаго , но милуѭщаго бга ;
не азъ , но благодатъ бж҃їа,
дѣиству́юща въ мнѣ ·таковаѧ добра́

Created by Universal Document Converter

6в

д҃ ПОУЧЕ́НІЕ В' НА́Ю

добра́ ѡбича́и имѣ́ꙗхꙋ евре́и
пре́жде , десе́то да́ваху милости́на на сїрома́си, ѿ съса́ка
бѣ́шѧ , и́же и меꙗ́хѣ · та́кѡ
тры путы твора́хꙋ на вса́кѡ
лѣ́то , и дрꙋ́ги дѡбро де́тѣ-·
ли твораху на вса́кѡ лѣто ,
да се ѡчищаютъ ѿ съгрѣшенїа
своѧ ; наза́емъ безъ ката́тъ ,
аспры дава́хꙋ милостинѧ
твора́хꙋ рабѡ́тницы свобо-
жда́хꙋ , длъжникѡ^м , длъ́гъ про-
шава́хꙋ , по́стъ и въздръжа-
нїе, почи́таху, стра́сты те-
лѣснїе ѿсекава́хѣ ; ѡбъꙗде-
нїе , и пїа́нство ꙋ҆кореваху ;
чистота телѣ́снаѧ похвалѧ́хꙋ ·
и ѿ свое́ имѣ́нїе половина ,
ни́щимъ раздава́хꙋ , и ѿ те-
мницы ѿкꙋпува́хꙋ ; ꙋ҆слыша-
тели благословѣ́ны хр^с^тїа́ны ,
да се засра́миме , и да порадиме и ние та́кѡ да тво́риме ;
и҆ небꙋ́демъ не милости́вы и҆
гръдели́вы , пре́жде и́махꙋ

ѡби-

7а

МЫТА́РЯ И҆ ФАРІСЕ́Я ,

ѡбича́и а́ще ко́и нераздава́хꙋ ҃е
полови́на ѿ свое́ имѣ́нїе , нарыца-
хꙋго , закѡно_престꙋ́пна , и бе-
зако́на ; ѿ хощетъ , ѿ на́съ да
бꙋдетъ, и ны десе́то не хо́те-
ме, да да^д^емо милостинѧ насїро-
ма́си, и па́ки , дае́сме и грѣдѣли́-
вы , ꙗ́коже ре́че г^с^дь , въ, ст҃ое
ев^г^лїе , а́ще не ꙋ҆множи́тсе ва́ша
пра́вда , по мно́гѡ ѿ кни́жникы
и фарїсе́и не мо́жете да вни́дече
въ цр^с^тво нб^с^ное ; мытаръ же
ѿ дале́кѡ стоѧше , и не хоте́ше
ни на́ нб҃о давъзры́тъ ; но долѣ ,
на земли́ гле́даше , и бие́ше се ꙋ
грꙋди , и ꙋмилено въпїа́ше ми-
лостиве г^с^ди , поми́лꙋиме грѣшнаг^ѡ^.
е́гда такѡ́ва ꙋ҆мили́нїа мо҃тва ,
сътворы , мытаръ, ꙋ҆милосрѣди́-
се на не́го милости́вы бг҃ъ ; вїди-
тели смерѣ́нїе , ка́кѡ очища́етъ
грѣ́хи , а висѡко_ꙋ҆мїе игрѣде́-
нїе , въса́ка пра́вда погꙋблѧ́ечъ ,
по радꙋет се бг҃ꙋ смѣрѣ́номꙋ
и по кор'ли́вомꙋ грѣ́шникꙋ ,

не

Created by Universal Document Converter

7в

ПОУЧЕ́НІЄ В' НА́Ю

є҃ не желѝ грѣделѝвому правѣ́днику ·
поне́же смерѣ́нїе очищаетъ , множа-
ство съгрѣ́шенїе, агрѣдение всакъ ,
пра́вда , и въса́ка истина , погублѧ-
етъ ; мытарь са҆смиренїе прыближѝ се
пры бг҃а ; фарїсе́й же са҆висѡко_оу҆мие
далѣ́ко ѹдалѝ се ѿ бг҃а ; мытарь
възвїсѝ се са҆смире́нїе в вѣ́чною
цр҆твїе , и блаженїе постоѩнїе ;
фарисе́й же оудалѝ се , ѿ доброта ,
и раздѣлѝ се бж҆твѣнїе прыближе-
нїе · мытарь възвїсѝ се са҆смире́-
нїѹ , фарїсе́й же смири се ра́ди грѣ-
денїа ; поне́же тїа две́ дѣѩ́нїе ,
ѩко ду́ше полезнїѝ , испасѝтелѣ-
нїѧ про́ситъ бг҃ъ ѿ на́съ , и лю́-
битъ повѝше ѿ други , дѡбро́_,
детѣлей, и исправлѣней; сїречъ
дѡсѹ́ждаемъ самѝ себѣ , и да-
се нарыца́емъ грѣшны , и не до-
сто́йны , ѿ всы чл҃ве́цы по грѣшна ,
и ѿ въсе́го , ср҃це да проща́емъ бра́-
тїамъ нашимъ , елѝкѡ намъ съ
грѣшаютъ ѩкѡ чл҃вцы ; и кто
съхранѝтъ сїа два спасе́тсе ·

а҃ не҃га

8а

МЫТА́РЯ И҆ ФАРІСЕ́Я ,

И҆ егда кто́ , позна́емъ своѧ съгрѣшенїе , ѕ҃
бива́етъ щедръ и милостѝвъ къ
братїамъ ; ако ѡсѹждаетъ ,
дру́ги , са́мъ себѣ ѡсѹжденъ , бива́-
етъ · Ѧ҆ще , и даѝмать все́ про́чее
добро, дѣтелы на себѣ , хо́шетъ ,
мучѐнъ бѝты ѩкѡ чл҃вко , не на
висникъ , и не҆ми сле́нъ ;
поне́же , кто сътворѝтъ блу́дъ
преступаетъ за́повѣдъ , и кто́ му
се присмее́тъ , и ѡсѹждѝтъ блу-
дника , преступа́етъ и онъ , запо-
вѣдъ , и ѡ́ба два́ ѡсѹждѣны ,
бива́ютъ въ муку · дасе , ѹбоѝмь
бра́тїа , ѿ такѡ́вою ду́ше_
вную ѕлобу́ , и да не ѡсѹждае҆ ,
егда вѝдимъ не коего и сътво-
рѝтъ не́кои грѣ́хъ , да помислимо ,
ка́кѡ мы есмы сътворѝлы по ѕлы́
безакѡ́нїе ; и виде́х҃ме ихъ ,
егда съгрѣшѝша ; но не мо́жеме
да ги вѝдиме е҆гда се пока́ютъ ;
и нїе ги нарыца́емо грѣ́шны ,
а ѡны есу́ се покаѩле , и себѣ
исправѝле , нї_е же ра́ди ѡсѹж҆ение хо-

Created by Universal Document Converter

8б

ПОУЧЕ́НІЕ В’ НЛ́Ю

ѕ хо́щемъ ѡсꙋжде́ни би́ты в вѣ-
чную мꙋ́ку ; ло́тъ въсодѡ́ме ,
седе́ше , и на вса́къ да́нъ , гле́да-
ше , какѡ творе́хꙋ грѣ́хъ , но ,
никогѡ не ѡсꙋди · се́гѡ ра́ди
ѡ правда́ сѧ , и сохране́нъ би́сть
и не врѣди́мъ ѿ огнѧ , и же всы
с одѡмлѧ́не изгоре ; такѡ ,
и ние да сътво́римъ , да се сми́-
римъ , и себѣ , да ѡсꙋжда́емъ ,
зде́ , да не бꙋ́деме та́мѡ осꙋ-
жде́ны , стра́шни де́нъ сꙋдний ·
и҆ ѿ вса́ка добро_дѣте́ль, по
мнѡ́го да възлюби́мъ смире-
нїе ; поне́же смире́нїа ѡправда́-
мыта́ра , и виде́ бг҃ъ , негово
смире́нїа, и въздиханїа, и ѡ-
правда́ гѡ ; са҃ авела; же́р҆ти҆-
же и добро_дѣ́тели , и испра-
вленїе , фарисе́ѡви, ꙗко вѣ-
ликѡ_хва́л҆ному , и гръделиво-
му , возненавиде́ , и ꙗ́кѡ бра́-
то_оу҃ бы́йцꙋ ка́йна егѡ ꙗ́кѡ
не правѣ́дна , правѣ́дны , ѡ
сꙋди , ѿ се́гѡ данаучимсе и мы́ ,

ег҃а́

9а

МЫТА́РЯ И҆ ФЯРІСЕ́Я ,

егда позна́емъ себѣ , какѡ́ де ,
и мамо на себѣ́ въсе добро́_дѣ-
телие , и испрвле́нїе ; да́есмо
щедры , цело_мꙋдрий , милоⷭти́-
вы, и правѣ́дны , паки да се
бои́ме да не погꙋ́биме на́шъ ,
трꙋ́дъ са҃ тъщеславие , и висо́ко_
оу҃мїе · но да нарыца́емъ себѣ
недостѡйны , и не потрѣ́бны
раби · и ко́ето бѣх҆ме длъ́жны
бг҃ꙋ , заплати́х имъ сво́и , длгъ ,
поне́же непреста́но длъ́жны
есмо , въсе́гда , даработаемо
бг҃ꙋ са҃ смире́нїе , да мꙋ бла-
года́римъ , са҃ благоразꙋ́мїе ,
да мꙋ се покло́нимъ , и да госла-
слови́мъ , и да съвръша́емъ
ча́стнїе заповѣ́ди спа́сови ,
и да го почита́емъ, и да мꙋ се
мо́лимъ , да не бꙋ́ди на́мъ
доса́дно ѿ бѣ́ды на́паⷭти ·
но са҃ благодаре́нїе да пре
тръпеваемъ ; и да проща́емъ
ко́и на́мъ досажда́ютъ , и та́кѡ

бꙋ́

Created by Universal Document Converter

9в	
ꙁ҃ ПОУЧЕ́НІЄ В’ НА́Ю бу́демъ ѿ бг҃а пріе́ти грѣхѡ- прощенїе · и да се смі́римъ ꙗко́- же мита́ръ , и да въздиха́емъ , и да пла́чемъ и да се би́емъ оу҃ груди , и да говѡримъ , ми лости́ве поми́луйте па҆шагѡ, ѡ́нъ же ꙗ́ко милости́въ , и ще́дръ бу́детъ прости́ты на́ша съгрѣшенїа · и да спо҆ѡ- витъ на́съ , да се възрадуем са҃ въсе́ми ст҃ыми , въ вѣчное радѡванїе , и въ цр҃тво нб҃ное. ѿ еже бу́ди въ- се́мъ на́мъ получи́ти благода́тїю и чл҃ко- любїе г҃да , на́шего іиса х҃а , то́ мупо дѡба́етъ ч҃тъ и поклѡненїе съвезначел҆- нимъ егѡ́ ѡц҃емъ и прест҃ымъ , и бла҃гимъ , и жив҃- творе́шимъ дх҃ѡмъ , ны́нѣ , и- при́снѡ, и въвѣ́ки вѣкѡ́въ аминъ:	* В Одеския дамаскин № 38(64) има някои особености, които е невъзможно да се предадат графично, например характерното за Никифор Рилски и Йосиф Брадати надредно ___л___, като основата на буквата е черта с дължината на самата дума; както и характерната за дамаскинарите титла ÷ вместо познатата ~ при съкращения над сакрални думи, които означават лица или места, духовно или символично свързани с Бога.

Created by Universal Document Converter

Откъс от Одеския дамаскин № 39 (65)

Премудрости Соломонови

Според класификацията на Елка Мирчева (Мирчева 2001: 75), това е недамаскиново Слово в новобългарски дамаскин, тълкуващо старазаветни теми

л. 1а:	л.1б:
до ста́рость твоа́ : ~ Син'ко слу́шай бащъ си,	рень та се в҃ бѣда позна́ва на ѹси́л но врѣ́ме. и
и недѣ́й се огри́жи че остарѣ́ва майка ти : ~	другáрѹ вѣ́рну не́ма измѣ́на ни́каква. и не зна́е му се
Си́н'ко струвай добро́ на роди́телю твои́, и҆ съ҆с тѣх_	цѣна́та на не́говата добрына́: ~ Че́до ѡт мъни́чка из-
на мо́л҆ба да ти бъ́де добрѣ́ до живо́та твое́го : ~	бери́ прѣмѹ́дрость, и до напоконь да намѣ́ришь
Сн҃ь посушливь бащу си . а҃ сн҃ь непослуш'ли́вь та е҆	добрына́.
заги́наль: ~Си́н'ко щото са ѡт те́бе прѣмудры със҆ тѣх҆	и҆ на ра́бота се ма҆́ко потрѹди́, и҆ли҆ се поучи́ на нѣкой
се не о҆пи́рай. и҆ щото са ѡт те́бе по ꙗ҃ки съ с҆ тех҆	занаꙗ́ть. замь на́поконь да и҃ машь да ꙗде́шь
се не бори́. и щото не мо́жешь да сти́гнешь не гони́.	добро́ ѡт своꙗта си сто́ка за мнѡ҃ врѣ́мю : ~ Че́до
и дето не мо́жешь да досе́гне҃ш не протѣ́кгаи се : ~	ѡт мал́ ка изберѝ прѣмудро́сть, и ꙗко ви́дишь прѣ-
Си́н ко недѣ́ки дѹма о҃поро́ливи рѣчи за нѣ́коа истѣ́н-	мѹ́дра чл҃ка. а ты҃ често́ ходи́ сѹ́трина до не́го, и҆
скаа дѹма. и҆ сра́мь и҆́май като нѣ си испеде́ѱань. а҃ ми́	Заповѣ́ди нѥ́говы поучи́ се : ~ Пи́таха нѣ́кого
се по́ мнѡго под́ ка́нѣй и҆ до с҆ мрѣ́ть и҃стинна и҆ добро	филосѡ́фа ѡт что се наи бо́ишь, а тои ре́че, Коги́ се
да дѹ́машь, и҆ гь҃ да ти́ помо́гне на добро : ~ Є҆зы́кь	със҆ безѹ́мны прѣпи́рамь *попр. прѣпирашь: ~ Коги́ се
чл҃кѹ коги́ се хва́ли, и҆ коги́ пад́ не тае е́дно:~	случи́ тамо́ же и мал҆́кь чл҃кь помо́гна юна́кѹ. защо
По́ч҃ть чл҃кѹ и҆ непочи́танїе, тае коги́ дѹма мнѡ́го : ~	а҆рслань нѣкоги та се хва́тиль в҆ прии́нка, а то́и се
Другáрь вѣ́рень та е по́крывь ꙗ҃кь /темелень	мо́лиль на мы́шка да до́де да обгрижю (обгризе)
и другáрь вѣ́-	врьвите на нѡк҆тете за́мь да избѣ́гне : подо[в]

Created by Universal Document Converter